

Çağdaş arap düşüncesi üzerine

Harun ANAY

Giriş

- 1- Tarihî, Siyasî ve Kültürel Durum
 - 2- İslâm Düşüncesi Hakkındaki Tartışmalar
 - 3- Batı Hakkındaki Tartışmalar
 - 4- Siyasal ve Toplumsal Tartışmalar
 - 5- İslâm Düşüncesi ve Batı Felsefesi Çalışmalarının Akademik Durumu
 - 6- Çağdaş Türk Düşüncesiyle İlgili Tartışmalar
- Kısaltmalar

Giriş

Çağdaş İslâm düşüncesi tarihiyle ilgili seçme metinlere yer veren veya sistematik düşünce tarihi mahiyetindeki eserlerde, Hindistan'dan Seyyid Ahmed Han ve Seyyid Emir Ali, Pakistan'dan Muhammed İkbal ve Mevdûdî,

İran'dan Ali Şeriatî, Mehdi Bâzargân ve Humeynî gibi düşünürlere ve onların görüşlerine zaman zaman yer verilmekle birlikte, esas olarak son iki yüzyılda Arap dünyasında ortaya çıkan düşünürlerin ve düşünce hareketlerinin işlendiği görülmektedir. Bu yüzden denilebilir ki, çağdaş İslâm düşüncesiyle ilgili şimdiye kadar doğuda ve batıda yapılan araştırmaların azımsanamayacak bir kısmı, çağdaş İslâm düşüncesi ile çağdaş Arap düşüncesini neredeyse özdeşleştirmektedirler. Dolayısıyla çağdaş Arap düşüncesinin gelişimini ve bu düşünce içinde tartışılan soru ve sorunları konu edinen bu makalenin aynı zamanda, çağdaş İslâm düşüncesiyle alakalı olduğu söylenebilir.

Bizim için Arap düşüncesiyle ilgilenmek, yazmak ve konuyla ilgili araştırmaları değerlendirmek, bu ifade edilenden çok daha fazla büyük bir önemi hâizdir. Zira, Araplar ve Türkler, yüzyıllardır aynı dine inanmakta, büyük ölçüde aynı fikrî kaynaklardan beslenmekte, aynı coğrafyada yaşamakta ve karşılıklı olarak birbirlerini etkilemektedirler. Daha İslâm dünyasının büyük bir kısmına hâkim olmadan önce bile Türklerin Farâbî gibi büyük düşünürler yetiştirdiklerini ve Mâverâünnehir bölgesinin İslâm medeniyeti ve düşüncesinin kurulduğu bölgelerinden biri haline geldiğini hatırladığımızda, bu ilişkinin ne kadar karmaşık olduğu ortaya çıkar. Bunlara bir de, XIII. yüzyıl ortalarından XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar ki altı asırdan fazla bir zaman diliminde Arapların yaşadığı bölgelerde büyük ölçüde Türklerin hâkim olduğunu; bu bölgelere yerleşerek Araplarla kaynaştıklarını; bu yüzden ortaya çıkan akrabalık ilişkilerini; mahallî ve ırkî farklılıklara rağmen aynı medeniyet, düşünce ve kültüre hizmet edip

çoğu zaman aynı dilde yazdıklarını ve aralarındaki öğretmenlik ve öğrencilik münasebetlerini ilave ettiğimizde Arap düşüncesinin ve Türk düşüncesinin XIX. yüzyılın ortalarına kadar nerede başlayıp nerede bittiğini tespit etmenin oldukça zor olduğu rahatlıkla anlaşılır.

Aynı tespit Osmanlı Devleti'nin Arap topraklarındaki hâkimiyetini yavaş yavaş kaybetmeye başladığı XIX. yüzyılın ortalarından, Osmanlı Devleti'nin yıkıldığı ve Arap topraklarındaki hâkimiyetinin tamamen sona erdiği I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadarki dönem için de yapılabilir. Bu dönemde yaşayan ve bugün Arap düşünürü olarak anılan kişilerin büyük bir kısmının, Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde faaliyette buldukları; eserlerinde işledikleri konuların önemli bir kısmının Osmanlı Devleti, düşüncesi ve toplumuyla ilgili olduğu; İstanbul'da ortaya çıkan düşünce ürünlerini en önemli tartışma konusu olarak seçtikleri bilindiğine göre, ileri sürülen görüşler Türkleri ve Osmanlı Devleti'ni tenkit de etse, hatta ve hatta Türklere düşmanlık etmek ve Osmanlı Devleti'ni yıkmak gayesi bile gütse, bu dönemde yetişen düşünürleri ve onların görüşlerini Osmanlı/Türk düşüncesi içinde kabul etmek gerekir.

Bu sebeple ne çağdaş Arap düşüncesiyle ilgili doğuda ve batıda eser veren ve bu eserlerinde Arap düşüncesinin Türk düşüncesiyle irtibatını görmezden gelen yazarların yöntemleri¹, ne de şimdiye kadar çağdaş Türk düşüncesiyle ilgili yazılmış en önemli düşünce tarihi olan Hilmi Ziya Ülken'in *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* isimli kitabındaki² İstanbul ve kısmen Anadolu merkezli Türk düşüncesi tarihi anlayışı kabul edilebilir görünmektedir.

Her iki tür düşünce tarihi yazıcılığı da, gerek klasik gerekse çağdaş dönemdeki Arap ve Türk düşüncesi tarihi arasındaki ilişkiyi hemen hemen yok saymışlardır. Arap düşüncesi denilen düşüncenin büyük bir kısmını, Türk düşüncesi içinde değerlendirmek şöyle dursun, bu iki düşüncenin ilişkisine bile değinilmemektedir. Halbuki, XIX. yüzyılın ortalarından XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadarki dönemde fikir beyan eden Arap ve Türk düşünürleri, benzer dinî ve tarihî kaynaklardan beslenmenin yanı sıra, çoğu zaman birbirlerinin yazdıklarını okuyorlar, aynı veya benzer konuları tartışıyorlar, bu yüzden de çoğu zaman birbirlerini etkiliyorlardı. Bundan dolayı, gerek Türk düşüncesi, gerekse Arap düşüncesi tarihi yazarken hiç olmazsa bu etkileme ve etkilenme ilişkisi çok iyi bir şekilde vurgulanmalı, çağdaş Arap ve Türk düşüncesinin birbirinden tamamen bağımsız bir şekilde gelişmediği ifade edilmelidir.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin yıkılması ile çağdaş Arap ve Türk düşüncesi arasındaki ilişki yüzyıllardır görülenden farklı bir seyir takip etmeye başladı. Bu devletin yerine kurulan Türkiye Cumhuriyeti, benimsediği medeniyet, kültür ve din siyâsetiyle Osmanlı Devleti'nden büyük ölçüde farklılık arz ediyordu. Osmanlı Devleti'nin hâkim

1 Bu makalede künyesi anılacak kitap veya makalelerin hemen hemen hepsi bu istikamette kaleme alınmış eserlerdir.

2 Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul-1979.

olduğu Arap topraklarının büyük bir kısmı ise batılı ülkelerin sömürgesi haline geldi, daha sonraki yıllarda da bu topraklarda çeşitli isimler altında farklı ideolojileri benimseyen devletler kuruldu. Ancak, bu siyâsî gelişmelerle birlikte Arap ve Türk düşünürleri arasındaki ilişkinin âdeta bıçakla keser gibi birbirinden koparılıp tamamen farklı yönlere sevk edildiğini söylemenin de imkanı yoktur. Bu yüzden de, 1920'lerden sonra gelişen Arap ve Türk düşüncesinin birbirini etkilemeye devam ettiği rahatlıkla söylenebilir. Söz gelimi, Türkiye'de yeni bir rejimin kurulması ve bu rejimle birlikte girilen değişiklikler Arap düşünürlerinin gündemini hâlâ meşgul etmektedir. Buna karşılık, çağdaş Arap düşünürleri, örneği az bulunur bir şekilde Cumhuriyet dönemi Türk düşüncesini etkilemiş ve etkilemeye devam etmektedir.

Bu yüzden çağdaş Arap düşüncesi ve düşünürlerini bizimle hiç ilgisi olmayan, bize çok uzak bir coğrafyada ortaya çıkan düşünce ve düşünürler olarak görmek pek uygun görünmemektedir. Ulus devletlerin gelişme sürecinde 'inşa edilen' ve Arap milliyetçiliği merkezli bir muhtevaya sahip olan Arap düşüncesi kavramının ve bu kavramın muhtevasının, bizimle yakından ilişkili olduğunu dikkatten uzak tutmamalıyız. Daha açık bir deyişle, hem genel olarak İslâm düşüncesi hem de Türk düşüncesini merkeze alarak düşündüğümüzde, Arap düşüncesinin 'bizim' denilebilecek kadar bize yakın ve bizimle birlikte olduğu görülür.

Öte yandan, bütün tarihi boyunca bağımsızlığını korumasını bilen bir halkın oluşturduğu, Osmanlı Devleti gibi büyük bir devletin mirası üzerinde kurulan, Cumhuriyetten sonra ise yaptığı büyük değişikliklerle medeniyet yolunda hızlı mesafe almak isteyen, bu özellikleri dolayısıyla da daha canlı ve üretken olması beklenebilecek olan Türkiye'deki düşünce hayatının, yakın zamana kadar bizim hâkimiyetimiz altında bulunan, daha sonra ise uzun yıllar sömürge yönetimleri altında kalan Arap ülkelerindeki düşünce hayatı ile mukayesesiz oldukça ilginç neticeler verebilir. Bu yüzden Arap düşüncesine ister yukarıda belirttiğimiz anlamda isterse Türk düşüncesiyle hiçbir ilişkisi olmayan bir düşünce geleneği gözüyle bakılsın, bu iki düşünce geleneğinin sorunlarını, özgünlüğünü, derinliğini ve katettikleri mesafeyi mukayese etmek bizim için oldukça önemlidir.

Anılan nedenlerden dolayı çağdaş Arap düşüncesiyle yakından ilgilenmemiz gerekmesine rağmen, üzüntüyle belirtelim ki, Türkiye'de çağdaş Arap düşüncesiyle ilgili çalışmalar sayı olarak sınırlı ve, büyük gayret mahsulü bazı araştırmaları istisna ederseniz, muhteva itibarıyla da tatmin edici olmaktan uzaktır. Şimdiye kadar çağdaş Arap dünyası veya düşüncesiyle ilgili kaleme alınan, akademik tez³, kitap ve makale türündeki araştırma-

3 Üniversitelerimizde çağdaş Arap düşüncesiyle ilgili yapılan tezlere örnek olarak bkz. Alperen, Abdullah, *Çağımız İslâm Dünyasında Modernleşme Hareketleri ve Türkiye'deki Etkileri*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri-1998, Y.L.T.; Başer, Alev Erkilet, *Ortadoğu'da Modernleşme ve İslâmî Hareketler: Türkiye, Mısır, İran*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü -

ların⁴ değerini kabul etmekle birlikte, Türkçe'deki çağdaş Arap düşüncesi tarihi mahiyetindeki eserlerin Albert Hourani⁵, Enver Abdülmelik⁶ ve Hâmid İnayet⁷ gibi yazarlardan tercüme olduğunu göz önüne alınca bu konudaki büyük boşluk kendiliğinden anlaşılır.

Bunun yanı sıra, bildiğim kadarıyla, Türkiye'de hiçbir üniversitede Arap düşüncesi tarihi uzmanı yetiştirmek için bir bölüm bulunmamaktadır. Bu ihtiyacı karşılaması beklenen, bazı üniversitelerimize bağlı Arap-Fars Dilleri (veya Şark Dilleri) bölümlerinde çalışan Arap edebiyatı uzmanları ise, araştırma alanlarını çoğunlukla dil çalışmaları ya da şiir, roman, hikaye vb. konuları içerisine alan dar anlamıyla 'edebiyat' ile sınırlı tutmaktadır. Aynı

sü, Ankara-1996, Dr.T.; Bilge, M. Lütfi, *XIX. ve XX. Asırlarda Türk-Arap Mü-nasebetleri Işığında Arap Milliyetçilik Hareketleri*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul-1982, Doç.T.; Çelen, Mehmet, *M. Reşid Rızâ'da Hilâfet Düşüncesi ve Osmanlı Tecrübesi*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul-1999, Y.L.T.; Ekşi, Davut, *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Üç Yazarda (F. Rıfkı Atay, R. Nuri Güntekin, Y. Kadri Karaosmanoğlu) Arap İmajının Tarihi, Kökenleri ve Türk Dış Politikasına Yansımaları*, Marmara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, Y.L.T.; Eleman, Uğur, *Türkiye'deki İslâmcı Hareketler Üzerinde İran, Mısır, Pakistan ve Avrupa Etkisi*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara-1997, Y.L.T.; Kılınçkaya, M. Derviş, *Arap Milliyetçiliği ve Milli Mücadelede Türkiye-Suriye İlişkileri (30 Ekim 1918-1921)*, Atatürk İlkeleri ve İnkılab Tarihi Enstitüsü, Ankara-1992, Dr.T.; Tezcan, Cezmi, *Arap İsyanı ve Türk Kurtuluş Savaşı'na Etkileri (1916)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara-1990, Y.L.T.

4 Örnek olarak bkz. Altundağ, Şinasi, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı: Mısır Meselesi, 1831-1841*, Ankara-1945; *Arap-Türk İlişkilerinin Geleceği, Milletlerarası Platformda Çözüm Önerileri*, İstanbul-1994; Armaoğlu, Fahir, *Filistin Meselesi ve Arap İsrail Savaşları, 1948-1988*, İstanbul-1991; Arsel, İlhan, *Arap Milliyetçiliği ve Türkler, Arap Milliyetçiliğinde Türk Aleyhtarlığı, Dil ve Din Unsurları ve Türklerle İlgili Sorunlar*, İstanbul-1973; Berkes, Niyazi, *Arap Dünyasında İslâmiyet, Milliyetçilik, Sosyalizm*, İstanbul-1969; Canatar, Yaşar, *Türk-İrak Mü-nasebetleri: 1926-1958*, Ankara-1996; Çetin, Atilla, *'İstanbul'da Tunusular'*, Toplumsal Tarih Dergisi, XVI, S. 3, s. 60-64; a.yz., *Osmanlı Belgelerine Göre Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır Valiliği*, İstanbul-1998; a.yz., *Tunuslu Hayreddin Paşa*, Ankara-1988; Kurşun, Zekeriya, *'Basra Körfezi'nde Bir Arap Aşireti: Acman Urbani (1820-1913)*, Belleten, LXIII, S. 236, s. 123-163; a.yz., *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti: Vahhabi Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı*, Ankara-1998; a.yz., *Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri*, İstanbul-1992; Özköse, Kadir, *Muhammed Senûsi: Hayatı, Eserleri, Hareketi*, İstanbul-2000; Sırma, İhsan Süreyya, *Osmanlı Devleti'nin Yıkılışında Yemen İsyanları*, İstanbul-1996; Avcı, Necati, 'Libya Yerel Arapça'sında Kullanılan Türkçe Kelimeler', *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 9, s. 147-157, 1996.

5 Hourani, Albert, *Çağdaş Arap Düşüncesi, 1798-1939*, çev. Latif Boyacı, Hüseyin Yıldız, İstanbul-2000.

6 Abdülmelik, Enver, *Filistin Sorunu ve Arap Birliği*, çev. Adnan Cemgil, ys.-1971, Altın Kitaplar.

7 İnayet, Hamid, *Arap Siyasî Düşüncesinin Seyri*, çev. Hicâbi Kırılancıç, İstanbul-1991.

şekilde İlahiyât fakültelerimizde de çağdaş Arap düşüncesi bahsettiğimiz anlamda okutulmadığı gibi sistematik bir şekilde de araştırılmamaktadır. Üniversitelerimizin tarih, siyâset ve sosyoloji bölümlerinde yapılan araştırmalar ise, alanları gereği çoğunlukla siyaset, iktisat ve toplumsal tarih ile alakalıdır. Bu bilgi ve araştırma eksikliği ile, Türkiye ile aynı bölgede bulunan, dinî, kültürel ve tarihî bağlarımızın olduğu Arap ülkeleriyle ‘çıkartmalarımıza uygun’ ilişkilerin nasıl geliştirilebildiği ve bu ilişkileri kimlerin tespit ettiği doğrusu mutlaka sorgulanması gereken bir husustur.⁸

Bütün bu sebeplerle, gerek çağdaş Arap düşüncesiyle ilgili Türkçe’deki boşluğun doldurulmasına katkıda bulunmak gerekse mukayeseli düşünce tarihi/Türk düşüncesi tarihi araştırmacılarına yardımcı olmak gayesiyle, aşağıdaki satırlarda önce çağdaş Arap ülkeleri hakkında bilgi verilecek, daha sonra ise çağdaş Arap düşüncesinin gelişimine ilaveten Arap dünyasındaki felsefeciler ve konuyla ilgili araştırmaların gelişimi özetlenecek, nihayet Arap düşüncesinin bizimle ilişkisi hakkında bazı örnekler üzerinde durulacaktır.

1. Tarihî, Siyâsî ve Kültürel Durum

Arap dünyası, değişik ırk, din ve mezheplere mensup halkların yaşadığı ülkelerden meydana gelmektedir. Hatta denilebilir ki, başka ırklara mensup olmalarına rağmen daha sonra Araplaşmış ve bugün kendilerini Arap kabul edenler çoğunluğu oluşturmaktadır. Öte yandan Arap dünyasının çoğunluğu müslüman olmakla birlikte, önemli sayılabilecek sayıda hıristiyan nüfus bulunmaktadır. Aynı şekilde müslümanlar arasında da -her ne kadar çoğunluğu Sünnî de olsa- gerek itikadî gerekse fikhî mezhepleri itibariyle de tam bir birlik yoktur.

Bu kadar büyük bir çeşitlilik gösteren Arap ülkeleri arasındaki ortak yönlerden biri, Arapça’nın bütün Arap ülkelerinde ortak anlaşma dili olmasıdır. Her bir ülkede halkın konuştuğu Arapça (ammî) ile yazı dili (fusha) arasında önemli sayılabilecek derecede büyük farklar olmasına rağmen, yazı dilinin, küçük bazı farklar hariç, aynı olması bütün Arap ülkelerini birbirine bağlamaktadır. Bu dil birliğinin yanı sıra, Arap dünyasının ortak olduğu başka bir yön de, büyük bir kısmının asırlarca Osmanlı Devleti’nin hâkimiyeti altında yaşamış olmasıdır. Ancak bu ülkelerin Osmanlı Devleti’nin hâkimiyeti altına girişleri de bu hâkimiyetten çıkışları veya çıkarılışları da farklı farklı tarihlerde olmuştur.

Arap ülkeleri içinde coğrafi konumu, tarihteki etkisi, nüfus yapısı, sahip olduğu eğitim-öğretim ve araştırma kurumları ile yetiştirdiği ilim ve düşünce adamları itibariyle en önemli ülkenin Mısır olduğu söylenebilir. Bütün

8 Bahsedilen eksikliğin en önemli istisnalarından biri Ahmed Davutoğlu’nun çalışmasıdır. Eserin özellikle Ortadoğu’ya hasredilen üçüncü bölümü konumuz açısından mutlaka dikkate alınması gereken fikirler ve değerlendirmeler ihtiva etmektedir. Bkz. Davutoğlu, Ahmet, *Stratejik Derinlik, Türkiye’nin Uluslararası Konumu*, İstanbul-2001, s. 323-426.

yük bir tarihe ve geçmişte parlak bir medeniyete sahip olan Mısır, müslümanlarca ilk fethedilen ülkelerden biridir. Osmanlı topraklarına katılışı ise, Yavuz Sultan Selim zamanında 1517 yılında meydana gelmiştir.⁹ Mısır, asırlarca Osmanlı hâkimiyetinde bulunduktan sonra 1798 yılında Napolyon'un saldırısına maruz kaldı ve bu saldırıyı püskürtmek gayesiyle III. Selim tarafından Mehmet Ali Paşa Mısır'a vali tayin edildi.¹⁰ 1801 yılında Mısır'a ulaşan Mehmet Ali Paşa önce Osmanlı sultanının emrinde bir vali olarak faaliyet gösterirken, daha sonra müstakil hareket etmeye başladı. Bu yüzden Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'a vali olarak tayin edilmesi hem bu ülke hem de bütün Arap dünyasının yakın dönem tarihi için dönüm noktalarından biridir. Mısır 1882'de bu defa İngiltere tarafından işgale uğradı.¹¹ Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na katılması üzerine İngiltere 18 Aralık 1914'de Mısır üzerinde hâkimiyet kurdu. Bu işgali protesto etmek gayesiyle, Sa'd Zaglul (ö.1927) liderliğindeki Vefd Partisi ülkenin her tarafında Mısır milliyetçiliğini daha da güçlendirecek ayaklanma ve isyanlara başvurdu.¹² Nihayet muhtelif ayaklanmalardan sonra, İngiltere 28 Şubat 1922'de yayımladığı deklarasyonla Mısır'ın bağımsızlığını ilan etti ve Mısır Hidivi I. Fuad bu deklarasyonu kabul ederek kral (melik) ünvanını aldı. 1952 tarihine kadar Mehmed Ali Paşa hanedanı tarafından yönetilen Mısır, 23 Temmuz 1952'de askerî bir darbeye sahne oldu. Ve darbeden bir müddet sonra da, Cemal Abdünnâsır ülkeye hakim oldu. Bu tarihten 1970'e kadar Cemal Abdünnâsır, 1970-1981 arasında Enver Sedat¹³ ve 1981'den bugüne kadar süren Hüsnü Mübârek yönetimi ile askerî bir idare kuruldu.

Mısırda birlikte anılması gereken ve Afrika'nın yüz ölçümüne en büyük devleti olan Sudan'daki Osmanlı hâkimiyeti ise sınırlı bölgelerde olmuştur. Yavuz Sultan Selim zamanında Sudan'ın bazı bölgeleri fethedilmiş, Kanuni Sultan Süleyman zamanında da bu ülkenin daha da güneylerine inilmiştir. Mısır valisi Mehmet Ali Paşa zamanında ise daha önce fethedilmeyen yerlerden bir kısmında hâkimiyet sağlanmıştır. Sudan'da 1820-1881 yılları arasında Türk-Mısır yönetimi kuruldu. 1899'da İngiltere ve Mısır, Sudan'ı ortak yönetmeye karar verdiler ve ülke, İngiliz-Mısır Suda-

9 Kramers, J.H., 'Mısır' md., *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul-1979, VIII, s. 243.

10 Muhâfiza, Ali, *el-İtticâhâtü'l-Fikriyye inde'l-Arab fî Asri'n-Nehda, 1798-1914*, Beyrut-1978, s. 23-24; Gassick, Trevor J. Le, *Major Themes in Modern Arabic Thought: An Anthology*, Ann Arbor-1979, s. 1.

11 İnâyet, Hamid, *Arap Siyâsî Düşüncesinin Seyri*, çev. Hicâbi Kırlangıç, İstanbul-1991, s. 40.

12 Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyâsî Tarihi*, Ankara-1987, s. 203; Hourani, Albert, *Çağdaş Arap Düşüncesi, 1798-1939*, çev. Latif Boyacı, Hüseyin Yıldız, İstanbul-2000, s. 220-230; Gassick, Trevor J. Le, *a.g.e.*, s. 6.

13 Armaoğlu, Fahir, *a.g.e.*, s. 205, 487-488, 746. Mısır hakkında ayrıca bkz. Uçarol, Rifat, *Siyâsî Tarih (1789-1999)*, İstanbul-2000, s. 71-90, 167-180, 216-218, 547-548.

nı resmî adını aldı. 1956 yılında bağımsızlığını kazanıncaya kadar bu şekilde kaldı.¹⁴

Osmanlı Sultanı Yavuz Sultan Selim'in 1516 tarihinde Mısır ordusunu yenmesiyle Osmanlı hâkimiyetine giren Suriye, I. Dünya Savaşı sırasında Cemal Paşanın idaresinde kaldıktan sonra¹⁵ 1920 yılından itibaren Lübnan'la birlikte Fransız mandası altına girdi. Fransa 1926'da Lübnan'a, 1930'da da Suriye'ye sözde bir bağımsızlık tanıyarak her ikisini de Cumhuriyet ilan etti. Fransa daha sonra, 1930'da Lübnan'dan, 1936'da ise Suriye'den çekilmeyi kabul etti. Böylece Suriye 1936'da, Lübnan ise 1943 yılında hukuken bağımsızlığını kazandı.¹⁶

Uzun müddet siyâsî istikrarsızlık içinde kalan Suriye'de, iktidarda bulunan Baas Partisi'nin sol kanadı 1966 Şubatında bir darbe yaparak iktidarı ele geçirdi. Suriye, bu tarihten beri Baas Partisi tarafından yönetilmektedir. 1970 yılında Baas Partisi içinde yapılan bir darbe ile Hafız Esad iktidarı ele geçirdi.¹⁷ Aynı bölgedeki, Ürdün de, 1516 yılında Yavuz Sultan Selim'in seferiyle Osmanlı hâkimiyeti altına girdi. 1922 yılında Milletler Cemiyeti'nin kararıyla Ürdün Devleti kuruldu ve bu devlet İngiltere'nin mandasına verildi. 1946 yılında da bağımsızlığına kavuştu.¹⁸

Asırlarca Osmanlı hâkimiyetinde kalan Arabistan yarımadası, XIX. yüzyılın başlarında Vahhâbî ayaklanmasına şahit oldu ve Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa sekiz yıllık mücadeleden sonra Vahhâbileri kontrol altına aldı. 1916 yılında Mekke Şerifi Hüseyin, İngiltere ile yaptığı anlaşmaya dayanarak kendini 'Arap Memleketleri Kralı' ilan etti. 1924'de Türkiye'de hilâfetin ilgası üzerine Hicaz Kralı Hüseyin bu defa da halîfelik iddiasında bulundu. Bunun üzerine Necd Sultanı Abdülaziz 1924 yılında Hicaz'a savaş açtı ve Mekke'yi ele geçirdi. 1925 yılında Cidde'nin de Suudların eline geçmesiyle Hicaz, Abdülaziz'in eline düşmüş oluyordu. Abdülaziz b. Suud, 1926'da kendini Hicaz Kralı ve Necd Sultanı ilan etti. 1932 yılında da bütün Arabistan toprakları üzerindeki Suud egemenliği, Suudi Arabistan Krallığı adını aldı.¹⁹

Arap ülkeleri içinde en uzun süre Osmanlı idaresinde kalan ülkelerden biri de Irak'tır. Irak-ı Acem ve Irak-ı Arap üzerine 1533 yılında yapılan se-

14 Ataöv, Türkkaya, *Afrika Ulusal Kurtuluş Mücadeleleri*, Ankara-1975, s. 75, 78, 81-82.

15 Rossi, Ettore, 'Suriye' md., *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul-1979, XI, s. 61, 64-65.

16 Armaoğlu, Fahir, *a.g.e.*, s. 201, 198-199, 510, 729-734; 'Lebanon' md., *Encyclopaedia Britannica*, Chicago-1961, XIII, s. 852-853.

17 Armaoğlu, Fahir, *a.g.e.*, s. 506, 703, 718.

18 Çabuk, Vâhid, 'Ürdün' md., *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul-1986, XIII, s. 115-119; Armaoğlu, Fahir, *a.g.e.*, s. 203, 249, 711; 'Jordan' md., *Encyclopaedia Britannica*, Chicago-1961, XIII, s. 146-148.

19 Armaoğlu, Fahir, *a.g.e.*, s. 206-207; Uçarol, Rifat, *Siyasi Tarih (1789-1999)*, İstanbul-2000, s. 549-550.

fer sonucunda 1534 tarihinde Güney Azerbaycan ve Bağdat, Osmanlı topraklarına katılmıştır. 1623-1638 tarihleri arasında kısa bir süre İran işgali altında kalması dışında XX. yüzyıla kadar Bağdat'taki Osmanlı hâkimiyeti devam etti.²⁰ 1914 yılında İngiltere'nin işgaline uğrayan Irak, 1920'de de İngiltere'nin manda idaresine bırakıldı. 1930 tarihinde Irak'a bağımsızlık verildi. Türkiye'deki reformların etkisinde kalan subaylardan General Bekir Sıtkı ve Hikmet Süleyman 1936 yılında hükümet darbesi yaptılar. General Bekir Sıtkı, 1937 yılında Musûl'da öldürüldü ve yerine İngiliz taraftarı olan Nuri Said geçti. 1958 yılında General Kâsım liderliğinde bir askerî darbe yapıldı ve Kral Faysal ile Kral Naibi Abdülilâh ve başkan Nuri Said öldürüldü. Irak'ta 1979 yılından beri Saddam Hüseyin iktidardadır.²¹

Kuzey Afrika'daki Mağrib ülkelerinin en küçüğü olan Tunus, 347 yıl (1534-1881) Osmanlı hâkimiyetinde kaldıktan sonra 1881'de Fransa tarafından bir sömürge durumuna sokuldu. Osmanlı Devleti buradaki hâkimiyetinin sona erdiğini, ancak 1920 yılında imzalanan Sevres Antlaşmasıyla kabul etti. 1956 yılında Fransa'dan bağımsızlığını kazandı ve Neo-Düştur Partisi lideri Habib Burgiba, Tunus Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanı oldu.²² Mağrib ülkelerinin en büyüğü olan Cezâyir ise, 1516-1830 yılları arasında Türk hâkimiyetinde kaldıktan sonra 1830 yılında Fransa'nın işgaline uğradı ve sömürge haline geldi. 132 yıl süren sömürge dönemine büyük bir kurtuluş savaşıyla son vererek 1962 tarihinde bağımsızlığını kazandı. Bağımsızlıktan sonra, Ahmed b. Bellâ Cezâyir'in ilk devlet başkanı oldu.²³ Arap ülkeleri içerisinde Osmanlı hâkimiyetinde yaşamayan tek ülke olan Fas, 1912 yılında Fransız sömürgesi haline getirilerek Fransa ve İspanya arasında paylaşılmıştır. 1956'da Fransa'dan bağımsızlığını kazandı; daha sonra Fransa, İspanya ve Tanca bölgeleri de birleştirilerek Fas devleti halinde birleştirildi.²⁴

Bu ülkelerden başka, 1934 yılında kuzeyi 1967 yılında da güneyi, İngiltere'den bağımsızlığını kazanan Yemen²⁵; 1911 tarihinden itibaren İtal-

20 Robert Mantran, 'Irak-2. Osmanlı Dönemi' md., *TDV. İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul-1999, XIX, s. 83-116.

21 Armaoğlu, Fahir, *a.g.e.*, s. 201-202.

22 Ataöv, Türkkaya, *a.g.e.*, s. 121-122, 126, 131-139; Brunschvig, R., 'Tunus' md., *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul-1988, XII/2, s. 79-80; 'Tunisia' md., *Encyclopaedia Britannica*, Chicago-1961, XXII, s. 556-560.

23 Ataöv, Türkkaya, *a.g.e.*, s. 142-143, 145, 147, 159, 161, 164, 169; 'Algeria' md., *Encyclopaedia Britannica*, Chicago-1961, I, s. 614-619; Donohue, John J., John L. Esposito, *Değişim Sürecinde İslâm*, çev. Ali Yaşar Aydoğan, Aydın Ünlü, İstanbul-1991, s. 138; Kahraman, Kemal, 'Cezâyir-3. Osmanlı Dönemi' md., *TDV. İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul-1993, VII, s. 486-489; Uçarol, Rifat, *Siyasi Tarih (1789-1999)*, İstanbul-2000, s. 158-161, 687-688.

24 Ataöv, Türkkaya, *a.g.e.*, s. 171-172, 183, 187, 195; 'Tunisia' md., *Encyclopaedia Britannica*, Chicago-1961, XXII, s. 551; *a.e.*, 'Morocco' md., XV, s. 808-816, Chicago-1961.

25 Armaoğlu, Fahir, *a.g.e.*, s. 207, 511, 693, 698-699, 746.

ya, İngiltere ve Fransa tarafından sömürge haline getirildikten sonra 1951 yılında bağımsızlığını kazanan ve 1960 yılından beri de Muammer Kad-dâfi başkanlığındaki bir kurul tarafından yönetilen Libya²⁶; Katar, Umman, Kuveyt ve Birleşik Arap Emirlikleri gibi ülkeler de Arap dünyası içindedir. Bütün bu ülkeler 1944'de Mısır, Suriye, Lübnan, Ürdün ve Irak'ın katılımıyla Mısır'ın İskenderiye şehrinde kurulan Arap Birliği Teşkilatı'nın üyesidirler.²⁷

Anılan Arap ülkelerinin her birinde, şüphesiz ki tarih boyunca çeşitli alanlarda pek çok düşünür ve âlim yetişmiştir. Ancak, bu ülkelerden özellikle Mısır, Irak ve Suriye'nin sınırları içinde bulunan topraklar, Orta Asya ve İran coğrafyasıyla birlikte ilk dönem İslâm düşüncesinin doğduğu, geliştiği ve en önemli ürünlerinin verildiği, en büyük müesseselerinin ortaya çıktığı bölgelerdir. Arap ülkelerinin XIX. ve XX. yüzyıldaki siyâsî, kültürel, ilim ve düşünce tarihleri göz önüne alındığında, Mısır'a öncelik vermek ve bunlara Lübnan'ı da dahil etmek şartıyla, aynı bölgelerin yine büyük bir rol üstlendiği görülür.

Bu ülkeler içerisinde son iki yüzyılın ilim ve düşünce tarihi bakımından en önemli ülke Mısır olup, en eski üniversiteler de bu ülkede kurulmuştur. Mısır'da modern anlamda kurulan ilk yüksek okullardan biri, 1826 yılında Mehmet Ali Paşa tarafından Tıp Okulu (Medresetü't-Tıbbiyye) adıyla oluşturulmuştur.²⁸ XX. yüzyılın başlarından itibaren ise pek çok yeni üniversite ve okul faaliyete geçirilmiştir. 1920'de, öğretim dili İngilizce olan Kahire Amerikan Üniversitesi (el-Câmi'atü'l-Emirikiyye)²⁹; 1942'de, İskenderiye Üniversitesi (Câmi'atü'l-İskenderiyye); 1950 yılında Ayn Şems Üniversitesi (Câmi'atü Ayn Şems) ve 1957 yılında Asyut Üniversitesi (Câmi'atü Asyut) kurulmuştur.³⁰

Ancak Mısır'ın ve bütün Arap dünyasının en etkili üniversiteleri Ezher Üniversitesi (Câmi'atü'l-Ezher) ile Kahire Üniversitesi (Câmi'atü'l-Kâhira)'dir. Bu üniversitelerden Ezher, İslâm tarihinin en eski eğitim öğretim kurumlarından biri olup Fâtımîler zamanından beri (975 milâdî) bu özelliğini sürdürmektedir. Ezher Üniversitesi asırlarca klasik bir eğitim-öğretim kurumu olarak faaliyet sürdürdükten sonra muhtelif ıslahatlara tabi tutulmuş ve 1924 yılında Ezher Üniversitesi ile hükümet okullarının diplomalarının denkliği kabul edilmiştir. 1930 yılında Ezher'e bağlı olarak İslâm Hukuku (Külliyetü'ş-Şerî'a), Arap Dili (Külliyetü'l-Lugat el-Ara-

26 Ataöv, Türkkaya, *Afrika Ulusal Kurtuluş Mücadeleleri*, s. 99-113; 'Libya' md., *Encyclopaedia Britannica*, Chicago-1961, XIV, s. 28.

27 Ataöv, Türkkaya, *a.g.e.*, s. 49; İnâyet, Hamid, *Arap Siyâsî Düşüncesinin Seyri*, çev. Hicâbi Kırlangıç, İstanbul-1991, s. 279.

28 Hicâb, Vasfî, 'el-Fikrî'l-İlmî el-Arabî fi Mi'eti Sene', *Mecelletü'l-Ebhâs*, Yıl: 19, S. 3-4, s. 331, Beyrut-1966.

29 Sarrûf, Fuad, 'Tatavvuru'l-Fikri'l-İlmî el-Arabî fi'l-Mi'eti'l-Âmm el-Ahîra', *Mecelletü'l-Ebhâs*, Yıl: 15, S. 2, s. 168, Beyrut-1962.

30 Hicâb, Vasfî, *a.e.*, s. 332.

biyye) ve İlahiyât fakülteleri açıldı. Bu fakültelerden İlahiyât Fakültesi (Külliyetü Usûliddin), Ezher'de gerek İslâm düşüncesi gerekse batı felsefesi ve dinler tarihi derslerine yer veren ve bu alanlarda yüksek lisans ve doktora tezleri yaptıran tek fakülte olup akademik kadrosunda Abdülhalim Mahmud, Muhammed el-Behî, Muhammed Yusuf Musa ve Muhammed Hamdi Zakzuk gibi pek çok alim ve düşünür bulunmuştur.³¹

Mısır'ın modern anlamdaki ilk üniversitesi olan Kahire Üniversitesi'ne gelince, bu üniversite halktan toplanan büyük yardımlarla Mısır Üniversitesi (el-Câmi'atü'l-Mısıriyye el-Ehliyye) adıyla 1908 yılında kuruldu. Daha sonra üniversitenin adı, Mısır kralı I. Ahmed Fuad zamanında (1917-1936) I. Fuad Üniversitesi (Câmi'atü Fuad el-Evvel), onun oğlu I. Faruk zamanında (1936-1952) ise I. Faruk Üniversitesi (Câmi'atü Faruk el-Evvel) olarak değiştirildi. Nihayet 1952 devriminden sonra Kahire Üniversitesi (Câmi'atü'l-Kâhira) adını aldı. Bu üniversitenin kuruluşundaki birkaç fakülteden biri Edebiyat Fakültesi ve bu fakülteye bağlı olarak kurulan ilk bölümlerden biri de Felsefe Bölümü idi.³² Bu bölümde başlangıçta her ikisi de Sorbonne'da hoca olan Emile Brehier ve Andre Lalande gibi batılı felsefecilerin yanı sıra müsteşrikler ders veriyordu.³³ Daha sonra ise akademik kadro Mısırlı hocalardan oluşmuş ve Mısır'da yetişen pek çok felsefeci, aşağıda da görüleceği üzere, bu bölümden mezun olmuş veya bu bölümde öğretim üyeliği yapmışlardır.

Kahire Üniversitesi'ne bağlı olup konumuz açısından ikinci önemli fakülte ise, 1871 yılında bir yüksek okul olarak kurulan Dârululûm olup bu okulun kurulmasıyla Ezher Üniversitesi'nin elindeki yüksek öğretim tekeline son verilmek istenmiştir.³⁴ Dârululûm, 1945 yılında fakülteye çevrildi, daha sonra da 1946'da Kahire Üniversitesi'ne bağlandı. 1946 yılından beri de bu fakültede felsefe bölümü bulunmaktadır. Dârululûm'dan Abdülaziz Câvîş, Hasan el-Bennâ, Seyyid Kutub, Ebü'l-Alâ el-Affî, Mahmud Kâsım ve İbrahim Medkûr gibi pek çok etkili kişi mezun olmuş ve bunlardan bazıları daha sonra aynı fakültede öğretim üyeliği yapmışlardır.³⁵

Irak'ta ilk yüksek öğretim kurumu Osmanlıların 1908'de açtıkları Bağdat Hukuk Mektebi'dir. Daha sonraki tarihlerde, çoğu fen bilimleri alan-

31 Neccâr, Muhammed Hüseyin en-, *Külliyetü Usûliddin*, Kahire-1941, s. 23-24, 41-42; Kramers, J.H., 'Mısır' md., *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul-1979, VIII, 266; Âşûr, Saïd Abdülfettâh, 'Ezher' md., *TDV. İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul-1995, XII, s. 59, 62.

32 Cemel, Ahmed Abduh Hammûde el-, *el-Fikrû'l-Felsefî el-İslâmî fî Dirâsâti'l-Bâhisîn el-Mu'âsirîn fî Mısır*, Câmi'atü'l-Ezher, Külliyyetü Usûliddin, Kahire-1982, Yayınlanmamış doktora tezi, s. 353; Kramers, J.H., *a.e.*, s. 267.

33 Cemel, Ahmed Abduh Hammûde el-, *a.e.*, s. 356.

34 İnâyet, Hamid, *Arap Siyâsî Düşüncesinin Seyri*, çev. Hicâbi Kırlangıç, İstanbul-1991, s. 41.

35 Celeyend, Muhammed es-Seyyid el-, *'Dârululûm ve Taribu'd-Dersi'l-Felsefî fî Mısır'*, Yayınlanmamış makale, s. 1-2, 6-9, 10; Tâhir, Hâmid, *el-Felsefetü'l-İslâmîyye fî'l-Asrı'l-Hadis*, Kahire-ts., s. 37.

larında olmak üzere tıp, eczacılık, ticaret, ekonomi gibi alanlarda yüksek okul veya müstakil fakülteler açılmıştır. 1924’de Bağdat’ta kurulan Âlü’l-Beyt Üniversitesi (Câmi’atü Âlü’l-Beyt) Irak’ın ilk üniversitesi kabul edilmekle birlikte ilk modern üniversite Hikmet Üniversitesi (Câmi’atü’l-Hikme) adıyla 1956’da kurulmuş, daha sonra ise 1958 yılında Bağdat Üniversitesi tesis edilmiştir. Bunların yanı sıra, Basra, Kûfe, Musûl, Tikrît vb. şehir isimleriyle de üniversiteler bulunmakla birlikte³⁶ Irak’ın hem genel olarak düşünce hem de felsefe çalışmalarına katkıda bulunma bakımından en önemli üniversitesinin Bağdat Üniversitesi olduğu söylenebilir.

Suriye’de ilk yüksek okul / fakülte 1902’de Osmanlı döneminde Şam’da kurulan Tıp Fakültesi olup öğretim dili önceleri Türkçe iken, daha sonra 1919 yılında Arapça tedrisat yapmaya başlamıştır. 1912 yılında inşa edilen Hukuk Fakültesi ile birlikte bu fakülte, 1924 yılında Suriye Üniversitesi’ne dahil edildi. Daha sonraki tarihlerde ise bu üniversiteye bağlı başka fakülteler de açılmıştır. Bu üniversitenin yanı sıra 1960-1961 öğretim yılında Halep Üniversitesi öğretime başlamıştır.³⁷

Lübnan’ın en eski üniversiteleri ise, önceleri misyoner okulu olarak faaliyetinde bulunurken daha sonra üniversite haline getirilen öğretim kurumlarıdır. Bunlardan biri olan, Aziz Yusuf Üniversitesi (Câmi’atü Kaddîs Yûsuf: The Catholic University of St. Joseph), 1875 yılında Fransız Cizvitler tarafından kurulan bir misyoner okulundan üniversiteye dönüştürülmüştür. Bu üniversiteden daha meşhur olan Beyrut Amerikan Üniversitesi (el-Câmi’atü’l-Emirikiyye: The American University of Beirut) ise 1866 yılında Amerikalı misyonerler tarafından kurulmuş, 1920 tarihinde de üniversite haline getirilmiştir. Her ikisi de Beyrut’ta olan bu iki üniversitenin yanı sıra, yine aynı şehirde ve 1951 yılında kurulan Lübnan Üniversitesi (el-Câmi’atü’l-Lübnâniyye) de bulunmaktadır.³⁸

Arap dünyasında bunlardan başka, bazıları anılanlardan daha az etkili olan başka üniversiteler de bulunmaktadır. Bunlardan Ürdün Üniversitesi (el-Câmi’atü’l-Ürdüniyye) 1962’de kurulmuş, 1981-1982 yılında ise felsefe bölümü de bulunan Edebiyat Fakültesi’nde yüksek lisans öğretimine başlamıştır.³⁹ Libya’nın en önemli üniversitesi Libya Üniversitesi (Câ-

36 Beyâtî, Âdil Câsim el-, ‘Irak’ md., *TDV. İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul-1999, XIX, s. 111. Bağdat Üniversitesi’nin 1956’da kurulduğu hakkında bkz. Hicâb, Vasfî, ‘el-Fikrû’l-İlmî el-Arabî fi Mi’eti Sene’, *Mecelletü’l-Ebbâs*, Yıl: 19, S. 3-4, s. 332, Beyrut-1966.

37 Hicâb, Vasfî, *a.e.*, s. 332; Sarrûf, Fuad, ‘Tatavvuru’l-Fikri’l-İlmî el-Arabî fi’l-Mi’eti’l-Âmm el-Ahîra’, *Mecelletü’l-Ebbâs*, Yıl: 15, S. 2, s. 168, Beyrut-1962.

38 ‘Lebanon’ md., *Encyclopaedia Britannica*, Chicago-1961, XIII, s. 852-853; Hicâb, Vasfî, *a.e.*, s. 331-333; İnâyet, Hamid, *Arap Siyâsî Düşüncesinin Seyri*, çev. Hicâbi Kırlangıç, İstanbul-1991, s. 31. Lübnan Üniversitesi’nin 1953’de kurulduğu hakkında bkz. Sarrûf, Fuad, *a.e.*, s. 168.

39 Hicâb, Vasfî, *a.e.*, s. 332, Beyrut-1966; *Anâvînu Resâil el-Mâcestir el-Mukaddemet fi’l-Câmiat el-Ürdüniyye Hattâ 30.9.1981*, Amman-1981, s. 5.

mi'atü Lîbiyye) 1955'de; Su'ûdî Arabistan'ın ilk üniversitesi Melik Su'ûd Üniversitesi (Câmi'atü'l-Melik Su'ûd) 1957'de; Sudan'ın ilk üniversitesi Hartum Üniversitesi (Câmi'atü'l-Hartum) 1951'de, Kuveyt Üniversitesi (Câmi'atü'l-Kuveyt) ise 1966 yılında kurulmuştur.⁴⁰ Bunların yanı sıra, Kuzey Afrika'da yer alan Arap ülkelerinde de önemli üniversiteler bulunmaktadır. Cezâyir'deki en önemli üniversite, Cezâyir Üniversitesi (Câmi'atü'l-Cezâir) olup 1909 yılında kurulmuştur.⁴¹ Fas'ta ilk millî üniversite 1957 yılında Rabat Üniversitesi (Câmi'atü Rabat) adıyla açılmış⁴²; Tunus'ta ise önce 1945 yılında Sorbonne Üniversitesi'ne bağlı bir enstitü kurulmuş (Ma'hedü'd-Dirâsâti'l-Âliyye), daha sonra da Tunus Üniversitesi (Câmi'atü Tûnis) faaliyete geçmiştir.⁴³

Üniversitelerin kuruluş yılları ve faaliyetlerindeki Mısır, Suriye ve Lübnan'ın öncülüğü ve etkisi, araştırma kurumları⁴⁴, matbaanın kuruluşu⁴⁵ ile özellikle dergi ve gazeteler açısından da kendini gösterir. Ahmed Fâris eş-Şidyâk (ö.1887) ile oğlu Selim Fâris'in Osmanlı Devleti'nin desteğiyle 1861-1884 yılları arasında İstanbul'da çıkardığı *el-Cevâ'ib Gazetesi*⁴⁶ ile Cemâleddin Afgânî ve Muhammed Abduh'un Paris'te 1884 yılında yayımlamaya başladığı *el-Urvetü'l-Vüska* isimli dergi gibi⁴⁷ bazı istisnalar hariç, özellikle İslâm düşüncesi ve batı felsefesiyle ilgili makalelerin yayımlandığı en önemli dergi ve gazeteler bu üç ülkede yayımlanmıştır.

Bazıları bugüne kadar yayınlanmaya devam eden dergiler arasında, 1876 yılında Fâris Nimr ve Yakub Sarrûf (ö.1927)'un editörlüğünde yayımlan-

40 Hicâb, Vasfî, *a.g.e.*, s. 332. Arap dünyasında kurulan okullar ve üniversiteler hakkında bkz. Sarrûf, Fuad, *a.e.*, s. 161-170.

41 Sarrûf, Fuad, *a.g.e.*, s. 169; Hicâb, Vasfî, *a.e.*, s. 332. Cezâyir'deki öteki üniversiteler için bkz. Saïdûnî, Nâsırüddin 'Cezâyir-III. Kültür ve Medeniyet' md., *TDV. İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul-1993, VII, s. 496; 'Algeria' md., *Encyclopaedia Britannica*, Chicago-1961, I, s. 614-619.

42 Hicâb, Vasfî, *a.g.e.*, s. 332, Beyrut-1966; Sarrûf, Fuad, 'Tatavvuru'l-Fikri'l-İlmî el-Arabî fi'l-Mi'eti'l-Âmm el-Ahîra', *Mecelletü'l-Ebbâs*, Yıl: 15, S. 2, s. 169, Beyrut-1962.

43 Sarrûf, Fuad, *a.e.*, s. 169.

44 *A.e.*, s. 178-190.

45 Arap ülkelerine matbaanın girişi, Mısır, Suriye ve Lübnan gibi ülkelerde kurulan bazı matbaalar ile 1821 yılında Kahire'de tesis edilen Bulak Matbaası'nda basılan fen bilimleriyle ilgili eserler hakkında bkz. Muhâfıza, Ali, *el-İtticâbâtü'l-Fikriyye inde'l-Arab fi Asri'n-Nehda*, 1798-1914, Beyrut-1978, s. 27-28; Hourani, Albert, *Çağdaş Arap Düşüncesi, 1798-1939*, çev. Latif Boyacı, Hüseyin Yıldız, İstanbul-2000, s. 112-114; Sarrûf, Fuad, 'Tatavvuru'l-Fikri'l-İlmî el-Arabî fi'l-Mi'eti'l-Âmm el-Ahîra', *Mecelletü'l-Ebbâs*, Yıl: 15, S. 2, s. 155-156, Beyrut-1962.

46 Çetin, Atilla, 'el-Cevâ'ib' md., *TDV. İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul-1993, VII, s. 435-436; a.y.z., 'Fâris eş-Şidyâk', *a.e.*, İstanbul-1995, XII, s. 168-170.

47 Kelidar, Abbas, 'Shaykh 'Ali Yusuf: Egyptian Journalist and Islamic Nationalist', Marwan R. Buheiry (ed.): *Intellectual Life in the Arab East, 1890-1939* içinde, Beirut-1981, s. 14.

maya başlayan, 1884'den 1952 yılında kapatılıncaya kadar Mısır'da yayımı sürdürülen ve özellikle batı düşüncesiyle ilgili yayımladığı makalelerle büyük tesir bırakan *Mecelletü'l-Muktataf*⁴⁸; 1892 tarihinde Corcî Zeydân (ö.1914) tarafından Kahire'de kurulan *Mecelletü'l-Hilâl*⁴⁹; yine Kahire'de 1898 tarihinde İbrahim Yazıcı tarafından neşredilmeye başlanan *Mecelletü'd-Diyâ*⁵⁰; 1898 yılında Luis Şeyho (ö.1927)'nun Beyrut'ta çıkarmaya başladığı *Mecelletü'l-Meşrik*⁵¹; Muhammed Kürd Ali (ö.1953) tarafından kurulan *Mecelletü'l-Muktebes*⁵²; 1898 yılında Reşid Rıza tarafından yayımlanmaya başlayan *Mecelletü'l-Menâr*⁵³; Şam'da 1900 tarihinde Corc Matta ve Corc Semân tarafından çıkarılan *Mecelletü'ş-Şems*⁵⁴ ve Ahmed Ârif ez-Zeyn tarafından 1909 tarihinde Lübnan'ın Sayda şehrinde çıkarılmaya başlanan *Mecelletü'l-İrfân*⁵⁵ gibi dergiler çağdaş Arap düşüncesinin çeşitli akımlarına öncülük etmelerinin yanı sıra bugüne kadar devam eden büyük etkiye sahip olmuşlardır.⁵⁶

48 Gassick, Trevor J. Le, *Major Themes in Modern Arabic Thought: An Anthology*, Ann Arbor-1979, s. 34; Muhâfiza, Ali, *el-İtticâhâtü'l-Fikriyye inde'l-Arab fî Asri'n-Nehda, 1798-1914*, Beyrut-1978, s. 212-213; Sarrûf, Fuad, 'Tatavvuru'l-Fikri'l-İlmî el-Arabî fî'l-Mi'eti'l-Âmm el-Ahîra', *Mecelletü'l-Ebbâs*, Yıl: 15, S. 2, s. 176, Beyrut-1962.

49 Muhâfiza, Ali, *a.g.e.*, s. 213. Daha çok bu dergi ve 1902-1906 yılında beş cilt olarak yayımladığı *İslâm Medeniyeti Tarihi (Tarihu'd-Temeddün el-İslâmî)* ile 1911-1914 yıllarında dört cilt olarak yayımladığı *Tarihu Edebi'l-Lugat el-Arabiyye* isimli eseriyle tanınan Corcî Zeydân hakkında bkz. Schoonover, Kermit, 'Some Observations on Modern Arabic Literature', *The Muslim World*, LIV, s. 20-30, Lahore-1954; Hourani, Albert, *Çağdaş Arap Düşüncesi, 1798-1939*, çev. Latif Boyacı, Hüseyin Yıldız, İstanbul-2000, s. 256-257.

50 Muhâfiza, Ali, *a.g.e.*, s. 213.

51 Yesû'î, el-Ebb Kümeyl Hüseyim, el-, 'el-Yesu'ıyyûn ve Mecelletü'l-Meşrik': Tarih ve A'lâm (1898-1970)', *Mecelletü'l-Meşrik*, Yıl: 65, S. 1-2, s. 9-34, 1991, Beyrut-1991; Muhâfiza, Ali, *a.e.*, s. 213. Mardin'de doğan ve daha sonra Lübnan'a gidip orada râhip olan Luis Şeyho hakkında bkz. aynı makale, s. 20-21; Kümeyr, Mişil Selim, 'el-Ebb Luis Şeyho el-Yesû'î, 1859-1927', *Mecelletü'l-Hilâl*, Febrâir 1928, s. 477-479, Kahire-1928.

52 Sheikaly, Samir, 'Damascene Intellectual Life in the Opening Years of the 20th Century: Muhammad Kurd 'Ali and al-Muktabas', Marwan R. Buheiry (ed.): *Intellectual Life in the Arab East, 1890-1939* içinde, Beirut-1981, s. 125-153. Ayrıca bkz. Khuri, Ra'if, *Modern Arab thought: Channels of the French Revolution to the Arab East*, çev. İhsan Abbas, Princeton-1983, s. 201-202.

53 Emin, Osman, 'Mısır'da Rönesans: Muhammed Abduh ve Okulu', M.M. Şerif (ed.): *İslâm Düşüncesi Tarihi* içinde, çev. İhsan Durdu, İstanbul-1991, IV, s. 308.

54 Muhâfiza, Ali, *el-İtticâhâtü'l-Fikriyye inde'l-Arab fî Asri'n-Nehda, 1798-1914*, Beyrut-1978, s. 213.

55 *A.e.*, s. 213; Khalidi, Tarif, 'Shaykh Ahmad 'Arif al-Zayn and el-'Irfan', Marwan R. Buheiry (ed.): *Intellectual Life in the Arab East, 1890-1939* içinde, Beirut-1981, s. 110-124.

56 Arap dünyasındaki fen bilimleri ile ilgili yazı yayımlayan dergiler hakkında bkz. Sarrûf, Fuad, 'Tatavvuru'l-Fikri'l-İlmî el-Arabî fî'l-Mi'eti'l-Âmm el-Ahîra', *Mecelletü'l-Ebbâs*, Yıl: 15, S. 2, s. 170-178, Beyrut-1962.

Anılan ülkelerde yayımlanan gazeteler de en az dergiler kadar önemlidir. Bu çerçevede, Lübnan'dan göçen Selîm ve Bişâre Takla kardeşler tarafından 1875 yılında Kahire'de başlatılan ve bugüne kadar yayımını sürdüren *el-Ehrâm*⁵⁷; 1875-1908 yılları arasında Lübnan müslümanlarının sesi olan ve Cem'iyetü'l-Fünûn adına Şeyh Abdülkâdir el-Kabbânî (ö.1935)'nin çıkardığı *Semerâtü'l-Fünûn*⁵⁸; Yusuf Ali (ö.1913)'nin kurduğu, 1889-1915 yılları arasında yayımlanan ve Muhammed Abduh, Reşid Rıza ve Mustafa Lütî Menfelûtî gibi düşünürlerinin de yazdığı *el-Müeyyed*⁵⁹; Lübnan asıllı Yakub Sarrûf ve Fâris Nimr tarafından 1889 yılından itibaren Kahire'de yayımlanmaya başlanan ve 1962 yılına kadar yayımını sürdüren *el-Mukattam*⁶⁰ ve Abdulganî el-'Uraysî ve Fuad Hantas'ın 1909 yılında Suriye'de kurduğu ve Arap milliyetçiliği taraftarı yayımlar yapan *el-Müfid Gazetesi*'nin isimleri anılabilir.⁶¹

Öncü sayılabilecek bu dergi ve gazetelerden sonra Arap ülkelerinde büyük bir yayın faaliyeti başlamış ve bugüne kadar sayıları yüzlerle ifade edilebilecek sayıda dergi ve gazete yayım hayatına girmiştir. Hemen hemen her üniversite, fakülte ve araştırma kurumunun bir dergisi bulunmakta ve bu dergilerde İslâm düşüncesi ya da batı felsefesiyle ilgili yazılar yayımlanmaktadır. Bu resmi dergilerin yanı sıra dözel müessese veya şahıslarca çıkarılan dergilerde de çok değerli makaleler neşredilmektedir.⁶² Aynı şekilde gazetelerde de çoğu zaman bu iki alanla ilgili haberler veya makaleler yer almaktadır.⁶³

XIX. ve XX. yüzyıl İslâm dünyasının dinî, siyâsî, sosyal ve fikir tarihi, mahallî özellikleri ve farklılıkları dikkate alınmak şartıyla, pek çok bakım-

57 Schoonover, Kermit, 'Some Observations on Modern Arabic Literature', *The Muslim World*, LIV, s. 22, Lahore-1954.

58 Nashabi, Hisham, 'Shaykh 'Abd al-Qadir al-Qabbani and Thamarat al-Funun', Marwan R. Buheiry (ed.): *a.g.e.* içinde, s. 84-91.

59 Daha fazla bilgi için bkz. Kelidar, Abbas, 'Shaykh 'Ali Yusuf: Egyptian Journalist and Islamic Nationalist', Marwan R. Buheiry (ed.): *Intellectual Life in the Arab East, 1890-1939* içinde, Beirut-1981, s. 10-20; Kramers, J.H., 'Mısır' md., *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul-1979, VIII, s. 267.

60 Schoonover, Kermit, 'Some Observations on Modern Arabic Literature', *The Muslim World*, LIV, s. 22, Lahore-1954.

61 Khalidi, Rashid, 'Abd al-Ghani al-'Uraisi and al-Mufid: the Press and Arab Nationalism before 1914', Marwan R. Buheiry (ed.): *Intellectual Life in the Arab East, 1890-1939* içinde, Beirut-1981, s. 41-43.

62 Üniversiteler tarafından neşredilmeyen dergilerden bazılarının isimlerini anmak faydalı olabilir: *et-Tevhîd*; *el-Fikrû'l-Arabî*; *Âlemü'l-Kitâb*; *el-Âlem*; *el-Müslimü'l-Mu'âsir*; *el-Fikrû'l-Istrâtîcî el-Arabî*; *Şü'ûnü'l-Evsat*; *İbdâ'*; *el-Fikrû'l-Arabî el-Mu'âsir*; *el-Müstakbelü'l-Arabî*; *Sekâfê*; *el-Mecelle*; *er-Risâle*; *el-Mevkîfü'l-Arabî*; *el-Menâr*; *el-Kâtib el-Mısri*; *el-Arabiyye li's-Sekâfê*; *el-Fikr*; *el-Arabî*; *Mecelletü'l-Urvetü'l-Vüskâ*; *el-Kâhira*.

63 Pek çok Arapça gazete arasında, her ikisi de Arap dünyasının dışından yayın yapan ve konumuzla ilgili oldukça değerli makaleler neşreden *el-Hayât* ve *eş-Şaruku'l-Evsat* gazetelerinin özel bir önemi vardır.

dan benzerlik gösterir. Bu benzerliklerin başında, batı medeniyetiyle karşılaşma ve bu medeniyeti temsil eden devletlerin çeşitli alanlardaki hücumlarına maruz kalma gelmektedir. Bu hücumun tesiri çağdaş İslâm düşüncesi içerisine giren her fikir, akım veya düşünürde kendisini gösterir. Öte yandan inanılan bir din ve büyük ölçüde bu dinin çerçevesini çizdiği asırlardır gelişen bir kültür ve medeniyet vardır. İşte son iki yüzyılın İslâm düşüncesi tarihi, bir bakıma, bu iki medeniyet ve kültürün karşılaşmasının ve bunun neticesinde ortaya çıkan tartışmaların tarihidir.

Bu iki özelliğin yanı sıra, mesela Orta Asya, Hindistan, Pakistan, Bangladeş veya Malezya yahut Endonezya'da gelişen çağdaş İslâm düşüncesinden çağdaş Arap düşüncesini ayıran farklardan biri, Arap dünyası denilen bölgelerde büyük ölçüde Osmanlı Devleti'nin hâkim olması ve bu hakimiyet sonucunda Arap ve Türk düşüncelerinin iç içe geçmeleridir. Başka bir fark ise, özellikle Mısır, Lübnan ve Suriye gibi ülkelerde önemli sayılabilecek sayıda yahudî ve özellikle hıristiyan ilim adamı ve düşünürün Arap düşüncesine katkıda bulunmasıdır. Bununla birlikte, kabul etmek gerekir ki, çağdaş Arap düşünürü sayılan kişilerin ağırlıklı kısmı müslümanlardan meydana gelmektedir. Benzer bir durum İslâm'ın muhtelif mezhepleri için de söz konusu olup büyük çoğunluğu Sünnî olan Arap düşünürleri arasında Şî'i, Zeydî, Dürzî vb. mezheplere inananlar da bulunmaktadır.

Genel olarak bu özelliklere sahip olan çağdaş Arap düşüncesinin esas geliştiği bölge veya ülkeler, Mısır, Suriye ve Lübnan'dır. Öteki ülkelerden pek çok düşünürün katkısı bulunmakla birlikte, bu ülkelerden yetişen düşünürlerin büyük bir yekun teşkil ettiği ve öteki ülkeleri de etkilediği görülmektedir. Daha önce de ifade edildiği gibi, bu ülkelerin içinde de, Mısır'ın özel bir konumu bulunmaktadır. Bu yüzden bundan sonraki satırlarda çağdaş Arap düşüncesi anlatılırken, bütün olarak Arap dünyasını dikkate almakla birlikte daha çok anılan ülkelerin, bunlar arasında da Mısır'ın yetiştirdiği düşünürler ve bu ülkelerde tartışılan görüşler dikkate alınacaktır.

Çağdaş Arap düşüncesini muhtelif bakış açılarına göre tasnif etmek, değerlendirmek ve incelemek mümkündür. Yapılacak her tasnifin de pek çok alt başlığı bulunabilir. Bütün bu tasnifler son tahlilde biri biriyle hiçbir ilişkisi olmayan düşünce akımlarını ifade etmez. Ancak toplu bir fikir vermek gayesiyle son iki yüzyıllık Arap düşüncesi tarihini beş başlık altında anlatmak istiyoruz: a- İslâm düşüncesi hakkındaki tartışmalar; b- Batı hakkındaki tartışmalar; c- Siyasal ve toplumsal tartışmalar; d- İslâm Düşüncesi ve Batı Felsefesi Çalışmalarının Akademik Durumu; e- Çağdaş Türk düşüncesi hakkındaki tartışmalar.

2- İslâm Düşüncesi Hakkındaki Tartışmalar

Bütün İslâm tarihi boyunca şüphesiz müslüman kavimlerin ve konumuz olan Arapların en önemli araştırma ve tartışma konuları, İslâm dini, akîdesi, ahlâkı, hukuku ve bunlar çerçevesinde oluşan görüşler olmuştur.

Batı medeniyeti karşısında çeşitli alanlarda yenilgiler olması ve özellikle XIX. yüzyıldan itibaren karşılaşılan sorunlar, İslâm dini ve düşüncesiyle ilgili tartışmaların hem seyrini değiştirmiş hem de düşünce hayatına büyük bir canlılık getirmiştir. Bu dönemden sonra tartışılan konuların önemli bir kısmı tarihte de tartışılan, hakkında görüşler serdedilen meseleler olmakla birlikte, bunların yeniden gündeme gelmesi şartların değiştiğini yeni yorumlara ihtiyaç olduğunu göstermekteydi. Ayrıca İslâm ve İslâm düşüncesiyle ilgili tartışmaların bir kısmı doğrudan İslâm'ı veya İslâm düşüncesini reddetme gayesi güitse de, bunların büyük bir kısmı karşılaşılan çağdaş sorunlara gelenekten de ilham alarak çözüm bulma arayışları, başka bir deyişle geleneğin dönüştürülmeye çalışılmasına matuf gayretler olarak değerlendirilmelidir.

Bu çerçevede yapılan tartışmaların başında, geleneksel İslâm düşüncesinin tenkidi ve İslâm'ın yeniden yorumlanmasına dair gayretler gelir. Bu yeniden yorumlama gayretleri veya mevcut İslâm anlayışını tenkit etmenin de bütün İslâm tarihi boyunca temsilcileri hep var olagelmıştır. Bu çerçevede, Gazzâlî (ö.1111), İbn Teymiyye (ö.1328), Birgivi Mehmed Efendi (ö.1573) ve Muhammed b. Abdilvehhâb (ö.1792) gibi kişilerin adları anılabilir. XIX. yüzyılda ise, Cezâyir'de başlayan ve daha sonra çeşitli bölgelere yayılan Senûsîlik hareketinin kurucusu Muhammed b. Ali es-Senûsî (ö.1859)⁶⁴ ve Şevkânî (ö.1834) ile içtihadâ dönüşü, modern bilim düşüncesinin kabul edilmesini ve gerçek imanı bozan pratiklere son vermeyi savunan Şeyh Hasan el-Attâr (ö.1835) ve Rifâ'a Râfi' et-Tahtâvî (ö.1873) İslâm'ı yeniden yorumlamaya çalışmışlardır.⁶⁵

Bununla birlikte, İslâm'ı ve İslâm düşüncesini yeniden yorumlama akımının çağdaş Arap düşüncesi içindeki en önemli temsilcileri XIX. yüzyılın sonlarına doğru daha da yoğun bir şekilde varlıklarını hissettirmeye başlamışlardır. Bunların başında çağdaş Arap düşüncesi tarih yazıcılığının ısrarla hep 'ilk uyanış (nehda: rönesans)' düşünürü saydığı⁶⁶ ve 'İslâm'da rö-

64 Dallal, Ahmad, 'The Origins and Objectives of Islamic Revivalist Thought, 1750-1850', *Journal of the American Oriental Society*, CXIII, S. 3, s. 341, 355-358, Ann Arbor, MI-1993; İnâyet, Hamid, *Arap Siyasî Düşüncesinin Seyri*, çev. Hicâbi Kurlangıç, İstanbul-1991, s. 21-22. Senûsiye hareketi hakkında bkz. Halil, Muhammed, 'Güney Afrika'da Rönesans: Senûsiye Hareketi', M.M. Şerif (ed.): *İslâm Düşüncesi Tarihi* içinde, çev.Erhan Erken, İstanbul-1991, IV, s. 253-278.

65 Kudsi-zadeh, A. Albert, 'Islamic Reform in Egypt: Some Observations on the Role of Afghani', *The Muslim World*, LXI, S. 1, s. 12, Hartford-1971.

66 Çağdaş Arap düşüncesi tarihi mahiyetindeki eserlerde Afgânî'nin ilk düşünür veya düşünürlerden biri sayıldığına dair pek çok örnek vermek mümkündür. Bu konudaki ilk çalışmalardan biri, aslı 1928 yılında Chicago Üniversitesi'nde doktora tezi olarak hazırlanan daha sonra da kitap olarak basılan ve bu baskısı Arapça'ya Abbas Mahmud Akkâd tarafından çevrilen, Charles Adams'ın eseridir. Bkz. Adams, Charles C., *Islam and Modernism in Egypt, A Study of the Modern Reform Movement Inaugurated by Muhammad 'Abdub*, New York-1968, s. 4-17 (İlk bölüm Cemâleddin Afgânî'ye ayrılmıştır). Eserin Arapça çeviri-

nesansın babası' kabul edilen⁶⁷ Cemâleddin Afgânî (ö.1897) gelmektedir. Cemâleddin Afgânî, Mısır'ı ilk defa 1869'da ziyaret etmiş, daha sonra 1871-1879 arasında sekiz yıldan fazla bu ülkede kalmış ve nihayet 1879 yılında Mısır'dan sürülmüştür.⁶⁸ Gerek Mısır'da kaldığı sırada gerekse başka ülkelere yaptığı seyahatlerde onun çevresinde pek çok kişi yer aldı ise de bunlar arasında en meşhuru ve en etkili Muhammed Abduh (ö.1905)'tur.

Cemâleddin Afgânî'nin en sadık öğrencilerinden biri olan Muhammed Abduh Ezher Üniversitesi'nden mezun olduktan sonra yine aynı üniversitede çeşitli alanlarda dersler verdi. Bunun yanı sıra gerek verdiği özel derslerde gerekse Dârululûm'daki hocalığı sırasında etkili olmaya başladı. Daha sonra, Afgânî'nin çağrısı üzerine Paris'e giden Abduh, Paris'te Afgânî ile birlikte İslâm Birliği taraftarı yayın yapan *Urvetü'l-Vüskâ* adlı dergiyi yayımlamışlardır. 1884 yılında bu derginin temsilcisi olarak İngiltere'ye giden Abduh, 1885 yılında önce Beyrut'a, daha sonra 1888 yılında Mısır'a dönmüş ve döndükten bir yıl sonra 1899 yılında Mısır Baş Müftüsü olmuştur.⁶⁹

si için bkz. Adams, Charles C., *el-İslâm ve't-Tecdid fî Mısır*, çev. Abbas Mahmud, Kahire-ts., Lecnetü Dâireti'l-Me'ârif el-İslâmiyye, s. 7-19. Afgânî'nin konuyla ilgili eserlerdeki yeri hakkında ayrıca bkz. Bkz. Kudsi-zadeh, A. Albert, 'Islamic Reform in Egypt: Some Observations on the Role of Afghani', *The Muslim World*, LXI, S. 1, s. 1-12, Hartford-1971; İnâyet, Hamid, *Arap Siyâsî Düşüncesinin Seyri*, çev. Hicâbi Kırlangıç, İstanbul-1991, s. 95-133; Hourani, Albert, *Çağdaş Arap Düşüncesi, 1798-1939*, çev. Latif Boyacı, Hüseyin Yıldız, İstanbul-2000, s. 119-144; Mahmud, Zeki Necib, 'el-Fikrî'l-Felsefî fî Mısır el-Mu'âsıra', *Mecelletü'l-Mecelle*, Yıl: 7, S. 79, s. 25-27, Kahire-1963; Karnî, İzzet, *Dirâsât fî'l-Fikri'l-Hadîs*, ys.-ts., s. 161-227; Esposito, John L., *Islam and Politics*, Syracuse, NY-1991, s. 46-47; İvad, Luis, *Taribu'l-Fikri'l-Mısri el-Hadîs min Asrı İsmail ilâ Sevreti: 1919, el-Mebhâsü's-Sânî: el-Fikrî's-Siyâsî ve'l-İctimâ'î, el-Cüz'ü'l-Evvel*, Kahire-1986, s. 67-132; Gassick, Trevor J. Le, *Major Themes in Modern Arabic Thought: An Anthology*, Ann Arbor-1979, s. 23-29; Cantori, Louis J., 'Modernism', John L. Esposito (ed.): *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World*, Oxford-1995, III, s. 119-126; Khuri, Ra'if, *Modern Arab thought: Channels of the French Revolution to the Arab East*, çev. İhsan Abbas, Princeton-1983, s. 122-127; Cegâvî, Ahmed Muhammed Abdü'l-Âl el-, *el-İtticâhü'l-İrîzâli fî'l-Fikri'l-İslâmî el-Hadîs*, Câmi'atü'l-Ezher, Külliyyetü Usûliddîn, Kahire-1986, Yayınlanmamış doktora tezi, s. 368-374; Fahri, Macid, *Muhtasarü Taribi'l-Felsefeti'l-Arabîyye*, Beyrut-1981, s. 147-151.

67 Emin, Osman, 'Cemâleddin Efgânî', M.M. Şerif (ed.): *İslâm Düşüncesi Tarihi* içinde, çev. Kerim Urtekin, İstanbul-1991, IV, s. 286.

68 İvad, Luis, *Taribu'l-Fikri'l-Mısri el-Hadîs min Asrı İsmail ilâ Sevreti: 1919, el-Mebhâsü's-Sânî: el-Fikrî's-Siyâsî ve'l-İctimâ'î, el-Cüz'ü'l-Evvel*, Kahire-1986, s. 67, 81; Cemel, Ahmed Abduh Hammûde el-, *el-Fikrî'l-Felsefî el-İslâmî fî Dirâsâti'l-Bâhisîn el-Mu'âsırîn fî Mısır*, Câmi'atü'l-Ezher, Külliyyetü Usûliddîn, Kahire-1982, Yayınlanmamış doktora tezi, s. 188-217;

69 Emin, Osman, 'Mısır'da Rönesans: Muhammed Abduh ve Okulu', a.g.e., IV, s. 289-311.

Muhammed Abdud, bütün bu faaliyetleri, görevleri ve yazdığı eserlerle yenilikçi ekole en önemli katkıda bulunanlardan biri haline geldi.⁷⁰ Afganî'nin yenilikçi düşüncesinin oluşumuna yaptığı siyâsî ve ideolojik katkının yanı sıra, onun ölümünden sonra bu düşünce ve ekolü esas kuran ve sistemleştiren Muhammed Abdud olmuştur. İslâm'ın yeniden yorumlanması, içtihadın canlandırılması, toplumsal ve siyasal hayatta dinin etkisinin arttırılması veya muhafazası edilmesi, dinin ilimle çatışmadığı, geleneksel düşünce ve kültürün tenkidi ile akılcılık gibi konulara vurgu yapan Muhammed Abdud'un görüşleri, kendi zamanında ve özellikle kendisinden sonraki çağdaş Arap düşüncesi üzerinde büyük izler bırakmış, hiç olmazsa geniş tartışmalara yol açmıştır.

Bu tartışmalar özellikle M. Abdud'un en önemli talebesi olan Reşid Rıza (ö.1935) ve çıkardığı *Menâr Dergisi* vasıtasıyla geniş kitlelere yayılmış ve bu sayede çeşitli ülkelerde revaç bulmuştur. Abdud ekolünün ikinci şahsiyeti olan Reşid Rıza, aslen Suriyeli olup daha sonra Mısır'a göç etti. Kahire'ye varır varmaz Muhammed Abdud ile temasa geçerek daha son-

70 Muhammed Abdud hakkında bkz. Gassick, Trevor J. Le, *Major Themes in Modern Arabic Thought: An Anthology*, Ann Arbor-1979, s. 29-33; İnâyet, Hamid, *Arap Siyâsî Düşüncesinin Seyri*, çev. Hicâbi Kırlangıç, İstanbul-1991, s. 133-178; Abdülmelik, Enver, *Filistin Sorunu ve Arap Birliği*, çev. Adnan Cemgil, ys.-1971, s. 89-92; Esposito, John L., *Islam and Politics*, Syracuse, NY-1991, s. 49; Cegâvî, Ahmed Muhammed Abdü'l-Âl el-, *el-İtticâbü'l-İrîzâli fi'l-Fikri'l-İslâmî el-Hadîs*, Câmi'atü'l-Ezher, Külliyyetü Usûliddîn, Kahire-1986, Yayınlanmamış doktora tezi, s. 375-386; Adams, Charles C., *el-İslâm ve't-Tecdid fi Mısır*, çev. Abbas Mahmud, Kahire-ts., s. 20-168; Fahri, Macid, *Muhtasarü Tarihi'l-Felsefeti'l-Arabiyye*, Beyrut-1981, s. 151-158, 196-240; Hourani, Albert, *Çağdaş Arap Düşüncesi, 1798-1939*, çev. Latif Boyacı, Hüseyin Yıldız, İstanbul-2000, s. 145-174; Cantori, Louis J., 'Modernism', John L. Esposito (ed.): *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World*, Oxford-1995, III, s. 119-126; Mahmud, Zeki Necib, 'el-Fikrî'l-Felsefi fi Mısır el-Mu'âsıra', *Mecelletü'l-Mecelle*, Yıl: 7, S. 79, s. 27, Kahire-1963; Mücâhid, Huriye Tevfik, *Fârâbî'den Abdud'a Siyâsî Düşünce*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul-1995; Emin, Osman, 'Mısır'da Rönesans: Muhammed Abdud ve Okulu', M.M. Şerif (ed.): *İslâm Düşüncesi Tarihi* içinde, çev. İhsan Durdu, İstanbul-1991, IV, s. 289-311; Hizmetli, Sabri, 'Mütercimin Önsözü: Muhammed Abdud'un Hayatı', *Muhammed Abdud: Tevbid Risâlesi* içinde, Ankara-1986, s. 1-69; İşcan, Mehmet Zeki, Muhammed *Abdud'un Dîni ve Siyâsî Görüşleri*, İstanbul-1998; Ahmed, Abdülâtî Muhammed, *el-Fikrî's-Siyâsî li'l-İmâm Muhammed Abdud*, Kahire-1978; Akkâd, Abbas Mahmud el-, *Muhammed Abdud*, Kahire-1963; Badawi, Zaki, *The Reformers of Egypt-A Critique of al-Afgâhî*, 'Abdud and Rîdha, ys.-1976; Emin, Ahmed, 'Zü'amâ'ü'l-İslâh el-İslâmî fi'l-Asrî'l-Hadîs: çş-Şeyh Muhammed Abdud, 1266-1323 h./1849-1905 m.', *Mecelletü's-Sekâfe*, Yıl: 8, S. 387, s. 4-6, S. 388, s. 4-6, S. 389, s. 5-7, S. 390, s. 4-7, S. 391, s. 4-6, S. 392, s. 4-7, S. 393, s. 7-10, S. 394, s. 4-8, S. 395, s. 4-6, Kahire-1946; Kedourie, Elie, *Afgâhî and 'Abdud, an Essay on Religious Unbelief and Political Activism in Modern Islam*, London-1997; Kerr, Malcolm H., *Islamic Reform: The Political and Legal Theories of Muhammad 'Abdud and Rashid Rida*, Berkeley-1966.

raki yıllarda ondan hiç ayrılmamaya çalıştı. 1898 Martında İslâm'ın ruhu-na yabancı adet ve uygulamaları tenkit etmek, eğitim-öğretimi yaygınlaştırmak gibi gayelerle *Menâr Dergisi*'ni çıkarmaya başladı.⁷¹ 1922 yılında yayınladığı hilâfetle ilgili eserinde râşid halifelerden sonra gerçek halifeliğin bozulmasını tenkit ederek halifelik kurumunun yeniden ele alınıp ıslah edilmesini ve halifeyi elit bir ülema grubunun seçmesi gerektiğini ve bu yeni halifenin ise İslâm hukukunun içtihat vasıtasıyla yenilenmesiyle vazifeli olacağını savundu.⁷²

Reşid Rıza'nın yanı sıra, Kâsım Emin (ö.1908), Abdülaziz Câviş (ö.1929)⁷³, Şekip Arslan (ö.1946), Mustafa Abdürrâzık (ö.1947)⁷⁴ ve Osman Emin (ö.1978) gibi pek çok etkili Arap düşünürünü Muhammed Abdüh'un yenilikçi ekolün içinde saymak mümkündür. Ancak bu ekole mensup olan kişilerin her konuda ittifak halinde oldukları ve aralarında farklı yaklaşımların olmadığı düşünülmemelidir. Söz gelimi, Muhammed Abdüh müslümanların siyâsî ve kültürel gerilemesinin sebeplerinden biri olarak tasavvufu görüp tenkit ederken, onun talebelerinden biri olan Mustafa Abdürrâzık tasavvufu İslâm felsefesinin içine dahil edecek kadar önemli ve özellikle ahlâk alanında katkıda bulunmuş bir düşünce kabul etmektedir.⁷⁵

71 Emin, Osman, *a.g.e.*, s. 308. Reşid Rıza hakkında ayrıca bkz. İnâyet, Hamid, *Arap Siyâsî Düşüncesinin Seyri*, çev. Hicâbi Kurlangıç, İstanbul-1991, s. 178-181; Adams, Charles C., *el-İslâm ve't-Tecdid fî Mısır*, çev. Abbas Mahmud, Kahire-ts., s. 169-195; Hourani, Albert, *Çağdaş Arap Düşüncesi, 1798-1939*, çev. Latif Boyacı, Hüseyin Yıldız, İstanbul-2000, s. 233; Abdülmelik, Enver, *Filistin Sorunu ve Arap Birliği*, çev. Adnan Cemgil, ys.-1971, s. 315-321; Esposito, John L., *Islam and Politics*, Syracuse, NY-1991, s. 61-62; Cantori, Louis J., 'Modernism', John L. Esposito (ed.): *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World*, Oxford-1995, III, s. 119-126; Khuri, Ra'if, *Modern Arab Thought: Channels of the French Revolution to the Arab East*, çev. İhsan Abbas, Princeton-1983, s. 190-193; Ali, Said İsmail, 'Tarikü'n-Nehda inde Muhammed Reşid Rıda', *Mecelletü'l-Hilâl*, Yıl: 97, s. 40-49, Kahire-1990; a.yz., 'Rashid Rıda and Faysal's Kingdom in Syria', *The Muslim World*, LXXXV, S. 3-4, s. 235-245, 1995; Tauber, Eliezer, 'Rashid Rıda as Pan-Arabist Before World War I', *The Muslim World*, LXXIX, S. 2, s. 102-112, 1989; Shahin, Emad Eldin, 'Muhammad Rashid Rıda's Perspectives on the West as Reflected in al-Manar', *The Muslim World*, LXXIX, S. 2, s. 113-132, 1989.

72 Perry, Glenn E., 'Caliph', John L. Esposito (ed.): *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World*, Oxford-1995, I, s. 242.

73 Adams, Charles C., *el-İslâm ve't-Tecdid fî Mısır*, çev. Abbas Mahmud, Kahire-ts., s. 201, 219; Hourani, Albert, *Çağdaş Arap Düşüncesi, 1798-1939*, çev. Latif Boyacı, Hüseyin Yıldız, İstanbul-2000, s. 219.

74 Emin, Osman, *a.g.e.*, s. 308-310.

75 Abu-Rabi', İbrahim M., 'Islamic Philosophy in the Modern Islamic World: The Arab World', Seyyed Hossein Nasr, Oliver Leaman (ed.): *History of Islamic Philosophy* içinde, London, New York-1996, II, 1091-1092; Cemel, Ahmed Abdüh Hammüde el-, *el-Fikrû'l-Felsefî el-İslâmî fî Dirâsâti'l-Bâhisîn el-Mu'âsirîn fî Mısır*, Câmi'atü'l-Ezher, Külliyyetü Usûliddîn, Kahire-1982, Yayımlanmamış doktora tezi, s. 252-260.

Buna benzer bir farklılık İslâm-milliyetçilik ilişkisiyle ilgili tartışmalarda da görülür. Çağdaş Arap düşüncesinin ilk önemli akımı olan dinî yenilenme akımıyla birlikte gittikçe gelişen Arap milliyetçiliğinin İslâm ile ilişkisi hususunda farklı görüşler bulunmaktadır. Muhammed Abduh, Mısır'da bir millî ruhun uyanışında oldukça etkili olurken onun en yakın öğrencisi Reşid Rıza ise, milliyetçilik karşıtı çizigisiyle tanınmaktadır.⁷⁶ Muhammed Abduh'un başka bir öğrencisi olan Emir Şekip Arslan da özellikle hayatının son döneminde Arap milliyetçiliğini benimsemiştir.⁷⁷

Din-ilim ilişkisi de, dinî yenileşmeyi savunan düşünürlerin en çok tartıştığı konulardan biridir. Bu konuyla ilgili devasa bir literatür bulunmakla birlikte bunlar arasında Renan'ın 1883 yılında Paris'te Sorbonne Üniversitesi'nde *İslâmiyet ve Bilim* başlığıyla verdiği konferansta, İslâm dininin terakkiye mani olduğunu savunmasıyla başlayan, daha sonra ise Cemâleddin Afgânî'nin ona cevap vermesiyle alevlenen tartışma bir dönüm noktası mahiyetindedir. Muhammed Abduh, Afgânî'nin bu eserini Arapça'ya çevirmenin yanı sıra⁷⁸ Fransa Dışişleri Bakanı Gabriel Hanotoux'un 1900 yılında *Journal de Paris*'te yayımladığı *İslâm ve İslâm Meselesiyeye Karşı Karşıya* başlıklı makalesine 1902 yılında cevap vererek din-bilim ilişkisiyle ilgili iddialara karşı hassasiyetini göstermiştir.⁷⁹ İslâm'ın kaderci bir ruh taşıdığı bu yüzden de müslümanların ilerlemelerinin önündeki en büyük engel olduğunu iddia eden Hanotoux'a verdiği cevapta Muhammed Abduh, onun bu görüşlerini Avrupalı İslâm tenkitçileriyle özdeşleştirmekte, İslâm ile müslümanların kesin olarak birbirinden ayrılmasını, kaderciliğin İslâm dinine uymadığını, aksine İslâm'ın irade ve kesb hürriyetini kabul ettiğini ifade etmektedir.⁸⁰

Abdüh ekolünden pek çok düşünür tarafından kabul edilen bu görüşlerin, çağdaş Arap düşünürlerinin tamamı tarafından onaylandığını söylemek de mümkün görünmemektedir. Bunlardan biri olan Ferah Antun (ö.1922), Ernest Renan'ın din hakkındaki görüşlerini büyük ölçüde be-

76 Emin, Osman, *a.g.e.*, s. 308.

77 Donohue, John J., John L. Esposito, *Değişim Sürecinde İslâm*, çev. Ali Yaşar Aydoğan, Aydın Ünlü, İstanbul-1991, s. 63; Esposito, John L., *Islam and Politics*, Syracuse, NY-1991, s. 72-73; Hourani, Albert, *Çağdaş Arap Düşüncesi, 1798-1939*, çev. Latif Boyacı, Hüseyin Yıldız, İstanbul-2000, s. 309.

78 Efgânî, Cemâleddin, *Red (er-Redd ale'd-Dehriyyin)*, Farsça aslından Ârif Ebû Tûrab'ın yardımıyla Arapça'ya çev. Muhammed Abduh, Türkçe çev. Aziz Akpınarlı, Ankara-1956.

79 Abdüh'un bu cevabının Türkçe çevirileri için bkz. Abduh, Muhammed, *İslâm ve Hanoto (Gabriel Hanotoux)*, çev. Zâkir Kâdirî, ys.-1909, 47 s; a.yz., *Hanoto'nun Hücumuna Karşı Abdüh'un İslâmı Müdafası*, çev. Mehmet Âkif Ersoy, İstanbul-1331.

80 Fahri, Macid, *Mubtasaru Taribi'l-Felsefeti'l-Arabiyye*, Beyrut-1981, s. 157; Emin, Osman, 'Mısır'da Rönesans: Muhammed Abdüh ve Okulu', M.M. Şerif (ed.): *İslâm Düşüncesi Taribi* içinde, çev. İhsan Durdu, İstanbul-1991, IV, s. 293.

nimsemiş ve bu yüzden de dinin modern ve gelişmeci bir topluma temel olabileceğini kabul etmemiştir. Bundan dolayı da Muhammed Abduh ve Reşid Rıza'yı tenkit ederek hem rasyonel felsefe hem de ilimle uyum açısından Hıristiyanlığın İslâm'dan çok daha uygun olduğunu ileri sürmüştür.⁸¹

Öte yandan gerek İslâm düşüncesi gerekse genel olarak dinle ilgili yazılan pek çok kitap ve makaledeki akılla ilgili bölümler ile Mutezileye vurgu yapan bahisleri de din-ilim ilişkisi hakkındaki tartışmalar içerisinde mütalaa etmek mümkündür. Eş'arîliği tenkit ederek Mutezile akılcılığını benimseyen böyle bir akılcılığın İslâm tarihinde yaygınlaşmamasının büyük kayıp olduğunu savunan yazarların bu görüşleri ileri sürerken esas saikleri din-ilim ilişkisiyle tartışmalar ve müslümanların akılcı bir anlayışı kaybettiklerinden geri kaldıklarına dair tespitlerdir. Böyle bir bakış açısına sahip olan düşünürler arasında, en önemli eseri *Duhâ'l-İslâm*'da bu görüşü savunan Ahmed Emin (ö.1954) ile Fuad Zekeriyya, Zeki Necib Mahmud ve Hasan Hanefî'nin isimleri örnek olarak zikredilebilir.⁸²

Çağdaş Arap düşüncesindeki İslâm merkezli tartışmalar Hasan el-Bennâ (ö.1949)'nın kurduğu Müslüman Kardeşler teşkilatıyla birlikte, çok daha sistematik ve örgütlü bir yapı kazanmıştır. Bu yüzden de, bu teşkilatın kuruluşunun çağdaş Arap düşüncesinin en önemli dönüm noktalarından biri olduğu rahatlıkla söylenebilir. Dâru'lulûm mezunu bir öğretmen olan Hasan el-Bennâ tarafından Mısır'ın İsmailiye şehrinde 1928 tarihinde kurulan Müslüman Kardeşler teşkilatı (Ihvânü'l-Müslimîn), yetiştirdiği düşünürler ve faaliyetleriyle 1930'lardan sonra başta Mısır olmak üzere hemen hemen bütün Arap dünyasında etkisi görülen en büyük dinî hareket haline gelmiştir.⁸³ Hasan el-Bennâ ve kurduğu teşkilat, esas itibarıyla, İslâm'ın ilk kaynaklarına bağlı bir din anlayışını hakim kılmayı,

81 Gassick, Trevor J. Le, *Major Themes in Modern Arabic Thought: An Anthology*, Ann Arbor-1979, s. 41-43.

82 Campanini, Massimo, 'Islamic Philosophy in the Modern Islamic World: Egypt', Seyyed Hossein Nasr, Oliver Leaman (ed.): *History of Islamic Philosophy* içinde, London, New York-1996, II, s. 1117; Ayrıca bkz. s. 271-272; İsmâüddîn, Ahmed, *Hareketü't-Terceme fî Mısır fî'l-Karn el-İşrîn*, Kahire-1986, s. 271-272; Cegâvî, Ahmed Muhammed Abdü'l-Âl el-, *el-İtticâhü'l-İrizâlî fî'l-Fikri'l-İslâmî el-Hadîs*, Câmi'atü'l-Ezher, Külliyyetü Usûliddîn, Kahire-1986, Yayınlanmamış doktora tezi, s. 400-405. Arap dünyasında din-akıl, din-felsefe/ilim ilişkisi hakkında bkz. Zekeriyya, Fuad, 'el-Felsefe ve'd-Din fi'l-Müctema' el-Arabî el-Mu'asır', İbrahim Bedrân, Sâlim Yefût, Fuad Zekeriyya vdğr.: *el-Felsefe fî'l-Vatani'l-Arabî el-Mu'asır, Bubûsu'l-Mü'teme-ri'l-Felsefî el-Arabî el-Evvel ellezî Nazzamethü el-Câmi'atü'l-Ürdüniyye* içinde, Beyrut-1985, s. 43-69.

83 Mısır, Suriye örneğinde Biladu's-Şam, Mağrib ve Tunus'taki İslâmî hareketler hakkında bkz. Abdullah, İsmail Hıbrî, Fehmî Ced'ân, Râşid el-Gannûşî vdğr.: *el-Harekâtü'l-İslâmiyye el-Mu'asıra fî'l-Vatani'l-Arabî*, Beyrut-1989.

özellikle batıdan gelen akımlarla mücadeleyi ve İslâmî esaslara göre bir toplum ve devlet kurmayı gaye edinmiştir.⁸⁴

Müslüman Kardeşler teşkilatının Hasan el-Bennâ'dan sonraki en meşhur düşünürü ve siması Seyyid Kutub (ö.1966) da Hasan el-Bennâ gibi Dâru'lulûm mezunu olup Eğitim Bakanlığı'nda kısa bir süre müfettişlik yaptıktan sonra kendini yazı hayatına adanmıştır. 1939'dan sonra daha dinî muhtevalı yazılar yazmaya başladı. 1948'de en meşhur eserlerinden biri olan *İslâm'da Sosyal Adalet* adlı eserini yayımladı. Daha sonra iki yıl Amerika Birleşik Devletleri'nde kaldı. Mısır'a dönüşünde Müslüman Kardeşler teşkilatına katıldı. Cemal Abdünnâsır zamanında on yılını hapiste geçirdi ve 1964'de serbest bırakıldı. Daha sonra tekrar mahkum oldu ve 1966 yılında idam edildi.⁸⁵ Seyyid Kutub, batı medeniyetine yönelttiği tenkitleri⁸⁶, İslâm dünyasındaki seküler toplum ve siyâset anlayışlarına karşı çıkan fikirleri⁸⁷, günümüz İslâm toplumlarını tahlili, İslâm'ı bir toplum nizamı haline getirmeye çalışması ve İslâm'ın günümüz insanının sorunlarını çözmeye kadir olduğuna dair görüşleriyle sadece Arap dünyasında değil başta Türkiye olmak üzere bütün İslâm dünyasında etkili olmuştur.

Müslüman Kardeşler teşkilatının Mısır koluna mensup olan ve Cemal Abdünnâsır döneminde idam edilen Abdülkâdir Udeh (ö.1954) ise daha çok hukuk alanında bu teşkilatın görüşlerine katkıda bulunmuştur.⁸⁸ Aynı teşkilata mensup olan Mısırlı düşünürler arasında, Müslüman Kadınlar Birliği (Cem'iyetü's-Seyyidât el-Müslimât)'ın kurucusu Zeyneb el-Gazzâlî, dinî konularda pek çok eseri olan Muhammed Gazzâlî (ö.1996) ve

84 Bu teşkilat ve Hasan el-Bennâ hakkında bkz. Donohue, John J., John L. Esposito, *Değişim Sürecinde İslâm*, çev. Ali Yaşar Aydoğan, Aydın Ünlü, İstanbul-1991, s. 82; Abdülmelik, Enver, *Filistin Sorunu ve Arap Birliği*, çev. Adnan Cemgil, ys.-1971, s. 102-108; İnâyet, Hamid, *Arap Siyasî Düşüncesinin Seyri*, çev. Hicâbi Kurlangıç, İstanbul-1991, s. 271-272; Hoebink, Michel, 'Thinking About Renewal in Islam: Towards a History of Islamic Ideas on Modernization and Secularization', *ARABICA*, XLVI, S. 1, s. 43, Leiden-1999.

85 Donohue, John J., John L. Esposito, *Değişim Sürecinde İslâm*, çev. Ali Yaşar Aydoğan, Aydın Ünlü, İstanbul-1991, s. 133.

86 Fahri, Macid, *Muhtasarı Tarihi'l-Felsefeti'l-Arabiyye*, Beyrut-1981, s. 159.

87 Smith, D. Charles, 'Secularism', John L. Esposito (ed.): *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World*, Oxford-1995, IV, s. 23. Seyyid Kutub hakkında ayrıca bkz. Akhavi, Shahrough, 'The Dialectic in Contemporary Egyptian Social Thought: The Scripturalist and Modernist Discourses of Sayyid Qutb and Hasen Hanafi', *International Journal of Middle East Studies*, XXIX, S. 3, s. 377-401, London, New York-1997; Hoebink, Michel, *a.g.e.*, s. 44, Leiden-1999; Diyâb, Muhammed Hafız, 'el-Meşrû'u'n-Nâsiri ve'l-Hitabü'l-Kutbi Seyyid Kutb-Dirâsetü Hâletin', Sadeddin İbrahim (ed.): *el-Entelicensiya (Intel ligentsia) el-Arabiyye, el-Müsekkafûn ve's-Sulta* içinde, Amman-1991, Müntedâ el-Fikr el-Arabî, s. 455-494.

88 Abdülmelik, Enver, *Filistin Sorunu ve Arap Birliği*, çev. Adnan Cemgil, ys.-1971, s. 108-148.

özellikle fıkıh alanında uzmanlaşan Yusuf el-Kardâvî gibi şahsiyetleri de anmak gerekir.⁸⁹

Müslüman Kardeşler teşkilatının Suriye'deki en büyük düşünürü ve kurucusu Mustafa es-Sibâ'î (ö.1964) Ezher Üniversitesi'nde öğrenim gördüğü sırada Hasan el-Bennâ ile tanışmıştır. Daha sonra Şam Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yapmanın yanı sıra Parlamento üyeliğinde de bulunmuştur (1949). Bu faaliyetleri sırasında Suriye'deki Müslüman Kardeşler teşkilatının liderliğini yapıyordu. İslâmî Sosyalist Cephe (el-Cebhetü'l-İştirâkiyye el-İslâmiyye) vasıtasıyla fikirlerini gerçekleştirmeye çalışan Sibâ'î, İslâmî bir sosyalizmi savunmuş, fıkıhla ilgili eserlerinin yanı sıra oryantalizm karşıtı en meşhur eserlerden birini kaleme almıştır.⁹⁰ Aynı teşkilatın Suriye'deki ikinci büyük şahsiyeti ise Said Havva (ö.1989)'dır. Hama doğumlu olan Said Havva, 1953 yılında Şam Üniversitesi Külliyyetü'ş-Şerîa'da öğrenim görürken bu teşkilata girdi. Baasçı rejimden kaçarak Suûdi Arabistan'da yaşadı. 1971 yılında Suriye'ye döndüyse de yaptığı muhalefetten dolayı beş yıl hapiste kaldı. Daha sonra 1978'de Suriye'den ayrıldı. Said Havva daha çok, 1968 sonrasında kitaplarının neşriyle tanınmaya başlandı.⁹¹

Bunların yanı sıra, Sudan'daki İslâmî hareketlerin yaşayan en önemli lideri Hasan et-Türâbî⁹², Lübnan'daki Şî'î toplumu için en önemli şahsiyetlerden biri olan ve meşhur Şî'î militan örgütü EMEL (Efvâcü'l-Mukâvemet el-Lübnaniyye)'nin kurucusu Musa Sadr (ö.1978)⁹³, aslen Iraklı bir Şî'î olan ve özellikle iktisat ile ilgili çalışmalarıyla meşhur olan Mu-

89 Ayubi, Nazih N., 'Ghazali, Muhammad al-', John L. Esposito (ed.): *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World* içinde, Oxford-1995, II, s. 63-64; Atan, Abdullah Hikmet, 'Muhammed Gazzâlî', İlam Araştırma Dergisi, II, S. 1, s. 203-206, İstanbul-1997; Hoffinan-Ladd, Valerie J., 'Ghazali, Zaynab al-', John L. Esposito (ed.): *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World* içinde, Oxford-1995, II, s. 64-66.

90 Salt, Jeremy, 'An Islamic Scholar-Activist: Mustafa al-Sibâ'î and the Islamic Movement in Syria 1945-1954', *Journal of Arabic, Islamic and Middle Eastern Studies*, 3, S. 1, s. 103-115, Malvern Vic (Australia)-1996; Donohue, John J., John L. Esposito, *Değişim Sürecinde İslâm*, çev. Ali Yaşar Aydoğan, Aydın Ünlü, İstanbul-1991, s. 130; Dekmejian, R. Hrair, 'Sibâ'î, Mustafa al-', John L. Esposito (ed.): *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World*, Oxford-1995, IV, s. 71-72.

91 Weismann, Itzchak, 'Sa'id Hawwa and Islamic Revivalism in Ba'thist Syria', *Studie Islamica*, LXXXV, s. 131-154, Paris-1997; Weismann, Itzchak, 'Sa'id Hawwa: The Making of a Radical Muslim Thinker in Modern Syria', *Middle Eastern Studies*, XXIX, S. 4, s. 601-623, London-1993.

92 Moussalli, Ahmad S., 'Hasen al-Turabi's Islamist Discourse on Democracy and Shura', *Middle Eastern Studies*, XXX, S. 1, s. 52-63, London-1994.

93 Esposito, John L., *Islam and Politics*, Syracuse, NY-1991, s. 245-246; Norton, Augustus Richard, 'Sadr, Musa al-', John L. Esposito (ed.): *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World*, Oxford-1995, III, s. 452-457.

ammed Bâkır es-Sadr (ö.1980)⁹⁴ ve Filistin asıllı olup Hizbü't-Tahrîr el-İslâmî'nin kurucusu ve baş ideologu Takiyyüddin en-Nebhânî (ö.1978)⁹⁵, yine Filistin asıllı olup daha sonra başta Amerika Birleşik Devletleri olmak üzere muhtelif ülkelerde üniversite öğretim üyeliği yapan ve 'ilimlerin İslâmîleştirilmesi' projesinin en önemli mimarlarından biri olan İsmail Fârûkî (ö.1986)⁹⁶; Cezâyir Ülema Cemiyeti (Cem'iyetü'l-Ülemâ'i'l-Müslimîn el-Cezâ'iriyîn)'nin kurucusu, dinî yenilik taraftarı ve sömürgecilik karşıtı görüşlere sahip olan Abdülhamid b. Bâdis (ö.1940)⁹⁷ ile daha çok medeniyet sorunları üzerine eğilen Mâlik b. Nebî (ö.1973) de XX. yüzyılda etkide bulunmuş düşünürlerdendir.⁹⁸

Öte yandan Ihvân-ı Müslimine mensup olan veya olmayan pek çok düşünürün savunduğu İslâm Devleti düşüncesine karşı çıkan, bunun sorunlarını gündeme getiren ve uygulanamaz olduğunu iddia eden düşünürleri ve onların görüşlerini de bu başlık altında zikretmemiz gerekir. Yeni ideolojilerin ve felsefelerin savunulmaya başlandığı XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başlarını din-siyâset ilişkisiyle ilgili tartışmalarda da başlangıç yılları olarak tespit etmek mümkündür. Nitekim bu dönemde yaşayan Abdurrahman Kevâkibî (ö.1902), İslâm hilâfetine Araplara geri dönmesi ve hilâfetin müslümanların sadece dinî işleriyle ilgilenmesi ve siyâsete karışmaktan sakınması gerektiğini savunmaktadır.⁹⁹ Ona ilaveten meşhur materyalist düşünür Şiblî Şümeyyil (ö.1917) ise çeşitli alanlarda yapılan ıslahın başarılı olması için ilk şartın dinle siyâsetin birbirinden ayrılması olduğunu ileri sürmektedir.¹⁰⁰

Ancak, çağdaş Arap düşüncesinde din-devlet ilişkilerinin, başka bir deyişle seküler/lâik bir devlet anlayışının daha yoğun tartışılmasına başlangıç noktası olarak Türkiye'de halîfelîğin 1924 yılında kaldırılması verilebilir. Hilâfet kaldırıldıktan sonra, bu meseleyi görüşmek üzere Kahire ve Cid-

94 Mallat, Chibli, 'Sadr, Muhammad Baqir al-', John L. Esposito (ed.): *a.g.e.*, III, s. 450-453; Wilson, Rodney, 'The Contribution of Muhammad Baqir al-Sadr to Contemporary Islamic Economic Thought', *Journal of Islamic Studies*, IX, S. 1, 1998, s. 46-59.

95 Commins, David, 'Taqi al-Din al-Nabhani and the Islamic Liberation Party', *The Muslim World*, LXXXI, S. 3-4, s. 194-211, Hartford, CT-1991.

96 Ba-Yunus, Ilyas, 'Al Faruqi and Beyond: Future Directions in Islamization of Knowledge', *The American Journal of Islamic Social Sciences*, 5, S. 1, s. 13-28, Washington, DC-1988. Esposito, John L., 'Fârûqî, İsmâ'il Râjî al-', John L. Esposito (ed.): *a.g.e.*, II, s. 3-4.

97 Esposito, John L., *Islam and Politics*, Syracuse, NY-1991, s. 80.

98 Saïdûnî, Nâsîrüddin 'Cezâyir-III. Kültür ve Medeniyet' md., *TDV. İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul-1993, VII, s. 495-496; Bariun, Fawzia, 'Social Change as Seen by Mâlik Bennabi', *The American Journal of Islamic Social Sciences*, VIII, S. 1, s. 189-194, Washington, DC-1991.

99 İnâyet, Hamid, *Arap Siyâsî Düşüncesinin Seyri*, çev. Hicâbi Kırılğaç, İstanbul-1991, s. 189, 199.

100 *A.e.*, s. 67.

de'de toplanan kongrelerin yanı sıra bu konuyla ilgili esas büyük tartışma Ali Abdürrâzık (ö.1966)'ın görüşleri dolayısıyla ortaya çıkmıştır. Muhammed Abduh'un öğrencilerinden biri olup önce Ezher'de daha sonra ise Oxford Üniversitesi'nde öğrenim gören Ali Abdürrâzık, *İslâm ve Siyâsetin İlkeleri (el-İslâm ve Usûlu'l-Hüküm)* başlıklı eserini 1925 yılında yayımladı. Yayımlanmasıyla birlikte de bu eser, yazarını kamu görevlerinden men edilmeye kadar varan pek çok sorunla yüz yüze bırakmıştır. Bu eserin konusu başlığından da anlaşılacağı üzere, İslâm-siyâset ilişkisi olup temel tezi İslâm'ın herhangi bir siyâsî prensip ihtiva etmediği şeklinde ifade edilebilir. Bu tezin tabii sonucu da, halîfeliğin İslâm'ın vazgeçilmez esaslarından biri olduğunun reddedilmesidir.¹⁰¹

Ali Abdürrâzık'ın hilâfetin kaldırılmasını açık bir şekilde destekleyen ve seküler bir devlet nizamını savunan bu görüşlerine özellikle din merkezli düşünen pek çok kişi tarafından karşı çıkılmış, reddiyeler yazılmıştır. Bu görüşlere karşı çıkanlar arasında hilâfet kaldırılmadan önce bu kurumun ıslah edilmesine dair eser yazan Reşid Rıza da bulunmaktadır.¹⁰² Onun dışında, biraz yukarıda isimleri anılan Hasan el-Bennâ, Seyyid Kutub vb. İslâm devletini savunan pek çok kişi de hem Ali Abdürrâzık'ın fikirlerine hem de genel olarak seküler bir devlet anlayışına karşıydılar.

Arap dünyasında günümüze kadar devam eden hilâfet/İslâm devleti-seküler devlet tartışmalarında Ali Abdürrâzık'ın görüşlerini benimseyen ve onu geliştirmeye çalışan Arap düşünürlerinin sayısı da oldukça çoktur. Bu grup düşünürler arasında, hem Abdürrâzık'ın görüşlerini büyük ölçüde kabul eden hem de İslâm Devletine karşı çıkan Hâlid Muhammed Hâlid, Ezher mezunu olması ve görüşlerini dinî metinleri de dikkate alarak

101 Donohue, John J., John L. Esposito, *Değişim Sürecinde İslâm*, çev. Ali Yaşar Aydoğan, Aydın Ünlü, İstanbul-1991, s. 34; Abdülmelik, Enver, *Filistin Sorunu ve Arap Birliği*, çev. Adnan Cemgil, ys.-1971, s. 93-101; Fahri, Macid, *Dirâsât fi'l-Fikr el-Arabî*, Beyrut-1977, s. 250; Hourani, Albert, *Çağdaş Arap Düşüncesi, 1798-1939*, çev. Latif Boyacı, Hüseyin Yıldız, İstanbul-2000, s. 195-202; Esposito, John L., *Islam and Politics*, Syracuse, NY-1991, s. 69; Cantori, Louis J., 'Modernism', John L. Esposito (ed.): *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World*, Oxford-1995, III, s. 119-126. Ali Abdürrâzık'ın bu eserinin meydana getirdiği büyük tartışma hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Imâra, Muhammed, *Ma'reketü el-İslâm ve Usûlu'l-Hüküm*, Kahire-1989; Sa'îdî, Hazım Abdülmüte'al, *el-İslâm ve'l-Hilâfe fi'l-Asri'l-Hadîs*, Kahire-1984; Senûsî, Ahmed Tâhâ es-, 'el-Hilâfetü'l-İslâmiyye ve Enzimetü'l-Hüküm', *Mecelletü's-Sekâfe*, Yıl: 12, S. 582, s. 10-12, Kahire-1950; Akkâd, Abbas Mahmud, 'Mısır ve'l-Hilâfe', *a.e.*, Mars 1939, s. 841-844, Kahire-1939. Ali Abdürrâzık'ın bazı kitap ve makaleleri için bkz. 'ed-Dimokratiyye ve'd-Din', *Mecelletü'l-Hilâl*, s. 777-783, Kahire-1935; *el-İcma' fi's-Şeri'at el-İslâmiyye*, Kahire-ts., Dâru'l-Fikr el-Arabî; *el-İslâm ve Usûlu'l-Hüküm*, *Bahsün fi'l-Hilâfeti ve'l-Hükümeti fi'l-İslâm*, Beyrut-ts., Dâru Mektebeti'l-Hayât.

102 Emin, Osman, 'Mısır'da Rönesans: Muhammed Abduh ve Okulu', M.M. Şerif (ed.): *İslâm Düşüncesi Tarihi* içinde, çev. İhsan Durdu, İstanbul-1991, IV, s. 308.

savunmasıyla özel bir önemi hâizdir.¹⁰³ Meşhur liberal milliyetçi düşünür Ahmet Lütfi es-Seyyid (ö.1963) de günümüz uygarlık ve siyâset felsefesinin siyâsetin dinden ayrılmasına uygun düştüğünü savunmaktadır.¹⁰⁴ Onun yanı sıra Muhammed Hüseyin Heykel, Antun Sa'âde (ö.1949), Tâhâ Hüseyin (ö.1973), Fuad Zekeriyya ve bir suikast sonucunda hayatını kaybeden Ferec Fode (ö.1992) gibi pek çok kişi İslâm Devleti'ne karşı çıkararak seküler bir devlet anlayışını savunmaya devam ettiler.¹⁰⁵ Günümüzde İslâm Devletine karşı çıkıp lâik bir devlet anlayışını savunan ve fikrî alanda bunun mücadelesini veren kişilerin başında Mısır'da adâlet mekanizmasının en üst görevlerinden birinde bulunan (müsteşâr: başkadı) Muhammed Said el-Aşmâvî gelmektedir.¹⁰⁶

103 Fahri, Macid, *Dirâsât fi'l-Fikri'l-Arabî*, Beyrut-1977, s. 250-253, 272-288; Abdülmelik, Enver, *Filistin Sorunu ve Arap Birliği*, çev. Adnan Cemgil, ys.-1971, s. 236-241.

104 İnâyet, Hamid, *Arap Siyâsî Düşüncesinin Seyri*, çev. Hicâbi Kırlangıç, İstanbul-1991, s. 244.

105 Smith, D. Charles, 'Secularism', John L. Esposito (ed.): *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World*, Oxford-1995, IV, s. 20-30; Dâhir, Adil, 'el-Felsefe ve's-Siyâse fi Fikri Sa'âde', Bedrân, İbrahim, Sâlim Yefût, Abdülkerim el-Yâfi vdğr.: *el-Felsefetü'l-Arabiyye el-Mu'âsıra, Mevâkıf ve Dirâsât, Buhûsu'l-Mü'temeri'l-Felsefî el-Arabî es-Sânî ellezî Nazzamethü el-Câmi'ati'l-Ürdüniyye* içinde, Beyrut-1988, s. 277-307; Abdülmelik, Enver, *Filistin Sorunu ve Arap Birliği*, çev. Adnan Cemgil, ys.-1971, s. 194-198.

106 Sagiv, David, 'Judge Ashmawi and Militant Islam in Egypt', *Middle Eastern Studies*, XXVIII, S. 3, s. 531-546, London-1992. Bazı eserleri için bkz. Aşmâvî, Muhammed Said el-, *el-Hilâfetü'l-İslâmiyye*, Kahire-1990; *Me'âlimü'l-İslâm*, Kahire-1989; *Usûlü's-Şerî'a*, Kahire-1992; *el-İslâm es-Siyâsî*, Kahire-1989; *er-Riba ve'l-Fâ'ide fi'l-İslâm*, Kahire-1988. Arap dünyasındaki lâiklik tartışmaları hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Na'me, 'el-İtticâhü'l-İlmânî fi's-Şark el-Osmânî en-Nâtk bi'd-Dâd fi'l-Karn et-Tâsi' Aşer', *Mecelletü'l-Meşrik*, Yıl: 66, S. 2, s. 395-425, Beyrut-1992; Abdülkerim, Halil, *el-İslâm beyne'd-Devleti'd-Diniyye ve'd-Devleti'l-Medeniyye*, Kahire-1995; Ferec, es-Seyyid Ahmed, *Cüzürü'l-İlmâniyye, el-Cüzürü't-Taribiyye li's-Sırâ' beyne'l-İlmâniyye ve'l-İslâm fi Mısır münzü'l-Bidâye ve hattâ Âmm 1948 m.*, Mansûra-1990; Fergal, Yahya Haşim Hasen, *Hakikatü'l-İlmâniyye beyne'l-Hurâfe ve't-Tabrîb*, Kahire-ts., Dârü's-Sâbûnî li't-Tıba'a ve'n-Neşr ve't-Tevzi'; Halil, İmaduddin, *Tehafütü'l-İlmâniyye*, Beyrut-1983; İmâra, Muhammed, *Sükutu'l-Gulüvvi'l-İlmâni*, Kahire-1995; Kardâvî, Yusuf, *el-İslâm ve'l-İlmâniyye Vechen li Vech*, Beyrut-1990; Kassum, Abdurrezzâk, 'el-İlmâniyye ve'l-Manzûr el-İslâmî el-İmâni', *Dirâsât Arabiyye ve İslâmiyye*, VI, s. 173-187, Kahire-1987; Sa'id, Fuad es-, 'el-İslâm ve's-Şerî'a ve'l-İlmâniyye fi İstidlâ'ati'r-Ra'yi'l-Âmm', *Mecelletü'l-Mevkifi'l-Arabî*, S. 64, s. 76-83, Kahire-1985; Vâ'i, Tefvik Yusuf el-, *Evhâmü'l-İlmâniyye Havle'r-Risâle ve'l-Menbec*, Kahire-1988; Vehbe, Murad, 'el-Usûliyye ve'l-İlmâniyye', *Mecelletü'l-Menâr*, Yıl: 5, S. 49, s. 84-97, Kahire-1989; Yahya, Muhammed, *Fi'r-Reddi ale'l-İlmâniyye*, Kahire-1988; Kattan, Menna', *Mu'avvikât Tatbiki's-Şerî'ati'l-İslâmiyye*, Kahire-1991.

3. Batı Hakkındaki Tartışmalar

Çağdaş Arap düşüncesinde İslâm dini ve düşüncesi hakkındaki tartışmalar kadar önemli başka bir konu da batı (medeniyeti, düşüncesi, kültürü ve bilimi) ile ilgili meselelerdir. Elbette bu tartışmaların yoğunluğu düşünürden düşünürde, akımdan akıma değişmektedir. Ancak şu rahatlıkla söylenebilir ki, son iki yüzyılda Arap dünyasında görülen bütün düşünür ve akımların başta gelen sorunlarından biri batı ve ondan kaynaklanan meselelerdir. XIX. yüzyılın başlarından itibaren Arap dünyası, batının siyâsî, askerî, fikrî ve iktisadî saldırılarına maruz kaldığı için batı ile ilgili tartışmaların oldukça yoğun ve şiddetli olması tahmin edilebilecek bir husustur. Öte yandan İslâm dünyasının başka bölgelerinde de olduğu gibi, Arap dünyasında da batıdan gelen saldırılar, devralınan kültürel mirasın yeniden sorgulanmasına sebep olmuş, bu sorgulama neticesinde bu mirasın mevcut ihtiyaçların büyük bir kısmına cevap vermediği kanaatine varılmıştır. Bu yüzden de, batı medeniyetinin ve onun çeşitli alanlardaki ürünlerinin yakından takip edilmesi gibi bir yol takip edilmiştir. Bu takip bir yandan içten dışa, yani Arap dünyasından bizzat batıya öğrenci gönderme, oradan tercüme yapma gibi yollarla, diğer taraftan ise dıştan içe yani bizzat batılı ülkelerin kendilerini tanıtmak ve sömürgeleştirdiği veya sömürgeleştirmek istediği ülkelerde okullar açmak, ‘uygun’ insanlar yetiştirmek ve batı düşüncesinin bu ülkelerde yaygınlaşmasını sağlamak şeklinde ikili bir çizgi takip etmiştir.

Arap dünyasında içten dışa doğru batıyı takip etmenin XIX. yüzyılın başlarına kadar giden bir tarihi vardır. Bu yüzyılın başlarından itibaren Mısır’da önce vali, sonra da büyük ölçüde müstakil bir devlet başkanı gibi hareket eden Mehmet Ali Paşa ve hanedanı döneminde çeşitli Avrupa ülkelerine öğrenciler gönderilerek batıdaki gelişmeler doğrudan kaynağından öğrenilmek istendi. Mehmet Ali Paşa zamanında ilk öğrenci kafilesi fen bilimleri ve teknik alanda tahsilde bulunmak üzere 1809 yılında İtalya’ya gönderildi. Mısırlı öğrenciler bu tarihten 1822 yılına kadar daha çok İtalya’ya, 1822-1844 yılları arasında ise Fransa’ya gönderilmiş ve bu maksatla Paris’te ‘Mission Egyptienne’ (el-ba’asât el-ilmîyye) denilen bir teşkilat vücuda getirilmiştir.¹⁰⁷

Bu şekilde başlayan batıya öğrenci gönderme faaliyeti, muhtelif batı dillerinden yapılan tercümelerde olduğu gibi, bugüne kadar devam eden bir süreç olup çağdaş Arap düşüncesinin hangi akımına mensup olursa olsun son iki yüzyılda yaşayan pek çok Arap ilim adamı ve düşünürü batı ülkelerinde öğrenimde bulunmuştur. Bunlardan bazıları ise, akademik kariyerlerini kendi ülkelerinde elde etseler bile daha sonraki tarihlerde kısa ve uzun müddet batı ülkelerinde araştırma yapmışlardır.

107 Kramers, J.H., ‘Mısır’ md., *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul-1979, VIII, 266; İnâyet, Hamid, *Arap Siyâsî Düşüncesinin Seyri*, çev. Hicâbi Kurlangıç, İstanbul-1991, s. 39. XIX. yüzyılda Mısır’dan Avrupa ülkelerine öğrenci gönderme faaliyeti, aşamaları ve gönderilen öğrenciler hakkında daha geniş bilgi için bkz. Abdülmelik, Enver, *Nehdatü Mısır*, Kahire-1983, s. 129-138.

Öğrenci göndermenin yanı sıra, XIX. yüzyıldan itibaren batının muhtelif alanlardaki üstünlüğünün kesin olarak farkına varan hemen her bölgedeki müslüman halklar onun üstünlük sebeplerini keşfetmek, anlamak, öğrenmek ve bunları kendi dillerine aktarmak gayesiyle batı dillerinden tercüme meselesine büyük önem vermişlerdir. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul'da da, o dönemde bu devlete bağlı olan ve bugün her biri birer bağımsız devlet olan Arap ülkelerinde de aynıydı. Bu tercüme hareketi bazen özel şahıslar bazen ise doğrudan devletlere bağlı kurumlar tarafından bugüne kadar devam ettirilmiştir.

Çağdaş Arap düşüncesinde tercüme hareketinin ilk büyük önderlerinden biri olarak Rifâ'a Râfi' et-Tahtâvî (ö.1873)'nin adını zikretmek gerekir. Mehmet Ali Paşa tarafından Paris'e gönderilen ilk büyük öğrenci kafilesine imam olarak atanan Tahtâvî, Paris'te kaldığı beş yıl zarfında Fransızca'yı iyi bir şekilde öğrenmiştir. Tahtâvî, Fransızca'dan yirmi kadar kitabı Arapça'ya tercüme etmiştir.¹⁰⁸ İkinci mütercim olarak Ferah Antun (ö.1922)'un adı anılabilir. Aslen Lübnan'lı olup daha sonra Kahire'ye göç eden ve Hıristiyan asıllı olan Ferah Antun, 1906 yılında New York'a seyahat etti. Özellikle, Gorki, Tolstoy, Nietzsche, Shaw ve hayran olduğu Rousseau ve Karl Marx'dan Arapça'ya çeviriler yaptı. Ayrıca Ernest Renan'ın *İsa'nın Hayatı (Vie de Jesus)* adlı eserini tercüme ederek din-bilim ilişkisiyle ilgili tartışmalara daha yoğun olarak katıldı.¹⁰⁹

Bunların yanı sıra değişik alanlarda pek çok mütercimin adını anmak mümkündür. Bazı örnekler vermek gerekirse mütercimler arasında, Ahmet Fethi Zaglul (ö.1914)¹¹⁰; Aristo'dan yaptığı çevirilerle meşhur olan Ahmed Lütfi es-Seyyid¹¹¹; Abbas Mahmud Akkâd, Ahmed Emin, Mustafa Lütfi el-Menfelûtî, Muhammed Bedrân, Muhammed Ferid Ebû Hadîd, Ahmed es-Sâvî Muhammed¹¹²; Âdil Zu'aytır (ö.1957)¹¹³; Eflatun'dan çevirileriyle Zeki Necib Mahmud; Dekart çevirisiyle Osman

108 Donohue, John J., John L. Esposito, *Değişim Sürecinde İslâm*, çev. Ali Yaşar Aydoğan, Aydın Ünlü, İstanbul-1991, s. 19; Hourani, Albert, *Çağdaş Arap Düşüncesi, 1798-1939*, çev. Latif Boyacı, Hüseyin Yıldız, İstanbul-2000, s. 85-98.

109 Gassick, Trevor J. Le, *Major Themes in Modern Arabic Thought: An Anthology*, Ann Arbor-1979, s. 41-45. XIX. yüzyıldaki tercüme hareketi hakkında bkz. Abdülmelik, Enver, *Nehdatü Mısır*, Kahire-1983, s. 139-153.

110 İsamüddîn, Ahmed, *Hareketü't-Terceme fî Mısır fî'l-Karn el-İsrîn*, Kahire-1986, s. 216-221.

111 A.e., s. 222-228; İnâyet, Hamid, *Arap Siyasî Düşüncesinin Seyri*, çev. Hicâbi Kırlangıç, İstanbul-1991, s. 242; Fahri, Macid, *Dirâsât fî'l-Fikri'l-Arabî*, Beyrut-1977, s. 262; Hüseyin, Muhammed Kâmil, 'Ahmed Lütfi es-Seyyid ve'd-Da've ilâ Aristo', *Mecelletü'l-Kâtib el-Mısri*, Yıl: 3, VII, S. 26, s. 203-207, Kahire-1947.

112 İsamüddîn, Ahmed, *a.g.e.*, s. 238-249, 271-274, 276-281.

113 Hasen, Muhammed Abdülğanî, 'Âdil Zu'aytır ve Devruhû fî Hareket et-Terceme el-Hadîse', *Mecelletü'l-Mecelle*, Yıl: 3, S. 36, s. 7-12, Kahire-1959.

Emin; William James'ten çevirileriyle Mahmud Hubbullah ve Muhammed Fehmî eş-Şenîti; T.J. de Boer, Salomon Pines, J. Wellhausen, H.A.R. Gibb ve Adam Mez'den çevirileriyle Muhammed Abdülhâdî Ebû Rîde; Bertrand Russel'dan çevirileriyle Muhammed Mürsî Ahmed, Atiyye Hüna, İmad İsmail ve Abdürreşid es-Sâdık; George Santayana'dan çevirisiyle Mustafa Bedevî; *Dekart'ın Metod Üzerine Konuşmalar* adlı eserinin çevirisiyle Mahmud el-Hudayrî¹¹⁴ ve nihayet gerek batı felsefesi gerekse İslâm düşüncesiyle ilgili muhtelif dillerden yaptığı pek çok çeviriyle Abdurrahman Bedevî'nin¹¹⁵ adları anılabilir.¹¹⁶

Batıyı tanıma süreci bir yandan öğrenci gönderme ve tercüme yapılarak devam ederken öte yandan batı ülkelerine yapılan seyahatleri konu edinen hatıralar veya muhayyel kitaplar da yavaş yavaş çoğalmaya başlamıştır. Rifâ'a Râfi' et-Tahtâvî (ö.1873)'nin *Telhîsu'l-İbrîz min Telhîsi Bâriz*¹¹⁷ adlı eseri yazarın Paris'te bulunduğu yıllardaki izlenimlerinden meydana gelmektedir. Tahtâvî, hem bu eserinde hem de *Menâbicü'l-Elbâbi'l-Mısriyye fî Mebâhicü'l-Âdâbi'l-Asriyye* adlı kitabında XVIII. yüzyıl aydınlanma döneminin Voltaire, Condillac ve Rousseau gibi Fransız düşünürlerinden etkilendiği görülmektedir.¹¹⁸ Yine aynı muhtevada olmak üzere, Mısır millî eğitiminin ıslahı için büyük gayret gösteren ve Mısır Millî Kütüphanesi (Dâru'l-Kütüb el-Mısriyye)'nin kurucusu Ali Mübârek (ö.1893)'in Ezherli Alemüddin¹¹⁹ adlı birinin Avrupa seyahatini anlattığı eseri, Ahmed Fâris eş-Şidyak'ın *es-Sâk ale's-Sâk fî Mâ Hüve el-Fâriyâk*¹²⁰ ve Selim Butrus'un *el-Nüzhetü'l-Fâriyâk*¹²¹ da bu literatürün ilk örnekleridir.¹²²

Batı medeniyet, kültür ve düşüncesini savunan, etkilenen veya orada ortaya çıkan akımları ve görüşleri benimseyen kişiler hem yaygınlık hem de

114 Tâhir, Hâmid, *el-Felsefetü'l-İslâmiyye*, Kahire-ts., s. 18, 48.

115 A.e., s. 19.

116 Ürdün, Cezâir, Sudan, Suriye, Irak ve Libya'da tercümenin durumu, tercüme edilen eserler, mütercimler ve tercüme müesseseleri hakkında bir özel sayı için bkz. 'Vâkı'u't-Terceme fî Ba'di'l-Aktâri'l-Arabiyye', *el-Mecelletü'l-Arabiyye li's-Sekâfe*, Yıl: 2, S. 2, Tunus-1982. 1798-1914 tarihleri arasında fen bilimleri ile ilgili çevrilen eserlerin künyeleri ve bu eserlerin mütercimleri hakkında bkz. Muhâfiza, Ali, *el-İtticâhâtü'l-Fikriyye inde'l-Arab fî Asri'n-Nehda, 1798-1914*, Beyrut-1978, s. 215-235.

117 Tahtâvî, Rifâ'a Râfi', *Telhîsu'l-İbrîz min Telhîsi Bâriz*, Kahire-1834.

118 İnâyet, Hamid, *Arap Siyâsî Düşüncesinin Seyri*, çev. Hicâbi Kurlangıç, İstanbul-1991, 42-54. Fransız devriminin Arap düşünürleri üzerindeki etkisi için bkz. Khuri, Ra'if, *Modern Arab Thought: Channels of the French Revolution to the Arab East*, çev. İhsan Abbas, Princeton-1983.

119 Mübârek, Ali, *Alemüddin*, Kahire-1882.

120 Şidyak, Ahmed Fâris eş-, *es-Sâk ale's-Sâk fî Mâ Hüve el-Fâriyâk*, Paris-1855.

121 Butrus, Selim, *el-Nüzhetü'l-Fâriyâk*, Beyrut-1856.

122 Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Qadi, Wadad al-, 'East and West in 'Ali Mubarak's 'Alamuddin', Marwan R. Buheiry (ed.): *Intellectual Life in the Arab East, 1890-1939* içinde, Beirut-1981, s. 21-37.

entelektüel güç ve faaliyet itibarıyla çağdaş Arap düşüncesinin en büyük akımını veya düşünür grubunu oluşturmaktadırlar. Marksizm, materyalizm, sosyalizm, evrimcilik, liberalizm vb. akımlara mensup olan düşünürlerin ve Arap milliyetçilerinin çok büyük bir kısmının Arap dünyasının içinde bulunduğu durumdan kurtulmasının ancak batı tarzı bir modernleşme ile mümkün olduğunu savunduklarında şüphe yoktur. Bunlar arasında, Tâhâ Hüseyin (ö.1973)'in 1938 yılında yayımlanan *Mısır'da Kültürün Geleceği (Müstakbelü's-Sekâfe fî Mısır)* adlı eserinde yaptığı gibi batı medeniyetine bağlılığın teorisini yapan¹²³ kişiler de bulunmaktadır.¹²⁴

Ancak batı medeniyetini tanımaya veya benimsemeye yönelik bu gayretlerin yanı sıra, çağdaş Arap düşüncesinde güçlü batı tenkitçileri ve batı medeniyetine alternatif geliştirmeye çalışan kişiler de ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede, çağdaş Arap dünyasındaki muhtelif dinî akımlara mensup kişiler ile din alanında ihtisaslaşan ilim adamı ve düşünürlerin önemli bir kısmı, batıdan pek çok unsuru benimsemelerine rağmen, batı medeniyetini tenkit etmeye devam edegelmişlerdir. Bunların yanı sıra, Arap dünyasında batının sadece bir medeniyet ve fikir olarak değil sömürgeci olarak da kendini hissettirmesi pek çok düşünürün batı karşıtı bir düşünceyi benimsemesine veya savunmasına yol açmıştır. Bundan dolayı, Arap milliyetçileri arasında batıyı tenkit eden pek çok kişi bulunmaktadır. Bu son grup içerisinde batıyı taklit eden değil ulusal geleneklere bağlı bir toplumsal yenileşmeyi savunan Fas İstiklal Partisi'nin kurucusu Ala el-Fâsî¹²⁵ ile *Mukaddime fî İlmi'l-İstigrâb* adlı eserinde batıyı tenkit etmek hususunda bir yöntem geliştirmeye çalışan Hasan Hanefî'nin isimleri anılabilir.¹²⁶

Bununla birlikte, batı medeniyetinin İslâm ve Arap dünyasına bakan yüzüne yöneltilen tenkitlerle ilgili belki de en iyi örnek oryantalizm ve oryantalistler hakkındaki tartışmalardır. Oryantalizm esas olarak Avrupa'da doğduğu ve daha sonra batı medeniyetini benimseyen veya oryantalist paradigmaya göre eğitim-öğretim kurumları kuran bütün ülkelerde faaliyet-

123 Hüseyin, Tâhâ, *Müstakbelü's-Sekâfe fî Mısır*, Kahire-1938, c. 1-2. Ayrıca bkz. Donohue, John J., John L. Esposito, *Değişim Sürecinde İslâm*, çev. Ali Yaşar Aydoğan, Aydın Ünlü, İstanbul-1991, s. 59, 77-81.

124 Medeniyet tartışmaları hakkında örnek olarak bkz İbrahim Başa (Paşa), Ali, Mansûr Fehmî, Tâhâ Hüseyin, Ali Abdürrâzık Beg, es-Seyyide Hüda Şa'râvî, Ahmed Şevki Beg, Mehmed Şeref, 'Hadâretünâ el-Kâdime Fir'avniyyetün em Arabiyyetün em Garbiyyetün?', İstiftâ' Celil li Tâ'ifetin min Kibârî'l-Müfekkîrîn', *Mecelletü'l-Hilâl*, Abril 1931, s. 817-827, Kahire-1931; Rabi', Hâmid, 'el-Hadâretü'l-İslâmiyye ve'l-Hadâretü'l-Evrubbiyye beyne'l-Kerâhiyye ve'l-Î'cab', *Mecelletü'l-Mevkifî'l-Arabî*, S. 23, s. 28-40, Kahire-1979; Bin Nebî, Mâlik, *Müşkilâtü'l-Hadâra, Müşkilâtü'l-Efkâr fî'l-Âlemi'l-İslâmî*, çev. Besam Bereke, Ahmed Şa'bu, Dımaşk-1992; Hüseyin, Ahmed, 'Üridü Hadâreten İslâmiyyeten Testenidü ile't-Te'âlimi'l-İslâmiyye ve'l-Esâlet el-Mısıriyye', *Mecelletü's-Sekâfe*, Yıl: 7, S. 78, s. 14-16, 37, Kahire-1980.

125 Abdülmelik, Enver, *Filistin Sorunu ve Arap Birliği*, çev. Adnan Cemgil, ys.-1971, s. 198-204.

126 Hanefî, Hasan, *Mukaddime fî İlmi'l-İstigrâb*, Kahire-1991.

te bulunduğundan oryantalistlerin yaptıkları faaliyetler özellikle dindar ve milliyetçi kesimler tarafından hep şüpheyle karşılanmıştır.

Oryantalistlerin Arap dünyasındaki etkileri, esas itibariyle yaptıkları ilmi çalışmalar ve bu çalışmaların Arapça'ya çevirileri vasıtasıyla olsa da, bu kanallarla sınırlı kalmamıştır. Nitekim, genel olarak bütün Arap dünyasının ve özel olarak ise Mısır'ın en önemli ve ilk modern üniversitelerinden biri olan Kahire Üniversitesi 1908 yılında kurulduğunda, İslâm ve İslâm düşüncesi ile ilgili dersleri vermek üzere müsteşrikler davet edilmiştir.¹²⁷ Bu müsteşriklerden biri olan David Santillana 1910 yılında İslâm Felsefesi tarihi dersleri vermiştir.¹²⁸ Aynı üniversitede dersler veren ikinci müsteşrik ise Louis Massignon (ö.1962) olup, 1912-1913 öğretim yılında İslâm felsefesi tarihi ve felsefe ıstılahlarıyla ilgili dersler verdi. Massignon daha sonra 1933 yılında kurulan Mısır Arap Dil Kurumu'nda üye olarak bulunmuştur.¹²⁹ Aynı şekilde Poul Kraus (ö.1944) da 1936 yılından vefat tarihi olan 1944'e kadar Kahire Üniversitesi'nde ders veren müsteşriklerden biridir.¹³⁰ Benzer bir durum, Suriye için de söz konusudur. Suriye'nin en önemli ilim müesseselerinden biri olan Arap Dil Kurumu (Mecma'u'l-İlmî el-Arabî)'nda 1927 yılında, Fransa, İtalya, Portekiz, İsviçre, Hollanda, İngiltere, Almanya, Macaristan, Polonya, Rusya ve Amerika (ABD) gibi ülkelere mensup otuz sekiz (38) müsteşrik üye olarak bulunmuştur.¹³¹

Arap ülkelerinde, müsteşriklerin ilgi alanlarına giren konularda tahsilde bulunmak gayesiyle batı ülkelerine giden öğrenciler de büyük bir yekun tutmaktadır. Bunların yanı sıra doğrudan veya dolaylı olarak oryantalistlerin kaleme aldıkları kitap ve makalelerin okunması veya tercüme edilmesi neticesinde pek çok çağdaş Arap düşünürü, âlimi ve yazarı oryantalizmden etkilenmiştir. Bütün bunların sonucunda da oryantalizm ve oryantalistler hakkında büyük bir literatür oluşmuş¹³² ve Rıfâ'a Tahtâvî, Mu-

127 Kramers, J.H., 'Mısır' md., *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul-1979, VIII, 267; Celeyend, Muhammed es-Seyyid el-, 'Dârululûm ve Tarihu'd-Dersi'l-Felsefi fi Mısır', Yayınlanmamış makale, s. 5.

128 Cemel, Ahmed Abduh Hammûde el-, *el-Fikrî'l-Felsefî el-İslâmî fî Dirâsâti'l-Bâbisîn el-Mu'âsrîn fî Mısır*, Câmi'atü'l-Ezher, Külliyyetü Usûliddîn, Kahire-1982, Yayınlanmamış doktora tezi, s. 324.

129 Bedevî, Abdurrahman, 'Luis Massignon (Louis Massignon), Hayatuhu ve Ebhâsuhu', *Mecelletü'l-Mecelle*, Yıl: 6, S. 71, s. 10, 13, Kahire-1962; Akîkî, Necib el-, *el-Müsteşrikûn*, Kahire-1980, I, s. 264.

130 Bedevî, Abdurrahman, 'Bedevî (Abdurrahman)', *Mevsû'atü'l-Felsefiyye*, Beyrut-1984, I, 294; Akîkî, Necib el-, *a.g.e.*, II, s. 472.

131 Müsevî, Muhsin Câsim el-, *el-İstişrak fî'l-Fikr el-Arabî*, Beyrut-1993, s. 120, 141-145.

132 Oryantalizmle ilgili Arapça'daki çalışmalara örnek olarak bkz. Berekât, Mahmud Abdulmu'tî, *el-Felsefetü'l-İslâmiyye beyne'l-Esâle ve'r-Taklîd*, Câmi'atü'l-Ezher, Külliyyetü Usûliddîn, Kahire-1980, VI, 446 s., Yayınlanmamış doktora tezi, s. 21-102; Ebû Zeyd, Ahmed, 'el-İstişrâk ve'l-Müsteş-

hammed Abduh, Mustafa Abdürrâzık, Tâhâ Hüseyin, Ahmed Emin, Kostantin Züreyk, Şekip Arslan vb. pek çok düşünür ya oryantalizmden etkilenmiş ya da oryantalizm hakkında tartışmalarda bulunmuşlardır.¹³³

Afgânî'nin Renan'a yazdığı reddiyenin Muhammed Abduh tarafından yapılan Arapça çevirisi¹³⁴ ile Gabriel Hanotaux'un *İslâm ve İslâm Sorunuyla Karşı Karşıya* başlıklı makalesine Muhammed Abduh'un 1902 yılında verdiği cevap, Arapça'da oryantalizmi tenkit gayesiyle yazılan ilk eserlerden olmalıdır.¹³⁵ Ancak oryantalistlerin İslâm düşüncesi ve felsefesiyle ilgili görüşlerini sistematik bir şekilde tenkit eden düşünürlerin başında, Mısır'da İslâm felsefesi tarihi dersleri veren ilk yerli hoca olan Mustafa Abdürrâzık gelmektedir. Mustafa Abdürrâzık'ın 1944 yılında yayımladığı *İslâm Felsefesi Tarihine Giriş (Tembîd li Tarîhi'l-Felsefeti'l-İslâmiyye)* adlı eserinin önemli bir kısmı Emile Brehier, Iullaume Theophiie Tenemann, V. Cousin ve Ernest Renan gibi oryantalistlerin ve batılı bazı yazarların İslâm felsefesiyle ilgili görüşlerinin tartışmasına ve tenkidine ayrılmıştır.¹³⁶ Aynı durum, Arapça'daki İslâm felsefesiyle ilgili en önemli eserlerden biri olan İbrahim Medkûr'un *İslâm Felsefesi Hakkında, Yöntem ve Tatbik (Fi'l-Felsefeti'l-İslâmiyye, Menhec ve Tatbîk)* isimli kitabında da görülür. Yazar bu eserin başında tıpkı M. Abdürrâzık gibi önce E. Renan gi-

rikûn', *Mecelletü Âlemi'l-Fikr*, X, S. 2, s. 255-560, Küveyt-1979; Said, Edward, 'Ta' kib ale'l-İstişrak', *The Arab World in Scientific Research*, S. 4, s. 42-61, Paris-1994; Müsevî, Muhsin Câsim el-, *el-İstişrak fi'l-Fikri'l-Arabî*, Beyrut-1993; Mutabbakânî, Mâzin b. Salah, *el-İstişrak ve'l-İtticâhâtü'l-Fikriyye fi'l-Tarîhi'l-İslâmi*, *Dirâsetün Tatbikiyyetün alâ Kitâbâti Bernard Lewis*, Riyad-1995; el-Akîkî, Necib, *el-Müsteşrikûn*, Kahire-1980, c. 1-3; Bedevî, Abdurrahman, *Mevsû'atü'l-Müsteşrikîn*, Beyrut-1984; Simayilovite, Ahmed, *Felsefeti'l-İstişrak ve Eserühâ fi'l-Edebi'l-Arabî el-Mu'âsir*, Kahire-ts., Dârü'l-Me'ârif; Câbirî, Muhammed Abid, 'er-Rü'yetü'l-İstişrâkiyye fi'l-Felsefeti'l-İslâmiyye: Tabî'atühâ ve Mukevvenâtühâ el-Eydiyoloci (Ideology) ve'l-Menhecîyye', *Menabicü'l-Müsteşrikîn fi'd-Dirâsat el-Arabîyyeti'l-İslâmiyye* içinde, Riyad-1985, I, s. 305-338; Anay, Harun, 'İslâm Düşüncesi Alanında Yapılan İngilizce Yüksek Lisans ve Doktora Tezleri', *Divân İlmî Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 5, S. 8, s. 232-233/dn.97-98, İstanbul-2000.

133 Müsevî, Muhsin Câsim el-, *el-İstişrak fi'l-Fikri'l-Arabî*, Beyrut-1993. Ferah Antun ve Ernest Renan'ın din hakkındaki görüşlerinin aynı olduğu hakkında bkz. Gassick, Trevor J. Le, *Major Themes in Modern Arabic Thought: An Anthropology*, Ann Arbor-1979, s. 43.

134 Efgânî, Cemâleddin, *Redd (er-Redd Alâ'd-Debrîyyîn)*, Farsça aslından Ârif Ebû Tûrab'ın yardımıyla Arapça'ya çev. Muhammed Abduh, Türkçe çev. Aziz Akpınarlı, Ankara-1956.

135 Emin, Osman, 'Mısır'da Rönesans: Muhammed Abduh ve Okulu', M.M. Şerîf (ed.): *İslâm Düşüncesi Tarihi* içinde, çev. İhsan Durdu, İstanbul-1991, IV, s. 293-294, 305; Fahri, Macid, *Muhtasarü Tarihi'l-Felsefeti'l-Arabîyye*, Beyrut-1981, s. 157-158.

136 Abdürrâzık, Mustafa, *Tembîd li Tarîhi'l-Felsefeti'l-İslâmiyye*, Kahire-1966, s. 3-98.

bi bazı müsteşriklerin görüşlerini incelemekte, bunlara cevaplar vermekte, daha sonra ise esas konulara girmektedir.¹³⁷

Oryantalizmi tenkit hususunda en meşhur düşünürlerden biri de, Mustafa Sibâ'î olup *Sünnet ve İslâm Hukukundaki Yeri (es-Sünne ve Mekane-tühâ fî Teşri' el-İslâm)* adlı doktora tezinde *Oryantalistlerin Gayelerinin Tarihi Olarak Açıklanması (Ardun Târihiyyün li Egrâdi'l-Müsteşrikîn)* başlığıyla bu konuya bir bölüm ayırmasının yanısıra¹³⁸ bu alanda müstakil bir eser de yazarak oryantalizmi ve oryantalistleri çeşitli açılardan tenkit etmiştir.¹³⁹

Çağdaş Arap düşüncesi içerisindeki oryantalizmle ilgili bu tartışmalar ve ona yöneltilen tenkitler sadece Arapça yazılan kitap ve makalelerle sınırlı kalmamış, akademik hayatlarını batı ülkelerinde sürdüren Enver Abdülmelik ve A. Tibawi gibi Arap menşeli bazı ilim adamları tarafından bu defa bizzat batı ülkelerinde ve bu ülkelerin konuştukları dillerde devam ettirilmiştir.¹⁴⁰ Ancak bu konuda bütün dünyaca bilinen en meşhur Arap asıllı yazar, Edward Said'dir. Filistin asıllı bir hıristiyan olan Edward Said'in 1978 yılında ilk baskısı yapılan *Oryantalizm* isimli eseri, oryantalizme yöneltilen tenkitler arasında bütün dünyada büyük bir yer edinmiş ve basıldığı tarihten itibaren çok tartışılmıştır. Ancak bütün bu tartışmalarda pek az dikkat çeken husus, Edward Said'in bu eserinin Arap dünyasındaki batıya ve oryantalizme yöneltilen tenkitlerin bir devamı olmasıdır.¹⁴¹

Oryantalizme ve oryantalistlere sert tenkitler yönelten bu düşünürlerin yanı sıra bu konuda daha mutedil bir yol izleyenler bulunmaktadır. Bunlardan biri olan Ebu'l-Alâ Affi (ö.1966), oryantalizmi şiddetli şekilde tenkit eden Mustafa Abdürrâzık ve Mustafa Sibâ'î gibi düşünürlerin aksine, müsteşriklerin kültürel mirası keşfettiklerinden ve dikkatlerimizi onun özgünlüğüne yönelttiklerinden dolayı takdir edilmeleri gerektiğini, ayrıca müsteşriklerin fikirlerinin birden bire reddedilmeyip tartışılma-

137 Medkür, İbrahim, *Fî'l-Felsefet el-İslâmiyye, Menbec ve Tatbikübü*, Kahire-ts., Dâru'l-Me'ârif, s. 15-34.

138 Salt, Jeremy, 'An Islamic Scholar-Activist: Mustafa al-Sibâ'î and the Islamic Movement in Syria 1945-1954', *Journal of Arabic, Islamic and Middle Eastern Studies*, 3, S. 1, s. 103, 107, Malvern Vic (Australia)-1996.

139 Sibâ'î, Mustafa, *Oryantalizm ve Oryantalistler, Yararları-Zararları*, çev. Mücteba Uğur, İstanbul-1993.

140 Tibawi, A.L., Enver Abdülmelik, Hamid Algar, *Krizdeki Oryantalizm-Eleştiriler-*, İstanbul-1998; Little, Donald P., 'Three Arab Critiques of Orientalism', *The Muslim World*, LXIX, s. 110-131, 1979; Tibawi, A.L., "English-Speaking Orientalists: A Critique of Their Approach to Islam and Arab Nationalism", *a.e.*, LIII, S. 3, s. 185-204; LIV, S. 4, s. 298-313, 1963; a.yz., 'On the Orientalists Again', *a.e.*, LXX, s. 56-61, 1980.

141 Edward Said'in bu eseri ve konuyla ilgili görüşlerinin özeti için bkz. Anay, Harun, 'İslâm Düşüncesi Alanında Yapılan İngilizce Yüksek Lisans ve Doktora Tezleri', *Divân İlmî Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 5, S. 8, s. 214-216, İstanbul-2000.

sını ve bunun sonucunda kabul veya reddetmenin daha uygun olacağını savunmaktadır.¹⁴²

4. Siyasal ve Toplumsal Tartışmalar

Yukarıda anılan iki ana tartışma konusuyla yakından ilgili ve onlar içinde de anılması mümkün olan bu ve bundan sonraki başlıklardaki konular da, XIX. yüzyıldan önceki tartışmalardan büyük ölçüde farklılık arzeder. İslâm dünyasının batı ile karşılaşmasının, her alanda olduğu gibi, toplumsal ve siyasal açıdan da büyük şoklara yol açması kaçınılmaz bir durumdu. Hem devralınan kültürel mirasın hem de batıdan öğrenilen yeni unsurların bu tartışmalar da büyük rol oynaması da tabiidir. Bunun yanı sıra Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde bulunan ve bu gün her biri birer müstakil devlet olan Mısır, Suriye, Irak, Lübnan vb. ülkelerde gerek XIX. yüzyılda gerekse XX. yüzyılda tartışılan siyâsî, sosyal vb. konuların Türk düşüncesinde tartışılanlarla benzerlik ve hatta aynılık taşıdığını da belirtmek gerekir.

Milliyetçilik çağdaş Arap düşüncesinde ilk ortaya çıkan düşünce akımlarından ve ideolojilerinden biridir. Buna sebep olarak, XIX. yüzyıldan itibaren Avrupa devletlerinin Arap dünyasının muhtelif bölgelerini işgal etmeleri; yine bu yüzyıldan itibaren batıyı daha yoğun olarak tanımaya başlayan Arap düşünürlerinin Avrupa'daki milliyetçilik akımlarının ve konuyla ilgili ileri sürülen görüşlerin tesirinde kalmaları; Osmanlı Devleti'nin merkezindeki milliyetçilik tartışmaları ve Osmanlı Devleti ile Arap dünyasının çeşitli bölgeleri arasındaki siyâsî, iktisâdî, idârî, fikrî, dinî vb. alanlardaki sorunlar sayılabilir. Bu ve benzeri sebeplerle özellikle XIX. yüzyılın sonlarından itibaren hemen hemen bütün Arap dünyasında vatan, millet, Arap ırkı, Arap milleti, Arap birliği, din-vatan ilişkisi, din-millet ilişkisi ve sosyalizm-milliyetçilik ilişkisi gibi kavramlar en çok tartışılan konular arasında yer almıştır. Bu yüzden de, İslâmcı ideolojiye sahip olanlar da dahil olmak çoğu Arap düşünürü milliyetçiliğin şu veya bu formunu benimsemiştir.

Hemen her İslâm ülkesinde olduğu gibi Arap dünyasında da ırkçı milliyetçilik, kültürel milliyetçilik, dil milliyetçiliği, dinî milliyetçilik gibi milliyetçiliğin muhtelif şekilleri görülmektedir. Dolayısıyla Arap milliyetçiliğini savunan düşünürler ve bu ideolojiyi benimseyenler arasında milliyetçiliğin en önemli esasının İslâm olduğunu savunanlar olduğu gibi, İslâm'ı hiç dikkate almayan milliyetçiler de bulunmaktadır.

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren, muhtelif bölgelerdeki yazarlar tarafından 'vatan' kavramı üzerinde çeşitli şekillerde vurgu yapılıyordu. Nitekim Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde kalmayı savunan Butrus el-Bustânî (ö.1883) çıkardığı dergilerde, tıpkı Genç Türkler gibi, 'Vatan sevgisi

¹⁴² Ebû Reyân, Muhammed Ali, 'Ebü'l-Alâ Affî, Alemün min A'lâmi Medreset el-İskenderiyye el-Felsefiyye el-Mu'âsıra, 1897-1966', *Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb*, XX (1966), s. 8, 10-11, İskenderiye-1967.

imandandır (hubbü'l-vatani mine'l-îman)' sözünü bir slogan olarak kullanıyordu.¹⁴³ Mısır'da ise 1877 yılında milliyetçilerin neşrettiği *Mısır ve'l-Vatan* gibi gazetelerde 'Mısır Mısırlıdır' sloganı işitilmeye başlanmıştır.¹⁴⁴ Daha çok vatançılık, sömürge karşıtlığı ya da İslâm birliği veya Osmanlılık içerisinde değerlendirilmesi mümkün olan bu milliyetçiliğin yanı sıra, Osmanlı Devleti'nden ayrılmayı ve Arapların birlik oluşturmalarını savunan bir milliyetçilik de yavaş yavaş geliyordu. Bu tür milliyetçiliği önceleri hristiyan yazarlar savunurken, Suriye asıllı olup daha sonra 1900 yılında Mısır'a göç eden Abdurrahman Kevâkibi (ö.1902) ile birlikte Arapların Türklerden ayrılarak dinlerine bakılmaksızın bir Arap birliği oluşturmalarını savunan müslüman düşünürler de ortaya çıkmaya başladı.¹⁴⁵

Kevâkibi'den sonra pek çok kişinin bu görüşleri bimsesemi sonucunda, Arap milliyetçiliği bir yandan sömürge karşıtı bir millî ruhu Arap dünyasında geliştirirken öte yandan Arapların Osmanlı Devleti'nden ayrılmalarını da sağlamıştır. Ancak Arap milliyetçiliği gerek teorik gerekse pratik açıdan esas gelişmesini, I. Dünya Savaşı'ndan sonra bütün Arap ülkelerinin Osmanlı Devleti'nden ayrılmaları, daha sonraki tarihlerde sömürge yönetimlerinden kurtulmaları ve nihayet her ülkenin bağımsızlığını kazanmasından sonra kaydetmiştir.

Bu yüzden 1920'lerden sonra pek çok Arap düşünürü milliyetçiliğin şu veya bu formunu benimsemiş ve bunun teorisi yapmaya çalışmıştır. Bunlar arasında, Arap birliği taraftarı ve marksizm karşıtı Iraklı Yunus Seb'âvî (ö.1942)¹⁴⁶; lâik bir devlet kurmaya çalışan ve sosyal milliyetçiliği savunan Antun Sa'âde (ö.1949)¹⁴⁷; lâik Arap milliyetçilerinin en önemlilerinden biri olan Kostantin Züreyk¹⁴⁸; Arap milliyetçiliğinin Mısır kanadının önderlerinden Kıbtî asıllı Mekrem Ubeyd (ö.1989)¹⁴⁹; seküler milliyetçiliğin önde gelen düşünürlerinden Ahmet Lütfi es-Seyyid (ö.1963)¹⁵⁰; sosyalizm ile Arap milliyetçiliğini birleştirmeye çalışan Ba-

143 Hourani, Albert, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 1798-1939, çev. Latif Boyacı, Hüseyin Yıldız, İstanbul-2000.

144 Kramers, J.H., 'Mısır' md., *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul-1979, VIII, s. 252.

145 İnâyet, Hamid, *a.g.e.*, s. 181-202; Debbâğ, Âişe, *el-Hareketü'l-Fikriyye fî Haleb fî'n-Nısfî's-Sânî mine'l-Karnî't-Tâsi' Aşer ve Matla' el-Karn el-İşrîn*, Beyrut-1972, s. 198.

146 Husry, Khaldun S., 'The Political Ideals of Yunis al-Sab'awi', Marwan R. Buheiry (ed.): *Intellectual Life in the Arab East, 1890-1939* içinde, Beirut-1981, s. 172-173.

147 Abdülmelik, Enver, *Filistin Sorunu ve Arap Birliği*, çev. Adnan Cemgil, ys.-1971, s. 194.

148 Hourani, Albert, *a.g.e.*, s. 311-312.

149 Coury, Ralph M., 'The Arab Nationalism of Makram 'Ubayd', *Journal of Islamic Studies*, VI, S. 1, s. 76-90, Oxford-1995;

150 İnâyet, Hamid, *a.e.*, s. 239-252.

as Partisi'nin ideologu Mişel Eflak¹⁵¹ ve Irak'ta Arap milliyetçiliğinin Şi'i mezhebine mensup en önemli temsilcilerinden biri olan Fâdıl el-Cemâli gibi kişilerin isimleri anılabilir.¹⁵²

Bu düşünürlerin her birinin Arap milliyetçiliği ve Arap birliği düşüncesine önemli sayılabilecek katkıları bulunmakla birlikte, seküler Arap milliyetçiliğinin en büyük nazariyecisi ve kurucusunun Sâtu' el-Husrî (veya Huserî) olduğu söylenebilir. Uzun yıllar Osmanlı eğitim ve entelektüel hayatına hizmet eden Sâtu' el-Husrî (ö.1969), I. Dünya Savaşı'ndan sonra yazdığı eserler¹⁵³ ve faaliyetleriyle Arap milliyetçiliğinin en büyük önderlerinden biri oldu. I. Dünya Savaşı'ndan sonra, önce Suriye'de Kral Faysal'ın kısa süren krallığı döneminde onun kültür bakanlığını yaptı, daha sonra Faysal Irak Kralı olunca, Irak'ta çeşitli görevlerde bulundu. Nihayet Kahire'ye gitti ve orada Arap Birliği Kültür İşleri Müdürlüğü ile Yüksek Arap Araştırma Kurumu başkanlığı yaptı.¹⁵⁴

Ana dili Arapça olan herkesi Arap kabul eden Sâtu' el-Husrî, Arap milliyetçiliğinin dayandığı en önemli unsurların dil, tarih ve coğrafya olduğunu ifade etmektedir.¹⁵⁵ Bu anlayışıyla Sâtu' el-Husrî, hangi dine inanırsa

151 Abdülmelik, Enver, *a.g.e.*, s. 304-314.

152 Marr, Phebe, 'The Development of a Nationalist Ideology in Iraq, 1920-1941', *The Muslim World*, LXXV, S. 2, s. 85-101, 1985.

153 Sâtu' el-Husrî'nin bazı kitap ve makaleleri için bkz. *Ârâ' ve Ehâdîs fî'l-İlm ve'l-Ahlâk ve's-Sekâfe*, Beyrut-1985; *Mubâdarât fî Nüşû'i'l-Fikreti'l-Kavmiyye*, Beyrut-1985; 'Kitabü Müstakbeli's-Sekâfe fi Mısır: es-Sekâfetü'l-Âmme ve Ta'limü'l-Latiniyye ve'l-Yûnâniyye', *Mecelletü'r-Risâle*, Yıl: 7, S. 318, s. 1529-1532, S. 319, s. 1577-1580, S. 320, s. 1625-1628, S. 321, s. 1673-1675, Kahire-1939; 'Havle Kitabi: Müstakbelü's-Sekâfe fi Mısır, Nazratün İntikâdiyyetün Âmmetün', *a.e.*, Yıl: 7, S. 316, s. 1433-1436, S. 317, s. 1481-1485, Kahire-1939; 'Beyne'l-Vataniyye ve'l-Ümamiyye', *a.e.*, Yıl: 6, S. 242, s. 290-292, S. 243, s. 333-335, S. 244, s. 372-375, Kahire-1938; 'el-Üstâz Sâtu' el-Husrî', *a.e.*, Yıl: 12, S. 552, s. 119, Kahire-1944; Tenûhî, İzzeddin et-, 'Havle'l-Vahdeti'l-Arabiyye: Beyne'l-Husrî Beg ve Tâhâ Hüseyin', *a.e.*, Yıl: 7, S. 319, s. 1585-1586, Kahire-1939; 'Beyne'l-Vahdeti'l-İslâmiyye ve'l-Vahdeti'l-Arabiyye', *Mecelletü's-Sekâfe*, Yıl: 7, S. 328, s. 1965-1968, Kahire-1939; 'Hitabün mine'l-Üstâz Sâtu' el-Husrî', *a.e.*, Yıl: 11, S. 525, s. 44-47, Kahire-1949; 'Te'sîrü'l-Hamlet el-Fransiyye fi'n-Nehdat el-Misriyye', *a.e.*, Yıl: 11, S. 532, s. 19-23, Kahire-1949; Fevâz, el-Üstâz, 'Sâtu' el-Husrî ve Tevsikü's-Silati's-Sekâfiyye beyne Suriyye ve'l-Biladi'l-Arabiyye', *a.e.*, Yıl: 7, S. 317, s. 10-11, S. 318, s. 22-24, Kahire-1945.

154 Donohue, John J., John L. Esposito, *Değişim Sürecinde İslâm*, çev. Ali Yaşar Aydoğan, Aydın Ünlü, İstanbul-1991, s. 59, 68.

155 Abdülmelik, Enver, *Filistin Sorunu ve Arap Birliği*, çev. Adnan Cemgil, s.-1971, s. 275-279; Hourani, Albert, *Çağdaş Arap Düşüncesi, 1798-1939*, çev. Latif Boyacı, Hüseyin Yıldız, İstanbul-2000, s. 315-318. Sâtu' el-Husrî hakkında ayrıca bkz. Marr, Phebe, 'The Development of a Nationalist Ideology in Iraq, 1920-1941', *The Muslim World*, LXXV, S. 2, s. 89, 1985; Esposito, John L., *Islam and Politics*, Syracuse, NY-1991, s. 73; Gassick, Trevor J. Le, *Major Themes in Modern Arabic Thought: An Anthology*, Ann Arbor-1979, ✎

inansın Arapça konuşan herkesi Arap birliğinin içerisinde görmektedir. Böylece de, bir yandan İslâm'ı Arap milliyetçiliği ve Arap birliğinin temel gören kişilerin görüşlerini reddederken öte yandan ise, bölgesel milliyetçiliklere (kutriyye) karşı çıkmaktadır. Zira ona göre, Antun Saâde'nin savunduğu Suriye merkezli Arap milliyetçiliği ve başta Tâhâ Hüseyin olmak üzere bazı Mısırlı aydınların savunduğu Firavun medeniyetini canlandırmaya çalışan Mısır milliyetçiliği¹⁵⁶ gibi bölgesel milliyetçilikler Arap birliğinin önündeki en büyük engeldir. Bu bölgesel milliyetçilikler yerine Arapça konuşan ortak tarih ve coğrafyaya sahip olan bütün Arapların birliğini esas alan bir milliyetçilik benimsenmelidir.

Arap milliyetçiliğini seküler bir temele oturtmaya çalışan bu düşüncelere karşı, milliyetçiliği İslâm'a dayanarak tarif eden veya en azından milliyetçilikle İslâm arasında herhangi bir çelişki görmeyen düşünürler de bulunmaktadır. Arap dünyasındaki dinî yenileşmeyi savunan akımın kurucusu olan Muhammed Abdüh, Mısır'da bir millî bir ruhun uyanışında etkili olurken onun en yakın öğrencisi Reşid Rıza ise, İslâm birliğini savunduğundan dolayı milliyetçiliğe karşı çıkmakta ve onu İslâm'a tamamen yabancı bir unsur olarak görmektedir.¹⁵⁷ Buna karşılık Muhammed Abdüh ve Reşid Rıza'ya İngiliz işgalcileriyle savaşmadıklarından dolayı sert tenkitler yönelten Mustafa Kâmil (ö.1908) vatanseverlikle dindarlık arasında hiçbir çelişki görmemekte ve herkesin hem vatanını hem de dinini aynı anda bağlı kalıp sevebileceğini savunmaktadır.¹⁵⁸

s. 61-62; Kazziha, Walid, 'Another Reading into al-Husari's Concept of Arab Nationalism', Marwan R. Buheiry (ed.): *Intellectual Life in the Arab East, 1890-1939* içinde, Beirut-1981, s. 154-164; Reid, Donald Malcolm, 'Husri, Abû Khaldûn Sâtu' al-', John L. Esposito (ed.): *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World*, Oxford-1995, II, s. 155-156; Âlûsi, Cemâleddin, *Sâtu' el-Husri Râ'idü'l-Kavmiyyeti'l-Arabiyye*, Basra-1986; Burc, Muhammed Abdurrahman, Sâtu' el-Husri, Kahire-1988; Halefullah, Muhammed Ahmed, 'Sâtu' el-Husri, Kısâtü Hayâtihî', *Mecelletü'l-Mecelle*, S. 146, s. 24-31, Kahire-1969; Seyyid, Celal es-, 'Sâtu' el-Husri Dâ'iyetü'l-Kavmiyyeti'l-Arabiyye, Racülün ve Kadiyyetün', *Mecelletü'l-Menâr*, S. 52, s. 148-160, Kahire-1989.

156 İnâyet, Hamid, *Arap Siyasî Düşüncesinin Seyri*, çev. Hicâbi Kurlangıç, İstanbul-1991, s. 284-289. Mısır milliyetçiliği hakkında bkz. Hourani, Albert, *Çağdaş Arap Düşüncesi, 1798-1939*, çev. Latif Boyacı, Hüseyin Yıldız, İstanbul-2000, s. 205-232. Başka bir bölgesel milliyetçilik olan Mağrib ülkeleri milliyetçiliği hakkında bkz. Abdü's-sâhib, Hayriyye, 'Tatavvuru'l-Va'y el-Kavmi el-Arabî fi Aktâri'l-Magribi'l-Arabî', Ali, Tali' Ahmed, Mustafa Abdü'l-Kadir en-Neccâr vdğr.: *Tatavvuru'l-Fikri'l-Kavmi el-Arabî, Buhûs ve Münâkaşâtü'n-Nedveti'l-Fikriyye elletî Nazzamahâ Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye* içinde, Beyrut-1986, s. 269-287.

157 Emin, Osman, 'Mısır'da Rönesans: Muhammed Abdüh ve Okulu', M.M. Şerîf (ed.): *İslâm Düşüncesi Tarihi* içinde, çev. İhsan Durdu, İstanbul-1991, IV, s. 308.

158 İnâyet, Hamid, *Arap Siyasî Düşüncesinin Seyri*, çev. Hicâbi Kurlangıç, İstanbul-1991, s. 225-235; Khuri, Ra'if, *Modern Arab Thought: Channels of the French Revolution to the Arab East*, çev. İhsan Abbas, Princeton-1983, s. 176-177.

Muhammed Abduh'un öğrencilerinden biri olan Emir Şekip Arslan (ö.1946) da milliyetçilik ile İslâm arasında herhangi bir çelişki görmemekte ve Arap milliyetçiliğinin en önemli esasının İslâm olduğunu savunmaktadır. Aslen Dürzî bir aliye mensup olan Şekip Arslan, 1889'da Mısır'a yaptığı bir seyahatte Abduh ve çevresiyle ilişki kurmuş, 1913'te Osmanlı Meb'ûsân Meclisi'ne seçilmiş ve 1913-1918 yılları arasındaki bu vekilliği sırasında Genç Türkleri desteklemiştir. Daha sonraki yıllardaki faaliyetleri sırasında da bir yandan İslâm'ın önemini vurgulamaya öte yandan ise Arap milliyetçiliğine hizmet etmeye devam etmiş ve Kuzey Afrika ve Ortadoğudaki milliyetçi hareketler arasında irtibat kurmaya çalışmıştır.¹⁵⁹

Eski Irak Başbakanı Abdurrahman Bezzâz (ö.1972) da İslâm ile milliyetçilik arasında hiçbir çatışma görmeyen düşünürlerden biridir. Aynı anda hem milliyetçi hem de İslâmî cemiyetlerde çalışan Bezzâz'ın, 1952'de yayımladığı *İslâm ve Arap Milliyetçiliği (el-İslâm ve el-Kavmiyyet el-Arabiyye)* başlığıyla Bağdat'ta yaptığı konuşması oldukça ün kazanmıştır. Ona göre, İslâm ve Arap milliyetçiliği arasında herhangi bir çelişki bulunmamakta, çelişki İslâm ve milliyetçiliğin batılı anlayışından kaynaklanmaktadır. İslâm ile Arap milliyetçiliğinin muhtevaları aynı olduğundan bu muhteva diğer müslüman milletler için değil, sadece Araplar için geçerlidir. Bu yüzden de İslâm ulusal bir din olup gerçek İslâm, Arap İslâmıdır; başka milletlerin özelliklerinin İslâm'a karışmasıyla İslâm tahribe uğramıştır. İslâm'ı millî bir din kabul eden bu görüşlerine rağmen, Abdurrahman Bezzâz Arapça üzerine yaptığı vurgudan ve Arapça konuşan herkesi Arap kabul ettiğinden dolayı müslüman olmayan Arapları da Arap ulusunun içerisinde görmektedir.¹⁶⁰

Bütün bu görüşler ve konuyla ilgili faaliyetler, Arap milliyetçiliğinin en büyük siyâsî organizasyonu olan Arap Birliği Teşkilatı'nın 1944 yılında kurulmasını sağlamıştır.¹⁶¹ Arap Birliği Teşkilatı'nın kuruluş tarihi olan 1944 yılı Arap milliyetçiliğinin teşkilatlanma seviyesindeki en önemli dönüm noktalarından biri kabul edilirse, ikinci dönüm noktası olarak da 1952 tarihi verilebilir. Zira bu tarihte, Mısır'da bir grup subay yönetime el koymuş, bu subayların liderlerinden biri olan Cemal Abdünnâsır (ö.1970), ateşli bir Arap milliyetçisi ve Arap birliği taraftarı olarak tarihe geçmiştir. Onunla birlikte Arap milliyetçiliği, daha sonra İsrail ile yapılan

159 Donohue, John J., John L. Esposito, *Değişim Sürecinde İslâm*, çev. Ali Yaşar Aydoğan, Aydın Ünlü, İstanbul-1991, s. 63; Esposito, John L., *Islam and Politics*, Syracuse, NY-1991, s. 72-73; Hourani, Albert, *Çağdaş Arap Düşüncesi, 1798-1939*, çev. Latif Boyacı, Hüseyin Yıldız, İstanbul-2000, s. 309.

160 İnâyet, Hamid, *a.g.e.*, s. 282; Donohue, John J., John L. Esposito, *Değişim Sürecinde İslâm*, çev. Ali Yaşar Aydoğan, Aydın Ünlü, İstanbul-1991, s. 59, 88; Hourani, Albert, *a.g.e.*, s. 311.

161 Ataöv, Türkkaya, *Afrika Ulusal Kurtuluş Mücadeleleri*, s. 49; İnâyet, Hamid, *a.g.e.*, s. 279.

savaşlardaki başarısızlığa rağmen gerek teorik seviyede gerekse bir millî şuur olarak canlılığını devam ettirmiştir.¹⁶²

Ancak, buraya kadar özetlenen nazarî tartışmalara ve özellikle kültürel ve fikrî alandaki başarılarla ve ilgili teşkilatlara rağmen, dünyada ortaya çıkan gelişmeler, bazen bir ülkenin kendi içinde bazen de Arap ülkeleri arasında meydana gelen çatışmalar ve görüş ayrılıkları, İsrail karşısındaki yenilgiler, dinî hareketlerin güçlenmesi ve Arap Birliği Teşkilatı'nın gittikçe etkinliğini kaybetmesi gibi sebeplerle Arap milliyetçiliği ve Arap birliği hareketinin gerek düşünce gerekse uygulama itibarıyla özellikle XX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren eskiye oranla zayıflamaya başladığı görülmektedir. Buna rağmen, gerek toplum katmanlarında gerekse muhtelif görüşlere mensup aydın kesimlerinde bugün de en güçlü akımlardan birinin Arap milliyetçiliği olduğu söylenebilir.¹⁶³

162 Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, s. 488. Cemal Abdünnâsır hakkında ayrıca bkz. Abdülmelik, Enver, *Filistin Sorunu ve Arap Birliği*, çev. Adnan Cemgil, ys.-1971, s. 154-169, 490-504; Gassick, Trevor J. Le, *Major Themes in Modern Arabic Thought: An Anthology*, Ann Arbor-1979; Esposito, John L., *Islam and Politics*, Syracuse, NY-1991, s. 127; Hâşimî, Târik el-, 'el-Fikru'l-Kavmî el-Arabî li Cemâl Abdünnâsır', Ali, Tali' Ahmed, Mustafa Abdü'l-Kadir en-Neccâr vdğr.: *Tatavvuru'l-Fikri'l-Kavmi el-Arabî, Buhûs ve Münâkaşâtü'n-Nedveti'l-Fikriyye elletî Nazzamahâ Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye* içinde, Beyrut-1986, s. 301-322.

163 Arap milliyetçiliği hakkında bkz. Abdülmelik, Enver, *el-Kavmiyye ve'l-İstirakiyye*, Kahire-1991; Antonius, George, *The Arab Awakening: The Story of the Arab National Movement*, New York-1939; Binder, Leonard, 'Radical-Reform Nationalism in Syria and Egypt', *The Muslim World*, XLIX, S. 2, s. 96-110, S. 3, s. 213-231, 1959; Bişrî, Târik el-, *Beyne'l-İslâm ve'l-Urûba*, Küveyt-1988, c. 1-2; Clements, F., *The Emergence of Arab Nationalism: From the Nineteenth Century to 1921: A Bibliography*, London-1976; Cleveland, William L., *Islam Against the West: Shakib Arslan and the Campaign for Islamic Nationalism*, Austin-1985; Coury, Ralph M., 'The Arab Nationalism of Makram 'Ubayd', *Journal of Islamic Studies*, VI, S. 1, s. 76-90, Oxford-1995; Gazzâlî, Muhammed el-, *Hakikatü'l-Kavmiyyeti'l-Arabiyye ve Ustûretü'l-Ba'si'l-Arabî*, Kahire-1977; Gogoi, Aparajita, Gazi Ibdewi Abdulghafour, *Arab Nationalism: Birth, Evolution, and the Present Dilemma*, New Delhi-1994; Haim Sylvia G. (ed.), *Arab Nationalism, an Anthology*, Berkeley-1962; Imâra, Muhammed, *el-İslâm ve'l-Urûba*, Kahire-1988; Imâra, Muhammed, *Fecrü'l-Yakzat el-Kavmiyye*, Kahire-ts., Kahire li's-Sekâfet el-Arabiyye; James Jankowski, Israel Gershoni (ed.), *Rethinking Nationalism in the Arab Middle East*, New York-1997; Jones, Diana Grimood, *Arab-Islamic Bibliography*, Rutland-1977; Kayalı, Hasan, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918*, Berkeley-1997; Kazzîha, Walid, *Revolutionary Transformation in the Arab World: Habash and His Comrades from Nationalism to Marxism*, London-1975; Keşk, Muhammed Celal, 'Limâzâ el-Kavmiyye ve 'Limâzâ el-İslâm?', *Mecelletü'r-Risâle*, Yıl: 22, S. 1113, s. 34-37, Mayu 1965, Kahire-1965; Khalidi, Rashid, *The Origins of Arab Nationalism*, New York-1991; Marr, Phebe, 'The Development of a Nationalist Ideology in Iraq, 1920-1941', *The*

Sosyalizm, komünizm ve marksizm ile ilgili meseleler de çağdaş Arap düşüncesinde en çok tartışılan konular arasında yer alır. İslâm sosyalizmi ve Arap Sosyalizmi gibi şekilleri görülen sosyalizmin de güçlü savunucuları bulunmaktadır.¹⁶⁴ Fen bilimlerinin ve felsefenin Arap dünyasında yaygınlaşması için büyük gayretleri olan ve bu sahalarda muhtelif eserler veren¹⁶⁵ Kıbtî asıllı Selâme Musa (ö.1958) Mısır sosyalizminin kurucularından biridir. Konuyla ilgili 1912’de kaleme aldığı *Sosyalizm (el-İştirâkiyye)* başlıklı eser bu alanda Arapça’daki ilk kitaptır. Selâme Musa, buna ilaveten, 1920 yılında Sosyalist Partiyi de kurmuştur.¹⁶⁶

Muslim World, LXXV, S. 2, s. 85-101, 1985; Muslih, Muhammed Y., *The Origins of Palestinian Nationalism*, New York-1988; Necmi, Kemal en-, *Ke-limât fi’l-Urûba ve’l-İslâm*, Kahire-ts., Dâru’l-Hilâl; Nuseibeh, Hazem Zaki, *The Ideas of Arab Nationalism*, Port Washington, N.Y.-1972; Orfi, İsmail, *Makâle fi’l-Urûba ve’l-İslâm*, Dimaşk-1980; Seyfuddevle, İsmet, *Ani’l-Urûba ve’l-İslâm*, Beyrut-1986; Subhi, Hasen, *el-Yakzatü’l-Kavmiyyeti’l-Kübrâ*, Beyrut-1966; Tibi, Bassam, *Arab Nationalism: Between Islam and the Nation-State*, New York-1997; Warburg, Gabriel, *Islam, Nationalism and Communism in a Traditional Society: the Case of Sudan*, London-1978; Zeine, N., *The Emergence of Arab Nationalism, With a Background Study of Arab-Turkish Relations in the Near East*, Delmar, N.Y.-1973.

164 Arap dünyasında sosyalizm tartışmaları için bkz. Hanna, Sami A., George H. Gardner, *Arab Socialism: A Documentary Survey*, Leiden-1969; Qesterlund, David, *From Socialism to Islam*, Uppsala-1982; Torrey, Gordon H., John F. Devlin, ‘Arab Socialism’, Thompson, Jack H., Robert D. Reischauer (ed.): *Modernization of the Arab World* içinde, Princeton-1966, s. 178-196.

165 Selâme Musa’nın bazı çalışmaları için bkz. *Ablâmü’l-Felâsife*, Tunus-1961; ‘Tarih el-Vatanîyye el-Mısıriyye, Nüşû’uhâ ve Tatavvuruhâ’, *Mecelletü’l-Hilâl*, Yıl: 36, s. 266-271, Kahire-1928; ‘Uzama’ el-Âlem el-Aşera: Men Hüme ve Limâzâ Hüme Uzamâ?’, *a.e.*, Yıl: 36, S. 8, s. 916-924, Kahire-1928; ‘Terbiyet Selâme Musa’, *Mecelletü’r-Risâle*, Yıl: 16, S. 777, s. 601-602, Kahire-1948; *el-Akl el-Batın: Meknûnâtü’n-Nefs*, Kahire-1928; *Eşberü’l-Hitâb ve Meşâhîrü’l-Hütebâ*, Kahire-1924; *Hürriyetü’l-Fikr ve Ebtâlûha fi’l-Tarih*, Kahire-1927; *The Education of Salama Musa (Terbiyet Selâme Musa)*, çev. L.O. Schuman, Leiden-1961.

166 Abdülmelik, Enver, *Filistin Sorunu ve Arap Birliği*, çev. Adnan Cemgil, ys.-1971, s. 328-336; Gassick, Trevor J. Le, *Major Themes in Modern Arabic Thought: An Anthology*, Ann Arbor-1979, s. 54-59. Selâme Musa hakkında en çok araştırma yapılan çağdaş Arap düşünürlerinden biridir. Örnek olarak bkz. Mâdî, Ahmed, ‘Selâme Musa ve’l-Felsefe’, Bedrân, İbrahim, Sâlim Yefût, Abdülkerim el-Yâfi vdğr.: *el-Felsefetü’l-Arabiyye el-Mu’âsıra, Mevâkıf ve Dirâsât, Buhûsu’l-Mü’temeri’l-Felsefi el-Arabî es-Sânî ellezî Nazzamethü el-Câmi’atü’l-Ürdüniyye* içinde, Beyrut-1988, s. 333-366; Abdüllatif, Kemal, *Selâme Musa ve İşkâliyyetü’n-Nebda*, Dârülbeydâ-1982; Filistin, Vediti, ‘Selâme Musa, el-Müfekkîr ellezî Âşe fi Gadihi’, *Mecelletü’l-Mecelle*, Yıl: 2, S. 22, s. 11-18, Kahire-1958; Muti’i, Lem’i el-, ‘Selâme Musa: Eyne’l-Hakika?’, *Mecelletü’s-Sekâfe*, Yıl: 6, S. 72, s. 60-62, Kahire-1979; Şarkâvî, Mahmud eş-, *Selâme Musa el-Müfekkîr ve’l-İnsân*, Beyrut-1965; Şükri, Gâli, *Selâme Musa ve Ezmetü’d-Damîr el-Arabî*, Beyrut-1975; Vehbi, Semîr, ‘Selâme Musa fi Zikrâhü es-Samine’, *Mecelletü’l-Fikr el-Mu’âsır*, S. 18, s. 78-86, Kahire-1966.

Ancak Arap dünyasında, özellikle de doğu kısmında, sosyalizm ile ilgili tartışmaların alevlenmesi Baas Partisi'nin kuruluşu ile ilgilidir. Zira bu parti-nin kuruluşu ve daha sonra savunduğu sosyalist-milliyetçi ideolojinin baş-ta Suriye olmak üzere Irak ve Ürdün'de etkili olması çağdaş Arap düşün-cesini özellikle nazarı açıdan etkilemiştir. Baas Partisi kurulmadan önce Mişel Eflak (ö.1990) ve arkadaşı Selahaddin Bîtar tarafından 1943 yılın-da Suriye'de bir siyâsî ve fikrî hareket olarak başlatılmış daha sonra 1945'e doğru parti adıyla anılmaya başlanmıştır. 1946 yılında parti gazetesi ola-rak *el-Ba's*'i çıkarmışlar 1953'de ise Baas Partisi, Ekrem Hourani'nin Sos-yalist Partisi ile birleşmiştir. Baas hareketinin, daha sonraki haliyle parti-nin, kuruluşunda ve muhtelif aşamalarında Mişel Eflak bir parti ideologu, Selahaddin Bîtar ise bir idareci olarak görev almıştır.¹⁶⁷ Dolayısıyla Baas ideolojisi Mişel Eflak'ın görüşlerini yansıtmaktadır. XIX. yüzyıl Avrupa'sı-nın klasik uluslararası sosyalizminin Arap dünyasına uygun olmadığını sa-vunan Eflak'a göre sosyalizm ve Arap milliyetçiliği ayrılmaz bir bütündür. Bu yüzden de sosyalizm ile Arap milliyetçiliği arasında herhangi bir uyumsuzluk veya çatışma söz konusu değildir. Arap halkının gelişebilme-si ancak Arapların birleşmesiyle mümkün olacaktır.¹⁶⁸

Bu konudaki tartışmalar elbette Baas Partisi ve onun ideologu Mişel Eflak ile sınırlı değildir. Hem ondan önce hem de ondan sonra sosyalist, marksist ve komünist akımların temsilcileri görüşlerini savunmaya ve bu görüşleri gerçekleştirmek için siyâsî ve sosyal müesseseler teşkil etmeye devam etmişlerdir. Bu çerçevede, Arap milliyetçiliğinin ve Arap sosyaliz-minin teorisyenlerinden biri olan Lübnanlı Clovis Maksûdî; estetik ve edebiyat alanında marksizmin başlıca temsilcisi ve Arap Sosyalist Birliği Merkez Komitesi üyesi Mısırlı Mahmud el-Emin el-Âlem; uzun süre Ba-as Partisi üyeliğinde bulunduktan sonra marksizme geçen ve marksizmi Arap dünyasının uyanış hareketi içinde değerlendiren Suriyeli Muta Safa-dî; Cezâyir kurtuluş savaşının lideri Ahmed b. Bellâ; Mısır komünist par-tisinin yöneticilerinden Fuad Mürsî; marksist teoriyi benimseyen *et-Tali'a Dergisi*'nin yönetmeni Mişel Kamil; Mısır Sosyalist Birliği'nin yürütme komitesi üyesi ve milletvekili Ahmed Bahâeddin¹⁶⁹ ve dinî düşünceyi marksist açıdan tenkit eden Suriyeli Sâdık el-Azm¹⁷⁰ gibi pek çok kişinin ismini anmak mümkündür.

Buraya kadar isimleri anılan sosyalist Arap düşünürlerinin büyük bir kıs-mının İslâm'ı hiç dikkate almadan veya az dikkate alarak sosyalizmi sa-vunmaları ve hatta bazı ülkelerde bunun bir devlet siyâseti olarak uygu-

167 Torrey, Gordon H., John F. Devlin, 'Arab Socialism', Thompson, Jack H., Robert D. Reischauer (ed.): *Modernization of the Arab World* içinde, Prin-cton-1966, s. 180-181.

168 *A.e.*, s. 184; Abdülmelik, Enver, *a.g.e.*, s. 298-314.

169 Abdülmelik, Enver, *a.g.e.*, s. 149-154, 204-218, 342, 352-363, 370-386, 402, 425.

170 Donohue, John J., John L. Esposito, *Değişim Sürecinde İslâm*, çev. Ali Yaşar Aydoğan, Aydın Ünlü, İstanbul-1991, s. 122.

lanması, bir kısım müslüman veya gayr-i müslim düşünürleri din ile sosyalizm arasında bir bağ kurmaya sevketmiştir. Bendelî el-Cevzî (ö.1943), tesciri fazla olmamakla birlikte, bu konudaki öncü düşünürlerden biridir. Aslen Filistinli Hıristiyan bir aileden gelen ama daha sonra Kazan ve Bakü üniversitelerinde yıllarca öğretim üyeliği yapan Bendelî el-Cevzî, 1928 yılında yayımladığı *Min Taribi Harekâti'l-Fikriyye fi'l-İslâm* adlı eserinde, İslâm ve İslâm tarihini, marksist ve sosyalist açıdan yorumlamaktadır. Cevzî'ye göre, doğu dünyasına komünizmin tatbik edilmesi için İslâm iyi bir aracı rolü üstlenebilir zira İslâm sosyal adâletle ilgili evrensel prensipler ihtiva etmenin yanı sıra toplumda bu prensipleri realize etmek hususunda çok önemli özelliklere sahiptir.¹⁷¹

Sosyalizm ile İslâm arasında ilişki kuran düşünürlerin Arap dünyasındaki en meşhur temsilcisi ise, Müslüman Kardeşler örgütünün Suriye kolunun başkanı Mustafa es-Sibâ'î (ö.1964) olup bu sahadaki en önemli eserlerden biri olan *İslâm Sosyalizmi (el-İştirâkiyyetü'l-İslâmiyye)* başlıklı kitabın da yazarıdır.¹⁷² M. es-Sibâ'î, kendi döneminde Suriye'de yaygınlaşan seküler Arap milliyetçiliği ve sosyalist fikirlere karşı İslâmî temellere dayalı bir toplum kurulmasını savundu ve bunu İslâmî Sosyalist Cephe vasıtasıyla gerçekleştirmeye çalıştı. Partinin ideolojisi, M. Sibâ'î'nin 'İslâm Sosyalizmi' idi. Onun İslâmî sosyalizmi, İslâm'ın tabiatında var olan prensiplerin ideolojik olarak açıklanmasıdır. Siyâsette Suriye politikasına, ekonomisine ve sosyal hayatına hâkim olan geleneksel elitlere karşı çıkarken, İslâmî Sosyalist Cephe vasıtasıyla toprak reformu yapılmasını; işçilerin eğitilmesini, özel eğitim programları uygulanmasını ve bağımsız bir ekonominin tatbikini savunmuştur.¹⁷³

Mustafa Sibâ'î'nin yanı sıra, Mısırlı diplomat ve gazeteci Ahmed Fethi Rıdvân'ın Ahmed Hüseyin ile birlikte kurduğu Mısru'l-Fetât Partisi de nasional sosyalizm, İslâm ve milliyetçiliği bir arada benimsemişti.¹⁷⁴ Öte yandan Hâlid Muhammed Hâlid ise İslâm ile marksizmi bağdaştıran demokratik bir sosyalizmi savunmuştur.¹⁷⁵ Bütün bunlara Libya'da Muammer Kaddâfi'nin 'üçüncü yol' adını verdiği bir ideolojiyi savunmasını ve bu ideolojinin benimsediği 'özgürlük, sosyalizm ve birlik (hürriyye, iştirâkiyye, vahde) üçlüsünün İslâmî bir sosyalizm olmasını da ilave etmek gerekir.¹⁷⁶

171 Sonn, Tamara, 'Bandali al-Jawzi's Intellectual History in Islam: An Original Interpretation from Azarbaijan', *Islamic Studies*, XXXIII, S. 2-3, s. 203-226, İslamabad-1994.

172 Bu eserin tercümesi için bkz. Sibâî, Mustafa, *İslâm Sosyalizmi*, çev. Abdurrahman Niyazoğlu, İstanbul-1974.

173 Salt, Jeremy, 'An Islamic Scholar-Activist: Mustafa al-Sibâ'î and the Islamic Movement in Syria 1945-1954', *Journal of Arabic, Islamic and Middle Eastern Studies*, 3, S. 1, s. 103-115, Malvern Vic (Australia)-1996.

174 Abdülmelik, Enver, *Filistin Sorunu ve Arap Birliği*, çev. Adnan Cemgil, ys.-1971, s. 249-254.

175 A.e., s. 236-241.

176 Donohue, John J., John L. Esposito, a.g.e., s. 110; Esposito, John L., *Islam and Politics*, Syracuse, NY-1991, s. 157-158.

Liberalizm ve demokrasi de, çağdaş Arap düşüncesinde en çok tartışılan siyâsî konulardandır. Son iki yüzyıldır hiçbir Arap ülkesinde halkı tatmin edecek derecede iyi işleyen demokratik rejimlerin kurulamaması, yönetiminde bulunan krallık veya askerî rejimlerin yahut diktatörlüklerin hemen her alanda hürriyeti kısımları, hatta bu talepte bulunan kişi veya cemiyetleri silah kullanarak bastırmaları ve nihayet sosyalizm ve komünizm gibi ideolojilere dayalı rejimlerin kurulması, liberalizm ve demokrasi tartışmalarını daha da şiddetlendirmiştir.

Liberalizm ve demokrasi tartışmasını yapan ilk Arap düşünürlerden biri olan Suriyeli Edîb İshak (1856-1885), Şam'da doğdu, orada öğrenim gördü, daha sonra Beyrut'ta iş ve yazı hayatını sürdürdü. Nihayet önce İskenderiye'de daha sonra ise Kahire'ye giderek burada Cemâleddin Afgânî'nin meclislerine katıldı. 1879 yılında Paris'e gitti. Edîb İshak, yazılarında çok sert bir şekilde II. Abdülhamid'in istibdat rejiminin yıkılması gayesiyle çağrılarda bulunmuş bu rejimin yıkılabilmesi için ubûdiyet rûhundan soyulup hürriyet ruhunun yerleştirilmesi gerektiğini, bunun gerçekleşebilmesi için ise Meclis-i Meb'ûsân'da olduğu gibi ümmetin iradesine dayanmayan bir meclis değil, ümmetin iradesine dayanan demokratik bir hükümetin kurulmasını savunmuştur.¹⁷⁷

Öte yandan Abdurrahman Kevâkibî (ö.1902)'ye göre ise İslâm'ın benimsediği siyasal sistem, demokrasi ile aristokrasi esaslarının karışımıdır.¹⁷⁸ Muhammed Abduh'un en önemli öğrencilerinden olan Ahmed Lütfî es-Seyyid (ö.1963) de liberal düşüncüyü savunanların başında gelmektedir.¹⁷⁹ Bu düşünürlerin yanı sıra, her biri çeşitli alanlarda meşhur olan pek çok düşünür liberal ve demokratik bir siyâsî sistemi savunmuşlardır. Demokrasi ve liberalizmi benimseyenler arasında, İslâm'ın fikir hürriyeti ve demokrasiye izin verdiğini savuan Ali Abdürrâzık¹⁸⁰; Selâme Musa (ö.1958)¹⁸¹; Tunuslu et-Tâhir el-Haddâd (ö.1935)¹⁸²; I. ve II. Dünya savaşları arasında Sabri Ebû Alem ile birlikte liberal siyâsî düşüncenin en iyi temsilcilerinden biri olan Mısırlı Hıristiyan politikacı Mekrem Ebîd (Ebeid) (ö.1961)¹⁸³; Tâhâ Hüseyin, Behiyüddin Bere-

177 Karnî, İzzet, *Dirâsât fi'l-Fikri'l-Hadîs*, ys.-ts., s. 105-160. Ayrıca bkz. Khuri, Ra'if, *Modern Arab Thought: Channels of the French Revolution to the Arab East*, çev. İhsan Abbas, Princeton-1983, s. 142-151.

178 İnâyet, Hamid, *Arap Siyâsî Düşüncesinin Seyri*, çev. Hicâbi Kırlangıç, İstanbul-1991, s. 189.

179 *A.e.*, s. 239-240, 243-245.

180 Abdürrâzık, Ali, 'ed-Dimokratiyye (Democracy) ve'd-Din', *Mecelletü'l-Hilâl*, s. 777-783, Kahire-1935; Smith, D. Charles, 'Secularism', John L. Esposito (ed.): *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World*, Oxford-1995, IV, s. 23.

181 Abdülmelik, Enver, *Filistin Sorunu ve Arap Birliği*, çev. Adnan Cemgil, ys.-1971, s. 328.

182 Abdülmelik, Enver, *a.e.g.*, s. 321.

183 *A.e.*, s. 280.

kât, Abbas Mahmud Akkâd, Muhammed Ferid Vecdî gibi düşünürleri de¹⁸⁴ anmak gerekir.¹⁸⁵

Kadınların toplum, siyâset ve dindeki yeriyle ilgili meseleler ise, Çağdaş Arap düşüncesinde tartışılan sosyal içerikli konuların başında gelmektedir. Gerek eğitimde gerekse başka alanlarda kadınların konumuyla ilgili tartışmalarda da şüphesiz batı düşüncesinin ve batı toplumlarındaki kadının ko-

184 *el-Hilâl Dergisi*'nin 1941 yılında çıkan Araplar ve Demokrasi (el-Arab ve'd-Dimokratiyye) başlıklı özel sayısında (Yıl: 50, S. 1, Kahire-1941) bu düşünürlerin pek çoğunun konuyla ilgili görüşlerine yer verilmiştir. Bu dergideki bazı makaleler için bkz. Tâhâ Hüseyin Beg, 'Müstakbelü'd-Dimokratiyye', s. 2-7; Behiyyüddin Berekât Başa, 'en-Nizâmü'd-Dimokrâtiyi, Eslahu Nizâmin li Hükmi's-Şu'ûb', s. 8-9; Abbas Mahmud el-Akkâd, 'Limâzâ Ene Dimokrâti?', s. 10-13; Emin Osman Başa, 'İnciltere (England) Ma'kalü'd-Dimokrâtiyye', s. 14-16; Muhammed Ferid Vecdî, 'el-İslâm ve'd-Dimokratiyye', s. 17-21; Muhammed İvad Muhammed, 'ed-Dimokratiyye beyne's-Şu'ûb, s. 22-27; Sâmi el-Ceridî, 'ed-Dimokratiyye el-İnciliziyeye (English) ve Egrâduhâ', s. 28-32; Emir Baktar, 'es-Sekâfe beyne'd-Dimokratiyye ve'd-Diktotariyye', s. 33-38; Abdülaziz el-Bişri, 'Dimokratiyyet Ömer b. el-Hattâb-Kâne Ömer b. el-Hattâb Süreten Hâlisaten Sâdikaten li'd-Dimokratiyyeti'l-Hakk', s. 39-43; Muhammed Abdullah Annân, 'Mekânetü'l-Aktâri'l-Arabiyye fi'l-Harb el-Hâdıra', s. 44-46; H.C., 'et-Te'âvünü'l-Harbi beyne'l-Arab ve'l-Ümem ed-Dimokratiyye fi'l-Harbi'l-Mâdiyye', s. 47-49; Mahmud Azmi, 'Bilâdü'l-Arabiyye, Hülefâ' Tabi'iyun li Düveli'd-Dimokratiyye', s. 50-53; Ahmed Muhammed İbrahim, 'Vahdetü't-Tekâlid ed-Dimokratiyye hiye Siyâcü'l-Ümem el-Britaniyye el-Hürre', s. 54-62; 'Dimokratiyyetü Mülûki'l-Arab Misâlüln Cemîl li Esmâ Envâ' ed-Dimokratiyye', s. 63-64; Ali Edhem, 'Kvâmü'd-Dimokratiyye', s. 80-84; Zeki Tuleymât, 'el-Mesrah ve'd-Dimokratiyye', s. 85-90; 'el-İlm ve'l-Ulema' beyne'd-Dimokratiyye ve'd-Diktatoriyye', s. 104-109; Abdülhamid Abdülganî, 'Mesîrü'l-Mer'eti'l-Arabiyye beyne'd-Dimokratiyye ve'd-Diktatoriyye', s. 124-131; Hafız Afifi Başa, 'Dimokratiyyetü Eş-râfi'l-İnciliz (English)', s. 132; Muhammed Hattâb Beg, 'ed-Dimokratiyye ve Nizamü'l-Ahzâb', s. 133-135.

185 Çağdaş Arap düşüncesinde liberalizm ve demokrasi tartışmaları hakkında ayrıca bkz. Anderson, Lisa, 'The Prospects for Democracy in the Arab World', Tel Aviv-1995, I, s. 59-71; John P. Entelis (ed.), *Islam, Democracy, and the State in North Africa*, Bloomington, Ind.-1997; Ghadbian, Najib, *Democratization and the Islamist Challenge in the Arab World, State, Culture, and Society in Arab North Africa*, Boulder, Colo.-1997; İbrahim, Saad Eddin, *Egypt, Islam and Democracy: Twelve Critical Essays*, Kahire-1996; İvad, Luis, *Tarîhu'l-Fikri'l-Mısri el-Hadîs min Asrı İsmail ilâ Sevreti 1919, el-Mebhâs el-Evvel: el-Hal-fiyetü't-Tarihîyye, el-Cüz'ü's-Sâni: ed-Dimokratiyye ve'l-Ahzâb, es-Sebhâfe ve'r-Rekabe, Vadi'n-Nîl*, Kahire-1983; Kedourie, Elie, *Democracy and Arab Political Culture*, London-1994; Lowrie, Arthur L. (ed.), *Islam, Democracy, The State and the West, A Round Table With Dr. Hasen Turabi*, Transcribed by Maria Schone, Tampa, Florida-1993; Moussalli, Ahmad S., 'Hasen al-Turabi's Islamist Discourse on Democracy and Shura', *Middle Eastern Studies*, XXX, S. 1, s. 52-63, London-1994; Münsî, Salâhuddîn, 'el-Fikru'l-Liberâli fi's-Seb'inât', Sadeddin İbrahim (ed.): *el-Entelicensiya (Intelligentsia) el-Arabiyye, el-Müsekkafûn ve's-Sulta* içinde, Amman-1991, s. 499-519.

numuyla ilgili görüşlerin tesiri vardır. Bu yüzden XIX. yüzyılda yayın hayatına giren pek çok dergi ve gazetede konuyla ilgili yazıların yayımlanması ve düşünürlerin fikir beyan etmeleri tabiidir. Söz gelimi, Şeyh Abdülkâdir el-Kabbânî (ö.1935) ilk sayısı 1875 yılında Beyrut'ta çıkan ve o dönemde Lübnan'da müslümanların en önemli gazetesi olan *Semerâtü'l-Fünûn*'da kadınların eğitimine büyük önem vermiş ve hayatı boyunca da bu konuyla hep ilgilenmiştir.¹⁸⁶

Ancak çağdaş Arap düşüncesinde bu konuyla ilgili cereyan eden ilk büyük tartışma Mısırlı Kâsım Emin (ö.1908)'in fikirleri etrafında ortaya çıkmıştır. Muhammed Abduh'un öğrencilerinden biri olan Kâsım Emin, ilk, orta ve üniversiteyi Mısır'da okuduktan sonra, 1881'de Fransa'ya giderek burada dört yıl kaldı ve 1885 yılında da Mısır'a döndü. 1899 yılında neşrettiği *Kadının Özgürleştirilmesi (Tabrîru'l-Mer'e)* isimli eseri büyük tartışmalara yol açtı. Meydana gelen büyük tartışma dolayısıyla da, yazarın bu eserin adı daha sonraki kadın hareketlerini ifade etmek üzere çoğu zaman bir kavram olarak kullanılmıştır. Kâsım Emin, bu eserde, kadınların örtünmesi, inzivada yaşaması, çok evlilik ve boşanma gibi konularda reform yapılmasını ve kadınların eğitim-öğretim hayatına katılmasını savundu. Kendisine yöneltilen tenkitlere rağmen Kâsım Emin aynı görüşleri savunmaya devam ederek 1901 yılında yayımladığı *el-Mer'etü'l-Cedîde* isimli eserinde konuyla ilgili görüşlerini biraz daha geliştirdi. Kâsım Emin'in konuyla ilgili görüşleri tartışılırken, Talat Harb ve Mustafa Kâmil gibi kişiler ona sert tenkitler yönelttiler, Reşid Rıza'nın çıkardığı *el-Menâr Dergisi* ise Kâsım Emin'in görüşlerinin İslâm'ın temel esaslarına zıt olmadığını ifade etti. Bu tartışmalara müslüman kadınlar da iştirak etmiş ve Melek Hıfî Nâsif, Bâhîset el-Bâdiye müstear adıyla *Nisâ'ıyyât* isimli eseri yazmıştır. Yüksek tahsil görmüş Suriyeli hıristiyan kadınlar arasında da bu cereyanın hararetli taraftarları ortaya çıkmıştır.¹⁸⁷

186 Nashabi, Hisham, 'Shaykh 'Abd al-Qadir al-Qabbani and Thamarat al-Funun', Marwan R. Buheiry (ed.): *Intellectual Life in the Arab East, 1890-1939* içinde, Beirut-1981, s. 90-91.

187 Kâsım Emin ve bu iki eseri hakkında bkz. Hâkî, Ahmed, 'Beyne Kâsım Emin ve Dük Darkur (Duc d'Horcourt)', *Mecelletü's-Sekâfe*, Yıl: 4, S. 173, s. 5-9, S. 175, s. 12-16, S. 177, s. 14-18, Kahire-1942; a.yz., 'Kâsım Emin el-Vatanî', *a.e.*, Yıl: 5, S. 227, s. 13-15, S. 229, s. 13-15, Kahire-1943; Hâkî, Ahmed, 'Sahâ'if min Târihinâ el-Kavmî: Kâsım Emin -er-Racül', *Mecelletü'r-Risâle*, Yıl: 7, S. 292, s. 247-250, Kahire-1939; Akkâd, Abbas Mahmud, 'Kâsım Emin', *a.e.*, Yıl: 11, S. 513, s. 341-344, Kahire-1943; Adams, Charles C., *el-İslâm ve't-Tecdid fî Mısır*, çev. Abbas Mahmud, Kahire-ts., s. 222-231; Cündî, Enver el-, *Hareketü Tahrîri'l-Mer'e fî Mizan el-İslâm*, Kahire-ts., Dâru'l-Ensâr; Emin, Kâsım, 'el-Mer'etü'l-Cedîde', *Mecelletü'l-Hilâl*, Yenayir 1949, s. 88-89, Kahire-1949; Emin, Osman, 'Mısır'da Rönesans: Muhammed Abduh ve Okulu', M.M. Şerif (ed.): *İslâm Düşüncesi Tarihi* içinde, çev. İhsan Durdu, İstanbul-1991, IV, s. 306-308; Esposito, John L., *Islam and Politics*, Syracuse, NY-1991, s. 51; Fehmî, Mahir Hasen, *Kâsım Emin*, Kahire-ts., Vezâretü's-Sekâfe ve'l-İrşad el-Kavmî; Gassick, Trevor J. Le, *Major* ✍

Bu şekilde başlayan kadın haklarıyla ilgili tartışma, pek çok Arap düşünürü ve yazarı tarafından daha sonraki yıllarda da devam ettirilmiştir. Bunlardan biri olan, Tunuslu et-Tâhir el-Haddâd (ö.1935), ateşli bir feminist olup Kâsım Emin'den de etkilenecek *İmra'etünâ fiş-Şeri'a ve el-Müctema* isimli eseri yazmıştır.¹⁸⁸ Aynı şekilde, Kahire Üniversitesi'nin ilk Mısırlı felsefecilerinden biri olan Mansûr Fehmî (ö.1958) de Sorbonne Üniversitesi'nde 1913 yılında tamamladığı İslâm'da kadınla ilgili doktora tezini Levi Bruhl'un danışmanlığında hazırlamış ve bu tez de daha sonra Mısır'da tartışmalara yol açmıştır.¹⁸⁹ Öte yandan Müslüman Kardeşler'in Suriye'deki lideri Mustafa es-Sibâ'î, İslâmî değerler çerçevesinde kadın haklarının yaygınlaşması için çalışmış¹⁹⁰, aynı teşkilatın aktif üyelerinden olan Zeyneb el-Gazzâlî de Müslüman Kadınlar Birliği (Cem'iyetü's-Seyyidât el-Müslimât)'ni kurmuştur.¹⁹¹ Günümüzde hemen her Arap ülkesinde kadın haklarını savunmak amacıyla çeşitli ideolojilere mensup kişiler tarafından kurulmuş dernekler bulunmakta ve konuyla ilgili tartışmalar da devam etmektedir.¹⁹²

Themes in Modern Arabic Thought: An Anthology, Ann Arbor-1979, s. 29-41; Heykel, Muhammed Hüseyin, 'Kâsım Beg Emin', *Terâcimu Mısıriyye ve Garbiyye* içinde, Kahire-ts., Matbaatü Mısır ve Şirketü Müsaheme Mısıriyye, s. 152-166; Hourani, Albert, *Çağdaş Arap Düşüncesi, 1798-1939*, çev. Latif Boyacı, Hüseyin Yıldız, İstanbul-2000, s. 178-184; Hodayrî, Zeyneb Mahmud el-, *Kâsım Emin: el-Mer'etü'l-Cedîde*, Kahire-ts., Sinâ li'n-Neşr; Imâra, Muhammed, 'el-Fikrî'l-İctimâ'î li Kâsım Emin', *Dirâsât İştirakiyye*, Yıl: 6, S. 6, s. 83-90, Kahire-1977; a.yz., *Kâsım Emin ve Tahrîrî'l-Mer'e*, Kahire-ts., Dâru'l-Hilâl; Imâra, Muhammed, 'Kâsım Emin ve Tahrîrî'l-Mer'e', *Dirâsât İştirakiyye*, Yıl: 6, S. 8, s. 66-77, Kahire-1977; Keşk, Muhammed Celal, *Cebâlâtü Asri't-Tenvîr, Kırá'etün fi Fikri Kâsım Emin ve Ali Abdürrâzık*, Kahire-1990; Kramers, J.H., 'Mısır' md., *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul-1979, VIII, s. 265; Muhâfıza, Ali, *el-İtticâbâtü'l-Fikriyye inde'l-Arab fi Asri'n-Nehda, 1798-1914*, Beyrut-1978, s. 183-199, 199; Sidhom, Samiha, *Qasim Amin: The Liberation of Women, A Document in the History of Egyptian Feminism*, Kahire-1992, X-XII (Çevirenin önsözü).

188 Abdülmelik, Enver, *Filistin Sorunu ve Arap Birliği*, çev. Adnan Cemgil, ys.-1971, s. 321-328;

189 Adams, Charles C., *el-İslâm ve't-Tecdid fi Mısır*, çev. Abbas Mahmud, Kahire-ts., s. 243-244; Cemel, Ahmed Abduh Hammûde el-, *el-Fikrî'l-Felsefî el-İslâmî fi Dirâsâtü'l-Bâhîsîn el-Mu'âsrîn fi Mısır*, Câmi'atü'l-Ezher, Külliyyetü Usûliddin, Kahire-1982, Yayınlanmamış doktora tezi, s. 330.

190 Salt, Jeremy, 'An Islamic Scholar-Activist: Mustafa al-Sibâ'î and the Islamic Movement in Syria 1945-1954', *Journal of Arabic, Islamic and Middle Eastern Studies*, 3, S. 1, s. 109, Malvern Vic (Australia)-1996.

191 Hoffman-Ladd, Valerie J., 'Ghazali, Zaynab al-', John L. Esposito (ed.): *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World*, Oxford-1995, II, s. 64-66; Şa'râvî, es-Seyyide Huda eş-, 'Safhatün min Zikrâyâti Za'imeti'n-Nehdati'n-Nisâ'iyye: Keyfe Essetü el-İttihâd en-Nisâ'i?', *Mecelletü'l-Hilâl*, Mayu 1949, s. 85-87, Kahire-1949.

192 Bu konudaki bazı çalışmalar için bkz. *Mecelletü'l-Hilâl*, Yıl: 43, S. 1, s. 1-

5. İslâm Düşüncesi ve Batı Felsefesi Çalışmalarının Akademik Durumu

Buraya kadar özetlenmeye çalışılan İslâm düşüncesinde yenilik yapmayı savunan fikirler ile sosyalizm, marksizm ve milliyetçilik gibi akımlar ve bunlar hakkındaki tartışmaların büyük bir kısmı bu başlık altında yer alabilir. Bunların yanı sıra materyalizm, akılcılık, tecrübecilik ve evrimcilik gibi felsefi akımlar da burada işlenebilir. Bu son gruba örnek olarak Darwinizm ve evrimcilikle ilgili tartışmalar zikredilebilir. Suriye Protestan Koleji'nde kimya ve jeoloji profesörü olarak çalışan Dr. Edwin Lewis'in 1882 yılında yaptığı bir konuşma ve bu konuşma çerçevesinde ortaya çıkan tepkiler, evrim nazariyesi ve Darvinciliğin ne kadar erken bir tarihte

126, Kahire-1934, (Kadın özel sayısı); 'el-Mer'e beyne't-Tebezzül ve'l-Hicâb', *a.e.*, Yıl: 19, S. 1, s. 106-109, Kahire-1910; 'Kâsım Emin, Nasîru'l-Mer'eti'l-Müslime ve'd-Dâ'i ilâ İslâhi'l-Â'ile, Vülide Sene 1865 ve Tüvüffiye Sene 1908', *a.e.*, Yıl: 16, S. 9, s. 506-516, Kahire-1908; 'el-Câmi'atü'l-Misriyye ve'l-Lügatü'l-Arabiyye ve Ta'limü'l-Mer'e', *a.e.*, Yıl: 18, S. 4, s. 235-237, Kahire-1910; Haddâd, Nikola el-, 'el-Mer'e ve'r-Racül fi Keffeteyi'l-Mizan', *a.e.*, Yıl: 53, S. 2, s. 242-249, Kahire-1945; Anber, Muhammed Abdurrahim, 'el-Vad'ü'l-İctimâ'i li'l-Mer'e fi'l-İslâm', *Mecelletü'r-Risâle*, Yıl: 9, S. 442, s. 1535-1537, S. 443, s. 1569-1572, Kahire-1941; İbrahim, Zekerriyya, 'Kadiyyetü'l-Mer'e!', *a.e.*, Yıl: 12, S. 590, s. 950-951, Kahire-1944; Şarkâvî, Mahmud eş-, 'el-Mer'etü'l-Arabiyye min Rifâ'a et-Tahtâvi ilâ Ali Mübârek', *a.e.*, Yıl: 21, S. 1070, s. 14-16, Kahire-1964; 'el-Farku'l-Aklî beyne'r-Racül ve'l-Mer'e', *Mecelletü'l-Muktataf*, XV, s. 376-383; 'el-Mer'e fi'l-İslâm', *a.e.*, XXVI, s. 372, 1901; Halîl, Osman Muhammed, 'Talîk alâ Makâlî Eseri'l-Mer'e fi Hayât eş-Şeyh Muhammed Abduh li'l-Üstâz Osman Emin', *a.e.*, V, S. 190, s. 301-303, Kahire-1937; Şümeyyil, Şiblî, 'el-Mer'e ve'r-Racül ve Hel Yetesâviyân, Reddün', *a.e.*, XII, s. 50-59, 1887; Sa'd, Halîl, 'el-Mer'e ve'r-Racül ve Hel Yetesâviyân, İdâh', *a.e.*, VII, s. 107-108, 1887; Hürî, Vedit Efendi el-, 'Hukûku'l-Mer'e', *a.e.*, VII, s. 17-22, 1882; İmâra, Muhammed, *el-İslâm ve'l-Mer'e fî Ra'yü'l-İmâm Muhammed Abdub*, Kahire-ts., Dâru'l-Hilâl; 'el-Mer'e, Mâdihâ-Hâdiruhâ-Müstakbelühâ', *Mecelletü'l-Usûr*, I, S. 3, s. 271-274, Kahire-1927; Ferec, es-Seyyid Ahmed, *el-Mü'âmere ale'l-Mer'eti'l-Müslime*, *Tarih ve Vesâ'ik*, Mansûra-1986; Karvî, Nu'ayme, 'Eydiyyetü (İdeology) Tahrîri'l-Mer'e', *Mecelletü'l-Fikr*, Yıl: 21, S. 3, s. 104-110, Tunus-1975; Kutub, Muhammed, *Kadiyyetü Tahrîri'l-Mer'e*, Kahire-1991; Matar, Emire Hilmi, 'Difâ' ani'l-Mer'eti'l-Cedîde', *Mecelletü'l-Fikri'l-Mu'âsir*, S. 34, s. 88-92, Kahire-1967; Şalk, Ali, Halim Berekât vdğr.: *el-Mer'e ve Devruhâ fî Hareketi'l-Vahdeti'l-Arabiyye*, *Buhûs ve Münâkaşâtü'n-Nedvet el-Fikriyye elletî Nazzamahâ Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye*, Beyrut-1986; Şefik, Emine, 'Meşâkilü Ta'limi'l-Mer'e fi Mısır', *Dirâsât İştirakiyye*, Yıl: 3, S. 8, s. 11-17, Kahire-1974; 'el-İslâm ve Tahrîrü'l-Mer'e', *a.e.*, Yıl: 12, S. 2, s. 59-64, Kahire-1983; İbrahim, Fatıma Ahmed, 'et-Tehayyüzâtü'r-Ric'iyye Teterâca'u Emâme Nidâli'l-Mer'et es-Su'üdiyye', *a.e.*, Yıl: 15, S. 5, s. 36-39, Kahire-1986; Meghdessian, S. R., *The Status of the Arab Woman: A Select Bibliography*, London-1980; Baron, Beth, *The Women's Awakening in Egypt: Culture, Society, and the Press*, New Haven-1994; Haddâd, Yvonne Y., 'Islam, Women and Revolution in Twentieth-Century Arab Thought', *The Muslim World*, LXXIV, S. 3-4, s. 137-160, Hartford, Conn-1984.

Arap dünyasında yayılmaya başladığını göstermektedir.¹⁹³ Bu tartışmaların yanı sıra, hayatlarının önemli bir kısmını materyalist ve Darvinci bir felsefenin izahına ve bu felsefelerin yaygınlaşmasına harcayan düşünürler de bulunmaktadır. Bu düşünürlerden biri Lübnan asıllı Şibli Şümeyyil (ö.1917) olup Darvenciligi savunmanın yanı sıra Alman felsefeci ve fizikçi Büchner (ö.1899)'in radikal materyalizmini benimseyerek bunu Arap-İslâm tarihine uygulamaya çalıştı. Şümeyyil'in yazılarında, Charles Darwin (ö.1882) ve Büchner'e ilaveten, Herbert Spencer (ö.1903), Thomas H. Huxley (ö.1895) ile Almanya'dan Ernest Haeckel (ö.1919) gibi başka evrimci ve materyalistlerin de tesiri görülmektedir.¹⁹⁴ Şibli Şümeyyil'den sonra evrimci görüşleri savunan en ünlü simalar, Selâme Musa (ö.1958)¹⁹⁵ ve İsmail Muzahhir (ö.1962)'dir. Bunlardan İsmail Muzahhir, hedonist bir ahlâk felsefesini savunmuştur. Şibli Şümeyyil'in dinle ilgili tenkitlerine karşı çıkmakla birlikte evrim teorisini onunla birlikte benimsemektedir.¹⁹⁶ Evrim teorisinin bu meşhur savunucularını takip eden ve

193 Leavitt, Donald M., 'Darwinism in the Arab World: The Lewis Affair at the Syrian Protestant College', *The Muslim World*, LXXI, S. 2, s. 85-98, Hartford, Conn-1981. Aynı tarihte ve ondan sonra yayımlanan evrim teorisiyle ilgili bazı makaleler için bkz. 'el-Mezheb ed-Darvinî (Charles R. Darwin)', *Mecelletü'l-Muktataf*, Yıl: 7, S. 2, s. 65-72, 1882; Hâik, Yusuf, 'el-Mezheb ed-Darvinî (Charles R. Darwin)', *a.e.*, Yıl: 7, s. 2-6, 287-292, 1882; Şümeyyil, Emin, 'Mezhebü Darwin (Charles Darwin) inde'l-Akdemîn', *a.e.*, Yıl: 10, s. 145-146, 1886; 'el-Mezheb ed-Darvinî (Charles R. Darwin) fi Suriyye', *a.e.*, 9, s. 341-343, 1884; 'el-Feylesuf Herbert Spenser (Herbert Spencer)', *a.e.*, Yıl:29, S. 1, s. 1-8, S. 2, s. 105-110, S. 4, s. 281-285, S. 5, s. 383-386, 1904.

194 Gassick, Trevor J. Le, *Major Themes in Modern Arabic Thought: An Anthology*, Ann Arbor-1979, s. 35-37, 61-71. Şibli Şümeyyil hakkında ayrıca bkz. Hourani, Albert, *Çağdaş Arap Düşüncesi, 1798-1939*, çev. Latif Boyacı, Hüseyin Yıldız, İstanbul-2000, s. 258-262; Abdüllatif, Kemal, 'Tabî'atü'l-Hudûri'l-Felsefî el-Garbî fi'l-Fikri'l-Arabî el-Mu'âsir', İbrahim Bedrân, Sâlim Yefût, Fuad Zekerriyya vdğr.: *el-Felsefe fi'l-Vatani'l-Arabî el-Mu'âsir, Buhûsu'l-Mü'temeri'l-Felsefî el-Arabî el-Evvel ellezî Nazzamethü el-Câmi'atü'l-Ürdüniyye* içinde, Beyrut-1985, s. 205; Khuri, Ra'if, *Modern Arab Thought: Channels of the French Revolution to the Arab East*, çev. İhsan Abbas, Princeton-1983, s. 140-141.

195 Musa, Selâme, 'Limâzâ Ü'minü bi Nazariyyeti't-Tatavvur?', *Mecelletü'l-Hilâl*, Yıl: 33, S. 3, s. 286-291, Kahire-1924.

196 Atiyye, Abdülhalim, *el-Ahlâk fi'l-Fikri'l-Arabî el-Mu'âsir*, Kahire-1990, s. 14-26; Abdüllatif, Kemal, a.g.e., s. 206; Salibâ, Cemil, "el-İntâcü'l-Felsefî-el-Felsefetü Umûmen ve Felsefetü'l-Ulûm", Halil el-Corr, Macid Fahri, Ferid Cebr vdğr.: *el-Fikru'l-Felsefî fi Miete Sene* içinde Beyrut-1962, s. 404, 423; Cemil, Ahmed Abduh Hammûde el-, *el-Fikrû'l-Felsefî el-İslâmî fi Dirâsâti'l-Bâhisîn el-Mu'âsirîn fi Mısır*, Câmi'atü'l-Ezher, Külliyyetü Usûliddîn, Kahire-1982, Yayımlanmamış doktora tezi, s. 330; Şarkâvî, Mahmud eş-, 'İsmail Muzahhir Sahibu Risâletin', *Mecelletü'r-Risâle*, Yıl: 21, S. 1050, s. 22-24, Kahire-1964. İsmail Muzahhir'in bazı eser ve makaleleri için bkz. *Felsefetü'l-Lezze ve'l-Elem*, Kahire-1936; 'Âsife, Musa Kelimullah, Telif Edmond Felec (Edmond Fleg)', *Mecelletü'l-Usûr*, VI, S. 27, s. 586-590, Kahire-1929; 'Bismillahir-

ya bu görüşlerin aleyhinde olan kişilerce evrimle ilgili tartışmalar halen de sürdürülmektedir.¹⁹⁷

Bununla birlikte, XIX. yüzyılın başlarından XX. yüzyılın ortalarına kadar anılan tartışmaları yapanların büyük bir kısmı, üniversite bugünkü kadar yaygın olmadığı için, görüşleriyle meşhur oldukları sahalardan yüksek öğrenimini yapan ve daha sonra bu sahalarda öğretimde bulunan kişiler değildi. Bu yüzden de, büyük bir kısmı meslek hayatları itibarıyla gazeteci, siyaset adamı, edip, özel eğitim öğretim ile yetişmiş veya bu şekilde dersler veren, yahut öğrenimleri itibarıyla meslekten felsefeci olmayan ki-

ramnanirrahim, Asâ Rabbüküm en Yühlike Adüvveküm ve Yestahlifeküm fi'l-Ardı fe Yenzur Keyfê Ta'melün', *a.e.*, I, S. 1, s. 1-16, Kahire-1927; 'el-Mezhebiyye ve'l-İrtika' ', *a.e.*, S. 21, s. 497-512, Kahire-1929; 'et-Tatavvur ve Eseruhû fi Müstakbeli'l-Fikri'l-İnsani', *a.e.*, VI, S. 31-32, s. 338-359, Kahire-1930; 'Hâcetünâ ile'l-İslâh el-İctimâ'î Ted'u ilâ Te'sisi Hızbi'l-Fellâh el-Mısri', *a.e.*, V, S. 26, s. 1, Kahire-1929; 'Havle el-İlhâd ve'l-İmân, Reddün alâ Kitâbin Meftûh ilâ Muharriri el-Usûr', *a.e.*, IV, S. 22, s. 657-664, Kahire-1929; 'Hudûdü'l-Ma'rife ve Taksimühâ alâ Muktedâ Kifâyât el-Akl el-İnsânî', *a.e.*, IV, S. 18, s. 1-18, Kahire-1929; 'Hürriyyetü'l-Fikr', *a.e.*, II, S. 11, s. 1169-1180, Kahire-1928; 'Meşrû'un li Te'sisi Hızb el-Fellâh el-Mısri', The Egyptian Agrarian Party, Mukaddem li Sahibi'd-Devle Mustafa en-Nehhâs Başa (Paşa) Re'is el-Vefd el-Mısri', *a.e.*, V, S. 26, s. 482-504, Kahire-1929; 'Min Bakâ'i'l-Eslah ilâ Bakâ'i'l-Etlah-From the Survival of the Fittest, To the Survival of the Unfit', *a.e.*, VI, S. 30, s. 225-232, Kahire-1930; 'Sa'd Zaglul, el-Hâlidü'l-Fânî', *a.e.*, I, S. 1, s. 80-83, Kahire-1927; 'Zikrâ Üstâzi er-Râhil ed-Doktor Yakub Sarrûf bi Münasebeti Zuhûri Evveli Eserin li'l-Mukataf ba'de Vefatihî', *a.e.*, I, S. 4, s. 389-395, Kahire-1937; 'Mecdü'l-Arab ve'l-İslâm', *Mecelletü'r-Risâle*, Yıl: 6, S. 247, s. 523-529, Kahire-1938; 'Te'emmülât fi'l-Edeb ve'l-Hayât', *a.e.*, Yıl: 6, S. 258, s. 963-967, S. 259, s. 1003-1006, S. 260, s. 1043-1046, Kahire-1938.

197 Örnek olarak bkz. Sayrafi, Hasen Kâmil es-, 'Herbert Spenser', *Mecelletü'l-Usûr*, III, S. 13, s. 36-39, Kahire-1928; Alûsî, Hüsâm Muhyiddin el-, *et-Tatavvur ve'n-Nisbiyye fi'l-Ahlâk*, Beyrut-1989; Azzâm, Mahfuz Ali, 'Nazariyyetü't-Tatavvur inde Müfekkirî el-İslâm', *Mecelletü'l-Müslim el-Mu'âsir*, Yıl: 13, S. 51-52, s. 281-299, Beyrut-1988; Azzâm, Mahfuz, 'Mefhûmü't-Tatavvur fi'l-Fikri'l-Arabî', *Dirâsât Arabiyye ve İslâmiyye*, II, 7-24, Kahire-1984; Bûtî, Muhammed Said Ramadan el-, 'Avdetün ilâ el-Kur'an ve Nazariyyetü't-Tatavvur', *Mecelletü'l-Arabî*, S. 251, s. 62-65, Küveyt-1979; Muntasır, Abdülhalim, 'Fikretü't-Tatavvur beyne İbn Miskeveyh ve Darvin (Charles Darwin)', *Mecelletü'r-Risâle*, Yıl: 22, S. 1118, s. 51-53, Kahire-1965; Nasîf, İsmâüddîn Hıfînî, 'İsbâtü Nazariyyeti't-Tatavvur', *a.e.*, Yıl: 7, S. 291, s. 219-222, Kahire-1939; a.yz., 'Ehemmiyyetü Nazariyyeti't-Tatavvur: Nazariyyetü't-Tatavvur ve Kısâtü'l-Halîka', *a.e.*, Yıl: 7, S. 289, s. 123-126, Kahire-1939; Nasîf, İsmâüddîn Hıfînî, 'Nazariyyetü't-Tatavvur', *a.e.*, VII, S. 34, s. 130-134, Kahire-1930; Şarkâvî, Mahmud, 'et-Tatavvur ve Rûhu'd-Din', *a.e.*, S. 39, s. 531-533, Kahire-1934; Tomson, Arsur (Arthur Thomson), 'Mirasunâ an Darvin (Charles Darwin)', çev. Ahmed Efendi Hıbrî, *Mecelletü'l-Usûr*, II, S. 11, s. 1277-1283, Kahire-1928; Sâlim, Abdülma'bud Mustafa Ali, *Nazariyyetü't-Tatavvur fî Dav' el-İslâm*, Câmi'atü'l-Ezher, Külliyyetü Usûliddîn, Kahire-ts., Yayınlanmamış doktora tezi.

şilerdir. Bütün Arap dünyasında üniversitelerde görev yapan öğretim üyeleri yaklaşık olarak XX. yüzyılın ilk yarısından itibaren düşünce hayatına daha çok ağırlıklarını koymaya başlamışlardır.¹⁹⁸ Dolayısıyla, yaklaşık olarak XX. yüzyılın ilk yarısından bugüne kadarki dönemde, İslâm düşüncesi ve batı felsefesi alanlarında eser veren, tercüme yapan, görüş sahibi olan veya tartışmalara katılanların büyük bir kısmının üniversite öğretim üyeleri ve bu tartışmaların yapıldığı, kitap ve makalelerin yayımlandığı kurumların da üniversiteler veya üniversite çevreleri olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu yüzden de bundan sonraki satırlarda Arap ülkelerindeki muhtelif üniversitelerin ilgili bölümlerinde öğretim üyeliği yapan kişileri esas alarak Arap dünyasındaki İslâm düşüncesi ve batı felsefesiyle ilgili akımlar, şahıslar ve araştırmalar hakkında bilgi vermek istiyoruz. Ancak bu felsefeciler içinde İslâm-siyaset ilişkisiyle ilgili tartışmalarda İslâm devletini savunanlar da vardır, lâik devleti savununlar da; milliyetçi olanlar da vardır, milliyetçilik yerine başka ideolojileri benimseyenler de. Marksist ve sosyalist olanlar da vardır, bunlara sert tenkitler yöneltenler de. Bu yüzden çağdaş Arap dünyasında etkili olan felsefeciler hakkında bilgi verilirken bunların sadece teknik anlamda felsefeyle ilgili eserler verdikleri ve yine sadece bu anlamda görüşleri ileri sürdükleri düşünülmemelidir.

Daha önce Arap ülkelerinde üniversitelerin gelişimi anlatılırken de görüldüğü üzere, XIX. yüzyılda muhtelif Arap ülkelerinde çeşitli isimlerle yüksek okullar açıldı ise de bunların önemli bir kısmı fen bilimleri veya teknik alanlarda eleman yetiştirmek ya da sömürge durumunda olan ülkelerde ise sömürgecilerin istedikleri alanlarda öğretimde bulunmak üzere kurulmuşlardı. Bir kısmı ise misyonerler tarafından tesis edilmiş okullardı. Bu yüzden denilebilir ki, 1908 tarihinde Kahire Üniversitesi'nin açılması ve bu üniversiteye bağlı olarak daha başlangıçtan itibaren Edebiyat Fakültesi'ne bağlı Felsefe Bölümü'nün bulunması konumuz açısından son derece önemlidir. Kahire Üniversitesi'ne bağlı Felsefe Bölümü kurulduğu tarihten bugüne kadar, mezun ettiği talebeler, istihdam ettiği öğretim üyeleri, bu bölümle irtibatlı kişilerin yaptıkları ve yaptırarak tezler ile yayımladıkları kitap, makale ve bildirilerle bütün Arap dünyasında etkili olmuştur. Özellikle 1930 yılından itibaren faaliyete geçen ve felsefe, mantık, kelâm, tasavvuf ve batı felsefesi gibi alanlarda dersler veren Ezher Üniversitesi'ne bağlı Usûlüddin Fakültesi'ni ve başlangıçta müstakil bir yüksek okul iken daha sonra Kahire Üniversitesi'ne bağlı bir fakülte haline getirilen Dârululûm'u da buna ilave edersek, çağdaş Arap dünyasında İslâm dü-

198 Üniversite öğretim üyelerinin düşünce hayatına ağırlıklarını koymaları genel olarak hemen her ülkede görülmekle birlikte burada konumuz felsefe, kelâm ve tasavvufu içine alan İslâm düşüncesi ile batı felsefesi olduğuna göre, bu alanlardan pek az bir kısmına yer veren Suûdi Arabistan ve bu devletin benimsediği vahhâbi akidesine göre hareket eden bazı körfez ülkelerinin üniversitelerini burada istisna tutmak gerekir. Zira bu akideye inananlar, burada söz konusu edilen alanlara -kelâmın bir kısmı hariç olmak üzere- katkıda bulunmak şöyle dursun onlara kökten karşıdılar.

şüncesi ve batı felsefesiyle ilgili gelişmeleri takip etmeye Kahire'den başlamak gerektiği kendiliğinden ortaya çıkar.

Kahire Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü'nde başlangıçta, batı felsefesiyle ilgili dersleri Avrupa ülkelerinden gelen felsefeciler, İslâm düşüncesi ve felsefesiyle ilgili dersleri ise müsteşrikler veriyordu. Daha sonra, yine zaman zaman müsteşriklerden istifade edilse de, felsefe bölümündeki akademik kadro tamamen Mısırlıların eline geçmiştir. Bu Mısırlı öğretim üyelerinden ilki ve en önemlisi Mustafa Abdürrâzık'tır. Daha hayatta iken gerek üniversite çevrelerinde gerekse siyasiler nezdinde büyük saygı gören¹⁹⁹ M. Abdürrâzık, hem Mısır'da, hem de bütün Arap dünyasında eserleri, fikirleri ve, gerek doğrudan gerekse dolaylı, talebeleri vasıtasıyla etkili olmuştur.

Mısır'da ve bütün Arap dünyasında genel olarak felsefenin özel olarak da İslâm düşüncesinin akademik kurucusu olan Mustafa Abdürrâzık (ö.1947), Ezher Üniversitesi'nde okuduğu sırada 1903 yılı civarında Muhammed Abduh'un derslerine katıldı. Ezher Üniversitesi'nden 1908 yılında mezun olduktan sonra 1909 yılında öğrenimini devam ettirmek üzere Fransa'ya gitti. Fransa'da iken Sorbonne Üniversitesi'nde Emile Durkheim'in sosyoloji derslerine bir müddet devam ettikten sonra Arap edebiyatı ve İslâm hukuku dersleri de alarak Lyon Üniversitesi'nde öğrenimini tamamladı. Mısır'a döndükten sonra Kahire Üniversitesi Felsefe Bölümü'ne öğretim üyesi olarak atanmış ve bu görevini 1927-1941 yılları arasında sürdürmüştür. Bu arada Ezher Üniversitesi'nde önce Genel Sekreterlik, daha sonra da 1945 yılında Ezher Şeyhi olmuştur. Aynı yıl Mısır Felsefe Cemiyeti'nin fahrî başkanlığına seçilmiştir. Bu görevlerinin yanı sıra Vakıflar Bakanlığı da yapmıştır. Bu bakanlığa onun atanmasıyla Mısır'da ilk defa bir Ezher mezunu bakanlık görevine getirilmiştir. Bu görevlerinin dışında Dil Kurumu (Mecmau Fuad el-Evvel li'l-Lügat el-Arabiyye) üyeliğinde de bulunmuştur.²⁰⁰

Mustafa Abdürrâzık'ın Kahire Üniversitesi'ne öğretim üyesi olarak tayin edilmesiyle, daha önce İtalyan müsteşriki Santillana ve Massignon gibi müsteşrikler tarafından verilen İslâm ve İslâm düşüncesiyle ilgili derslerden sonra ilk defa bir Mısırlı ve üstelik Fransa'da tahsil görmüş eski bir Ezher mezunu bu üniversitede İslâm felsefesi, mantık, kelâm ve tasavvuf dersleri vermeye başlıyordu. Böylece Kahire Üniversitesi'ndeki İslâm fel-

199 M. Abdürrâzık'ın ne kadar büyük ihtiram gördüğüne dair bir örnek için bkz. S., 'Sâ'atün Ma'a eş-Şeyh Mustafa Abdürrâzık', *Mecelletü'l-Hilâl*, Ağustos 1929, s. 1162-1166, Kahire-1929.

200 Magribî, Ali Abdülfettâh el-, *el-Müfekkiri'l-İslâmî el-Mu'âsir Mustafa Abdürrâzık*, Kahire-1985, s. 15-20; Abu-Rabi', İbrahim M., 'Islamic Philosophy in the Modern Islamic World: The Arab World', Seyyed Hossein Nasr, Oliver Leaman (ed.): *History of Islamic Philosophy* içinde, London, New York-1996, II, 1092.

sefesi öğretiminde yeni bir dönem başlamıştır.²⁰¹ Daha önce 1923 yılında yine Fransa'da tahsil gören Mansûr Fehmî de aynı üniversitede ahlâk dersleri vermek üzere hoca olarak tayin edildi ise de²⁰² Mustafa Abdürrâzık İslâm düşüncesi ve felsefesiyle ilgili dersler veren ilk yerli hoca olarak büyük itibar görmüştür.

Mustafa Abdürrâzık'ı esas meşhur eden ve bir ekol oluşturmasını sağlayan ahlâkî şahsiyeti, bilgisi, çeşitli görevleri ve öğrencilerinin yanı sıra eserleridir.²⁰³ Ancak eserleri içerisinde en önemlisi, İslâm düşüncesi tarihiyle ilgili temel görüşlerine yer verdiği *İslâm Felsefesi Tarihine Giriş (Temhîd li Târîhi'l-Felsefet el-İslâmiyye)* isimli kitabıdır. Bu eser Kahire Üniversitesi Felsefe Bölümü'nde M. Abdürrâzık'ın verdiği derslerden meydana geldiği için, savunduğu görüşlerin kitabın ilk yayımlandığı 1944 yılında ortaya çıktığını söylemek mümkün değildir. Zira eserin yayımlanışından yıllarca önce kendisi hakkında yazılan bir (röportaj) makalede de benzer görüşlere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Abdürrâzık'a göre, son asırlarda felsefenin anlamını genişletmek eğilimi bulunmakta ve felsefe her türlü araştırmaya teşmil ederek varlığın ortaya çıkışı ve varlıktaki her türlü düzen ile irtibatlandırılmaktadır; bu araştırma ise akla dayanarak da yapılabilir vahye dayanarak da. Bu yüzden de, eskiden beri felsefe kabul edilen ve İslâm felsefesi denilen felsefe türünün yanı sıra kelâm, tasavvuf ve usûl-i fihmın da İslâm felsefesinin içinde yer alması gerekir.²⁰⁴

201 'Şeyhunâ el-Ekber Mustafa Abdürrâzık: Üstâzü'l-Felsefet el-İslâmiyye', *eş-Şeyhu'l-Ekber Mustafa Abdürrâzık, Müfekkiran ve Edîben ve Muslîhan* içinde, Kahire-1982, s. 40.

202 Taftâzânî, Ebû'l-Vefâ el-Ganîmî et-, 'Medresetü Mustafa Abdürrâzık', *eş-Şeyhu'l-Ekber Mustafa Abdürrâzık, Müfekkiran ve Edîben ve Muslîhan* içinde, Kahire-1982, s. 40-41; 'Şeyhunâ el-Ekber Mustafa Abdürrâzık: Üstâzü'l-Felsefeti'l-İslâmiyye', *eş-Şeyhu'l-Ekber Mustafa Abdürrâzık, Müfekkiran ve Edîben ve Muslîhan* içinde, Kahire-1982, s. 18; Emin, Osman, 'Mısır'da Rönesans: Muhammed Abdüh ve Okulu', M.M. Şerif (ed.): *İslâm Düşüncesi Tarihi* içinde, çev. İhsan Durdu, İstanbul-1991, IV, s. 308-310; Magribî, Ali Abdülfettâh el-, *el-Müfekkiri'l-İslâmî el-Mu'âsır Mustafa Abdürrâzık*, Kahire-1985, s. 18, 40-50; Cemal, Ahmed Abdüh Hammûde el-, *el-Fikrî'l-Felsefî el-İslâmî fî Dirâsâti'l-Bâhisîn el-Mu'âsırîn fî Mısır*, Câmî'atü'l-Ezher, Külliyyetü Usûliddîn, Kahire-1982, Yayımlanmamış doktora tezi, s. 353-354, 360.

203 Mustafa Abdürrâzık'ın bazı çalışmalarını için bkz. *Muhammed Abdüh*, Kahire-1946; *Feylesuf el-Arab ve'l-Mu'allimü's-Sânî*, Kahire-1945; *ed-Din ve'l-Vahy ve'l-İslâm*, Kahire-1945; *el-İmam eş-Şâfi'i*, Kahire-1946; 'Cemâleddin el-Efgânî', *Mecelletü's-Sekâfe*, Yıl: 6, S. 270, s. 4-7, Kahire-1944; 'A'mâlü'l-Birr ve Tanzîmühâ, el-Birru Edâtün min Edevâti'l-Kuvve', *Mecelletü'l-Hilâl*, Yıl: 48, S. 3, 305-307, 312, Kahire-1940; 'Mezhebü'l-İlmi'l-Hadis fi'd-Din ve Aslihi', *a.e.*, Yulyu 1932, s. 1265-1272, Kahire-1932; 'Min Me'âli Mustafa Abdürrâzık Başa (Paşa) ile'd-Doktor Osman Emin', *Mecelletü'r-Risâle*, Yıl: 13, S. 627, s. 735, Kahire-1945; 'Muhtârün Meridun', *a.e.*, Yıl: 2, S. 41, s. 604, Kahire-1934.

204 Tanâhî, Tâhir et-, 'el-Felsefetü'l-İslâmiyye fi Dav'i'n-Nehdati'l-Hadise, Hadis Ma'a'l-Üstâz Mustafa Beg Abdürrâzık', *Mecelletü'l-Hilâl*, Abril 1931, s. 4

Mustafa Abdürrâzık bu fikirlerini, 1930'larda üniversite talebelerine verdiği derslerden meydana gelen ve ilk baskısı 1944 yılında yapılan *Tembîd li Târihi Felsefeti'l-İslâmiyye* isimli eserinde daha ayrıntılı olarak ifade etti.²⁰⁵ Muhammed Lütü Cum'a'nın *Doğu ve Batı Felsefesi Tarihi (Târîhu Felsefeti'l-Meşrik ve'l-Magrib)* adlı eserinin 1921 yılında yayımlanmasından sonra²⁰⁶ İslâm felsefesi ve düşüncesi tarihiyle ilgili, hatta genel felsefe tarihi mahiyetinde, Arapça'da yazılan ilk eserlerden biri olup iki ana bölüme ayrılmaktadır. İlk bölümde, Emile Brehier, I.T. Tennemann, V. Cousin ve Ernest Renan gibi batılı felsefeci ve müsteşriklerin İslâm düşüncesi/felsefesiyle ilgili fikirlerini eleştirel bir şekilde ele almaktadır; daha sonra ise müslüman düşünürlerin İslâm felsefesi hakkındaki düşüncelerine ve felsefe tariflerine yer vermekte ve nihayet din-felsefe ilişkisiyle ilgili müslüman düşünürlerin ve yazarların fikirlerini anlatmaktadır.²⁰⁷

Eserin ikinci bölümü ise İslâm felsefesi tarihini incelemeye yazarın kendi yöntemini açıklamasıyla ilgili olup *İslâm Felsefesi Tarihi Dersinde Bizim Yöntemimiz (Menbecünâ fî Dersi Târihi'l-Felsefet el-İslâmiyye)* başlığını taşımaktadır. Burada, İslâm tarihinde felsefi düşüncenin başlangıcı; hikmet ve içtihat; fıkıh ve fıkıh tarihiyle ilgili muhtelif nazariyeler, bu çerçevede Carra de Vaux ve Goldziher gibi müsteşriklerin yanı sıra İbn Haldun, İbn Kayyım el-Cevziyye ve İbn Abdilberr'in bu konudaki görüşlerinin tetkiki; başlangıcından itibaren İslâm düşüncesi tarihinde re'y (icthât) ve tarih boyunca geçirdiği aşamalar ile İmam Şâfi'i'nin *er-Risâle* adlı eserindeki felsefi konular (mezâhir) anlatılmaktadır. Nihayet eser, ilm-i kelâm ve tarihiyle ilgili bir ekle tamamlanmaktadır.²⁰⁸

Kitabın muhtevasından da anlaşılacağı üzere, M. Abdürrâzık'ı en çok meşgul eden konular, batılı felsefeci ve müsteşriklerin İslâm felsefesi/düşüncesiyle ilgili görüşlerini tartışmak ve reddetmek, onların fikirlerinden İslâm düşüncesini ayıkladıktan veya onlarla hesaplaştıktan sonra, fıkıh usûlü, kelâm ve -her ne kadar bu eserde müstakil bir başlıkta incelenmese de- tasavvufu da içine alacak şekilde felsefenin anlamını genişletmektir. İslâm felsefesi bu alanları da kuşatacak şekilde kullanıldığı takdirde İslâm düşüncesinin özgünlüğünün daha kolay ve açık bir şekilde ispat edileceği üzerinde vurgu yapmak istemekte; ayrıca, din ile aklın çatışmadığını, bunların uzlaştırılabileceğini veya aralarında uyum olduğunu, İslâm'ın düşün-

857-860, Kahire-1931; 'Şeyhunâ el-Ekber Mustafa Abdürrâzık: Üstâzü'l-Felsefet el-İslâmiyye', eş-Şeyhu'l-Ekber Mustafa Abdürrâzık, *Müfekkiran ve Edîben ve Muslihan* içinde, Kahire-1982, s. 21.

205 Abdürrâzık, Mustafa, *Tembîd li Târihi'l-Felsefeti'l-İslâmiyye*, Kahire-1944.

206 Cum'a, Muhammed Lütü, *Târîhu Felesifeti'l-Meşrik ve'l-Magrib*, Kahire-1921. Bu eser hakkında bkz. Fahri, Mâcid, 'ed-Dirâsâtü'l-Felsefiyye', Halil el-Corr, Macid Fahri, Ferid Cebr vdğr.: *el-Fikru'l-Felsefi fî Miete Sene* içinde, Beyrut-1962, s. 251-252.

207 Abdürrâzık, Mustafa, *Tembîd li Târihi'l-Felsefeti'l-İslâmiyye*, Kahire-1944, s. 3-98.

208 *A.e.*, s. 99-249.

meyi teşvik ettiğini ve müslümanların başlangıçtan itibaren, sadece Yunan felsefesinin etkisiyle gelişen İslâm felsefesinde değil, başka alanlarda da akli metodu kullandıklarını ispat etmeye çalışmaktadır.

Dolayısıyla, denilebilir ki, Mustafa Abdürrâzık'ın görüşleri, esas itibarıyla bazı müsteşriklerin ve onların tesiriyle bir kısım müslüman yazarların savunduğu, dinle aklın/ilmin çatıştığı dolayısıyla da ilerleyebilmek için dinî terketmek veya en azından etkisini azaltmak gerektiğine; İslâm felsefesinin Yunan felsefesinin bir devamı ve taklidi olduğuna bu yüzden de Yunan felsefesini batıya aktarmanın dışında müslümanların düşünce tarihine herhangi bir katkıda bulunmadığına dair iddialara karşı geliştirilmiş bir projedir.²⁰⁹

Mustafa Abdürrâzık, üniversitedeki görevi sırasında pek çok öğrenci yetiştirmiş ve bunların büyük bir kısmı da hayatları boyunca hocalarına olan minnettarlıklarını ve onun Arap dünyasında felsefe tedrisatı ve düşüncesi içindeki yerini belirtmeye devam etmişlerdir.²¹⁰ Ayrıca bu öğrencilerin önemli bir kısmı onun biraz yukarıda özetlenen görüşlerini benimseyerek onları açıklamak, tarihî bilgilerle delillendirmek ve derinleştirmek için çeşitli araştırmalarda bulunmuşlardır. Bu doğrudan öğrencilerin yanı sıra onun görüşlerini benimseyen dolaylı öğrencilerini, başka bir deyişle takipçilerini de dikkate alırsak Mısır merkezli bir Mustafa Abdürrâzık ekolünden rahatlıkla bahsedilebilir. Doğrudan veya dolaylı olarak onun öğrencisi olan kişilerden de örnekler vererek bundan sonraki satırlarda Arap dünyasındaki felsefeciler hakkında biraz daha bilgi vermek istiyoruz.

209 Mustafa Abdürrâzık'ın İslâm felsefesini incelemede takip ettiği yöntem hakkında bkz. Magribî, Ali Abdülfettâh el-, *el-Müfekkiri'l-İslâmî el-Mu'âsır Mustafa Abdürrâzık*, Kahire-1985, s. 40-50; Taftâzânî, Ebû'l-Vefâ el-Ganîmî et-, 'Medresetü Mustafa Abdürrâzık', *eş-Şeyhu'l-Ekber Mustafa Abdürrâzık, Müfekkiran ve Edîben ve Muslihan* içinde, Kahire-1982, s. 46-49. Abdürrâzık'ın yöntemine yöneltilen bazı tenkitler için bkz. Abu-Rabi', İbrahim M., 'Islamic Philosophy in the Modern Islamic World: The Arab World', Seyyed Hossein Nasr, Oliver Leaman (ed.): *History of Islamic Philosophy* içinde, London, New York-1996, II, 1090-1092.

210 M. Abdürrâzık hakkında yapılan bazı çalışmalar için bkz. Abdürrâzık, Ali, *Min Âsârı Mustafa Abdürrâzık*, Kahire-1957; Atiyye, Ahmed Abdülhalim, 'eş-Şeyh Mustafa Abdürrâzık: Ra'idü'l-Felsefetü'l-İslâmiyye', *Mecelletü'l-Mevkifi'l-Arabî*, S. 46, s. 63-66, Kahire-1984; Beyyûmî, Muhammed Receb el-, 'Mustafa Abdürrâzık: el-Kâtibü'l-Mevhûb', *Mecelletü's-Sekâfe*, Yıl: 6, S. 68, s. 33-40, Kahire-1979; Ebû Reyve, Mahmud, 'Min Şi'ri'l-Üstâz Mustafa Abdürrâzık Başa', *Mecelletü'r-Risâle*, Yıl: 11, S. 518, s. 459, Kahire-1943; Ebû Reyve, Mahmud, 'İle'l-Üstâz el-Ekber eş-Şeyh Mustafa Abdürrâzık', *a.e.*, Yıl: 14, S. 654, s. 60-61, Kahire-1946; Emin, Osman, 'Risâletü Mustafa Abdürrâzık', *a.e.*, Yıl: 10, S. 481, s. 8-9, Kahire-1948; *eş-Şeyhu'l-Ekber Mustafa Abdürrâzık, Müfekkiran ve Edîben ve Muslihan*, Kahire-1982; Magribî, Ali Abdülfettâh el-, *el-Müfekkiri'l-İslâmî el-Mu'âsır Mustafa Abdürrâzık*, Kahire-1985; Mahmud, Hafız, 'ez-Zikrâ el-Mi'eviyye li Mustafa Abdürrâzık, el-İmâm, el-İnsân', *Mecelletü'l-Urveti'l-Vüskâ*, S. 30, s. 17-19, Kahire-1982.

a- Mansûr Fehmî (ö.1958): Kahire Üniversitesi'nin ilk öğrencilerinden biri olan Mansûr Fehmî, üniversitenin açıldığı yıl (1908) felsefe tahsil etmek üzere Sorbonne Üniversitesi'ne gönderildi. Fransa'da beş yıl kaldıktan sonra 1913 yılında doktorasını tamamladı. Dönüşünde, Kahire Üniversitesi'ne öğretim üyesi olarak tayin edildi ve felsefe dersi veren ilk yerli hocalardan biri oldu. 1930 yılında *Hatarâtü'n-Nefs* başlıklı eserinde makalelerini topladı. Pek çok görüşünde Muhammed Abduh ile ittifak halindedir.²¹¹

b- Ahmed Fuad el-Ehvânî: Kahire Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü'nde öğretim üyeliğinde bulunan Ehvânî'nin, Kindî ve eğitimci Kâbisî gibi kişi ve konular hakkında çalışmaları bulunmaktadır.²¹² M. Abdürrâzık'ın yukarıda anılan tezinin içine giren fıkıh usulünün ve tasavvufun felsefeyle ilişkisini önceleri kabul etmemekle birlikte daha sonraki yazılarında yaptığı felsefe tarifinin içine bu disiplinleri de dahil etmek mümkün görünmektedir.²¹³

211 Adams, Charles C., *el-İslâm ve'r-Teccid fî Mısır*, çev. Abbas Mahmud, Kahire-ts., s. 243-244; Cemal, Ahmed Abduh Hammûde el-, *el-Fikrû'l-Felsefî el-İslâmî fî Dirâsâti'l-Bâhisîn el-Mu'âsırîn fî Mısır*, Câmî'atü'l-Ezher, Külliyyetü Usûliddîn, Kahire-1982, Yayınlanmamış doktora tezi, s. 325, 330.

212 Ahmed Fuad el-Ehvânî'nin bazı çalışmaları için bkz. *Islamic Philosophy*, Kahire-1957; *el-Felsefetü'l-İslâmiyye*, Kahire-1962; 'Fî Tahkiki't-Türâs el-Arabî', *Mecelletü's-Sekâfê*, Yıl: 2, S. 90, s. 41-43, Kahire-1965; 'Felsefetünâ İnsanîyyetün', *a.e.*, II, S. 101, s. 14-17, S. 103, s. 6-9, Kahire-1965; 'Fî'l-Felsefetü'l-İslâmiyye, Menhec ve Mevdû'uh', *a.e.*, Yıl: 10, S. 477, s. 165-166, Kahire-1948; 'Hayâtî, Telif ed-Doktor Ahmed Emin Beg', *a.e.*, Yıl: 12, S. 592, s. 21-23, Kahire-1950; 'İlahu Aristo', *a.e.*, Yıl: 10, S. 488, s. 21-22, Kahire-1948; 'Telhîsu Kitabi'n-Nefs li Ebi'l-Velid b. Rüşd, Reddün alâ Nakdîn', *a.e.*, Yıl: 12, S. 595, s. 24-25, Kahire-1950; 'eş-Şî'r ve'l-Felsefe', *a.e.*, Yıl: 12, S. 599, s. 15-16, 23, Kahire-1950; 'İbn Sînâ beyne'd-Din ve'l-Felsefe, Telif el-Üstâz Hammûde Garâbe, Dâru't-Tıba'a ve'n-Neşr el-İslâmiyye, 217 s., 1948', *a.e.*, Yıl: 10, S. 493, s. 27-28, Kahire-1948; Con Divi (John Dewey), *Feylesufü't-Terbiyye ve'l-Hürriyye (20/10/1859-1/6/1952)*, *Mecelletü'l-Mecelle*, Yıl: 3, S. 35, s. 88-94, Kahire-1959; 'Dirâsât Havle el-Gazzâlî fî Dımaşk', *a.e.*, Yıl: 5, S. 53, s. 29-39, Kahire-1961; 'Fadlu'l-Arab ale'l-Hadârâ', *a.e.*, Yıl: 3, S. 29, s. 12-24, Kahire-1959; 'Felsefetü'l-İnsân el-Arabî', *a.e.*, Yıl: 6, S. 66, s. 12-17, Kahire-1962; 'Froyd (Sigmund Freud) ve Nazariyyetü't-Tahlîlî'n-Nefsânî', *Mecelletü'r-Risâle*, Yıl: 14, S. 692, s. 1108-1109, Kahire-1946; 'Hâtimetün Felsefiyye !', *a.e.*, Yıl: 14, S. 695, s. 1195-1196, Kahire-1946; 'el-Kindî ve Ricâlüddin', *a.e.*, Yıl: 16, S. 758, s. 51-53, Kahire-1948; 'Me'ânî el-Felsefe', *a.e.*, Yıl: 16, S. 760, s. 112-113, Kahire-1948; 'Kadiyyetü'l-İlm beyne el-Gazzâlî ve İbni Rüşd', *Mecelletü'l-Kâtib el-Mısırî*, I, S. 8, s. 646-653, Kahire-1946; 'el-Felsefetü'l-İnciliziyye (English) el-Yevm', *Mecelletü'l-Fikr el-Mu'âsır*, S. 10, s. 14-21, Kahire-1965; 'el-Ferdiyye fî'l-Müctema' el-Hadîs', *a.e.*, S. 31, s. 46-, 53, Kahire-1967.

213 Taftâzânî, Ebü'l-Vefâ el-Ganimî et-, 'Medresetü Mustafâ Abdürrâzık', *eş-Şeyhu'l-Ekber Mustafâ Abdürrâzık, Müfekkiran ve Edîben ve Muslihan* içinde, Kahire-1982, s. 50; Tâhir, Hâmid, *el-Felsefetü'l-İslâmiyye*, Kahire-ts., s. 48; Cemal, Ahmed Abduh Hammûde el-, *el-Fikrû'l-Felsefî el-İslâmî fî Dirâ-*

c- Ali Sâmî en-Neşşâr: Doktorasını İspanya'da yapan Neşşâr, Mustafa Abdürrâzık'ın en önemli takipçilerinden ve öğrencilerinden biridir. Özellikle *İslâm Düşünürlerinde Yöntem (Menâhicü'l-Bahs inde Müfekkiri el-İslâm)* ve *İslâm Tarihinde Felsefî Düşüncenin Doğuşu (Neş'etü'l-Fikri'l-Felsefî fî el-İslâm)* adlı eserleri yazıldığı döneme göre oldukça önemli ve bu konulara büyük katkıda bulunmuş çalışmalardır. Eserlerinde Abdürrâzık'ın izinden giderek genel olarak kelâm ilminin, özel olarak ise Eş'arî kelâmının İslâm düşüncesi ve felsefesinin içindeki yeri üzerinde durmuştur.²¹⁴

d- İbrahim Medkûr: Kahire'de doğan ve 1927 yılında Dârululûm'dan mezun olan Medkûr, bir müddet öğretmenlik yaptıktan sonra 1929 yılında felsefe ve hukuk okumak üzere Fransa'ya gitmiştir. 1931 yılında Sorbonne Üniversitesi'nden edebiyat lisansı, 1933 yılında ise Paris Üniversitesi'nden hukuk lisansı aldı. 1934 yılında *İslâm Felsefesinde Fârâbî'nin Yeri* ve *Aristo Mantığının İslâm Dünyasında Etkisi* başlıklı iki tez hazırlayarak felsefe doktoru oldu. 1935 yılında Mısır'a döndü ve Kahire Üniversitesi Felsefe Bölümü'ne tayin edildi. 1937-1946 yılları arasında Mısır Senatosu (Meclisü'ş-Şüyûh)'nda senatörlük yaptı. 1964 yılında Arap Dil Kurumu'na üye seçildi, daha sonra 1961 yılında bu kurumun başkanı oldu.²¹⁵

İbrahim Medkûr, akademik hayatı boyunca pek çok eserin neşrine nezaret etti, makaleler yazdı, telif kitaplar yayımladı. İbn Sînâ'nın *Kitabu'ş-Şifâ* adlı eseri ile Kadı Abdülcebâr'ın *Kitâbü'l-Mugnî* isimli eserinin neşrindeki editörlükleri oldukça önemlidir.²¹⁶ 1948 başlarında yayımladığı *İs-*

sâti'l-Bâhisîn el-Mu'âsrîn fî Mısır, Câmî'atü'l-Ezher, Külliyyetü Usûliddin, Kahire-1982, Yayımlanmamış doktora tezi, s. 26, 34, 390; Atiyye, Ahmed Abdülhalim, 'Ahmed Fuad el-Ehvânî ve Tarihi'l-Felsefî fî'l-Câmî'a', *Mecelletü'l-Kahire*, S. 114, s. 6-9, Kahire-1991; Dayf, Şevki, 'Me'ânî el-Felsefî li'd-Doktor Ahmed Fuad el-Ehvânî', *Mecelletü's-Sekâfe*, Yıl: 10, S. 472, s. 44-45, Kahire-1948.

214 Abu-Rabi', İbrahim M., 'Islamic Philosophy in the Modern Islamic World: The Arab World', Seyyed Hossein Nasr, Oliver Leaman (ed.): *History of Islamic Philosophy* içinde, London, New York-1996, II, 1090-1093; Cemal, Ahmed Abduh Hammûde el-, *a.g.e.*, s. 389; Taftâzânî, Ebü'l-Vefâ el-Ganîmî et-, 'Medreset Mustafâ Abdürrâzık', *eş-Şeyhu'l-Ekber Mustafa Abdürrâzık, Müfekkiran ve Ediben ve Musliban* içinde, Kahire-1982, s. 50; Tâhir, Hâmid, *el-Felsefetü'l-İslâmiyye*, Kahire-ts., s. 17, 48-49. Hakkında hazırlanmış bir anı kitabı için bkz. *el-Mişkât, Mecmû'atü Makâlât fî'l-Felsefî ve'l-Ulûmî'l-İnsâniyye Mühâdât ilâ İsmi'l-Merhum ed-Doktor Ali Sâmî en-Neşşâr*, İskenderiye-1985.

215 Zâyid, Said, 'Şeyhu'l-Felâsife Yefûzü bi Câ'izeti'd-Devle et-Takdiriyye', *Mecelletü'l-Fikri'l-Mu'âsrî*, S. 78, s. 27-32, Kahire-1971; Mahmud, Zeki Necib, 'el-Fikrî'l-Felsefî fî Mısır el-Mu'âsrî', *Mecelletü'l-Mecelle*, Yıl: 7, S. 79, s. 36, Kahire-1963; Celeyend, Muhammed es-Seyyid el-, '*Dârululûm ve Tarihi'd-Dersi'l-Felsefî fî Mısır*', Yayımlanmamış makale, s. 9.

216 İbrahim Medkûr'un bazı çalışmaları için bkz. Medkûr, İbrahim (ed.), *Ebü Nasr el-Fârâbî fî'z-Zikrâ el-Elfîyye li Vefâtihî 950 m.*, Kahire-1983; (ed.), *el-Kitâbü't-Tezkârî: Muhyiddin Arabî fî'z-Zikrâ el-Mi'eviyye es-Sâmine li Milâdihî, 1165-1240 m.*, Kahire-1969; Medkûr, İbrahim Beyyûmî, 'el-Cânib

lâm Felsefesi Hakkında, Yöntem ve Tatbik (Fi'l-Felsefet el-İslâmiyye-Menhac ve Tatbik) adlı eseri Mustafa Abdürrâzık'ın *Tembhîd li Târîhi Felsefet el-İslâmiyye* adlı kitabından sonra bu sahada yazılan en önemli eser olup halen de önemini muhafaza etmektedir. Ayrıca bu eser yöntem itibarıyla M. Abdürrâzık'ın kitabını yakından izlemesine rağmen fıkıh usulü, kelâm ve tasavvufu işleme yerine klasik anlamda İslâm felsefesini konu edinmektedir. Bu yüzden de M. Abdürrâzık'ın eserinin bir anlamda tamamlayıcısı, bir anlamda da ana tezi itibarıyla ondan ayrılan bir muhtevaya sahiptir.²¹⁷

e- Abdurrahman Bedevî: Aslen Mısırlı olup 1917 yılında Dukhuliyeye'de doğdu. 1938 yılında Kahire Üniversitesi Felsefe Bölümü'nden mezun oldu. Bu bölümde okuduğu sırada, ilim tarihi ve Alman felsefesi uzmanı Alexandre Kovre (ö.1964), Andre Lalande (ö.1963) ve A. Burlo-ud'dan dersler aldı. Mısırlı hocalardan ise Mustafa Abdürrâzık'ın öğrencisi oldu. Bu derslerin yanı sıra o sırada Kahire Üniversitesi Arap Dili Bö-

es-Süfi fi'l-Felsefet el-İslâmiyye', *Mecelletü'r-Risâle*, Yıl: 4, S. 157, s. 1086-1088, S. 168, s. 1524-1527, S. 169, s. 1568-1571, S. 170, s. 1606-1608, S. 171, s. 1652-1654, S. 172, s. 1687-1689, Kahire-1936; 'el-Felsefe', *a.e.*, Yıl: 3, S. 125, s. 1889-1890, Kahire-1935; 'el-Felsefetü'l-İslâmiyye ve Dirâsetühâ', *a.e.*, Yıl: 3, S. 93, s. 601-603, Kahire; 'el-Masâdir el-Igrikiyye (Grek) li'l-Felsefet el-İslâmiyye', *a.e.*, Yıl: 3, S. 95, s. 694-697, Kahire-1935; 'en-Nefs ve Hulûdühâ inde İbn Sinâ', *a.e.*, Yıl: 5, S. 188, s. 212-214, S. 190, s. 285-287, S. 191, s. 344-346, S. 194, s. 461-463, S. 196, s. 549-551, S. 197, s. 607-610, Yıl: 5, s. 649-651, Kahire-1937; 'Felâsifet el-İslâm ve't-Tevfik beyne'l-Felsefe ve'd-Din', *a.e.*, Yıl: 4, S. 141, s. 411-414, S. 142, s. 453-456, Kahire-1936; 'Hürriyyetü'l-İmân', *a.e.*, Yıl: 7, S. 297, s. 497-498, Kahire-1939; 'Nazariyyetü'n-Nübüvve inde el-Fârâbi', *a.e.*, Yıl: 4, S. 173, s. 1731-1734, S. 174, s. 1783-1786, S. 175, s. 1830-1832, S. 176, s. 1869-1871, S. 177, s. 1913-1915, S. 179, s. 1994-1996, Kahire-1936; Yıl: 5, S. 183, s. 8-10, S. 184, s. 59-60, S. 185, s. 90-91, Kahire-1937; 'Sokrat ve'l-Âlemü'l-İslâmî', *a.e.*, Yıl: 3, S. 97, s. 772-774, Kahire-1935; 'Tarihu'l-Felsefet el-Yünâniyye, Telif el-Üstâz Yusuf Kerem', *a.e.*, Yıl: 4, S. 172, s. 1718-1720, Kahire-1936; (ed.), *el-Kitab et-Tezkârî, Şeyhu'l-İsrak, Şehabiiddin es-Sübreverdi fi'z-Zikrâ el-Mi'eviyeye es-Sâmine li Vefâtihî, 587 h.-1190 m.*, Kahire-1974; 'el-Menhec el-Aristî (Aristotalis) ve'l-Ulümü'l-Kelâmiyye ve'l-Fıkhiyye fi'l-İslâm', çev. Hâmid Tâhir, *Mecelletü's-Sekâfe*, Yıl: 6, S. 65, s. 34-41, Kahire-1979; 'Mecmau Fu'ad el-Evvel li'l-Lugati'l-Arabiyye fi Hamset Aşere Âmen', *a.e.*, Yıl: 12, S. 575, s. 8-9, Kahire-1950; Medkûr, İbrahim, 'Nitşe (Friedrich Nietzsche), Telif el-Üstâz Abdurrahman Bedevî', *a.e.*, Yıl: 1, S. 50, s. 46-48, Kahire-1939; 'el-Cem'iyyetü'l-Felsefiyye el-Mısıriyye, el-Üsre ve'l-Müctema', *a.e.*, Yıl: 7, S. 334, s. 27-28, Kahire-1945; *Fi'l-Fikri'l-İslâmî*, Kahire-ts., Semirko li't-Tibâ'a ve'n-Neşr.

217 İbrahim Medkûr hakkında bkz. Emin, Osman (ed.), *Dirâsât Felsefiyye Mübdât ile'd-Doktor İbrahim Medkûr*, Kahire-1974; Zâyid, Said, 'Şeyhu'l-Felâsife Yefüzü bi Câ'izet ed-Devle et-Takdiriyeye', *Mecelletü'l-Fikri'l-Mu'âsur*, S. 78, s. 27-32, Kahire-1971; Tâhir, Hâmid, *el-Felsefetü'l-İslâmiyye*, Kahire-ts., s. 16, 47; Abu-Rabi', İbrahim M., 'Islamic Philosophy in the Modern Islamic World: The Arab World', Seyyed Hossein Nasr, Oliver Leaman (ed.): *History of Islamic Philosophy* içinde, London, New York-1996, II, 1092.

lümü'nde Sami dilleri, metin neşri ve metin tenkidi hakkında dersler vermekte olan müsteşrik Poul Kraus (ö.1944)'un derslerine katıldı. 1938 yılında Kahire Üniversitesi Felsefe Bölümü'ne asistan tayin edildi ve bu sırada A. Lalande'in verdiği metodoloji (menâhicü'l-bahs) ve metafizik derslerinde ona asistanlık yaptı. *Varoluşçu Felsefede Ölüm Sorunu (Müşki-letü'l-Mevt fi'l-Felsefeti'l-Vücûdiyye)* başlıklı yüksek lisans tezini Lalande ve daha sonra da Kovre'un danışmanlığında hazırlayarak 1941 yılında savundu. *Varoluşçu Felsefede Zaman (ez-Zemânü'l-Vücûdî)* başlıklı doktora tezini Kahire Üniversitesi Felsefe Bölümü'nde 1944 yılında tamamladı. 1950 yılında o zamanki adı Büyük İbrahim Paşa Üniversitesi (Câmi'atü İbrahim Başa el-Kebîr), bugünkü adıyla Ayn Şems Üniversitesi (Câmi'atü Ayn Şems)'nde Felsefe Bölümü'nü kurmak ve bölüm başkanlığı yapmak üzere görevlendirildi. 1971 yılında kadar bu üniversitede çalışmaya devam etti. Libya, Kuveyt ve İran gibi ülkelerin üniversitelerinde de öğretim üyeliği yapan Abdurrahman Bedevî daha sonra Fransa'ya yerleşti.²¹⁸ A. Bedevî, çağdaş Arap felsefeciler içinde en velut yazarlardan biri olup pek çok yazma neşri, tercümesi ve telif eseri bulunmaktadır.²¹⁹ Bunlara ilaveten, Arap dünyasında varoluşçu felsefenin ilk temsilcisi olup²²⁰ onun temsil ettiği ateist varoluşçuluğa karşı Lübnan'lı felsefeci Rîne Habeşî şahsiyetçiliği ve varoluşçuluğu birleştiren böylece de metafiziğe kapı aralayan bir felsefeyi savundu.²²¹ Abdurrahman Bedevî'nin hem İslâm, hem de batı felsefesiyle ilgili çalışmaları bulunmakla birlikte daha çok İslâm düşüncesiyle ilgili tahkik ve tercüme eserleri vasıtasıyla tanınmaktadır.²²²

218 Bedevî, Abdurrahman, 'Bedevî (Abdurrahman)', *Mevsû'atü'l-Felsefiyye*, Beyrut-1984, I, 295-296.

219 Kendi kaleminden hayatı, ilmî ve siyâsî faaliyetleri ile eserleri ve varoluşçu felsefesi hakkında bkz. Bedevî, Abdurrahman, 'Bedevî (Abdurrahman)', *Mevsû'atü'l-Felsefiyye*, Beyrut-1984, I, 294-318.

220 Salibâ, Cemil, 'el-Intâcü'l-Felsefi-el-Felsefetü Umûmen ve Felsefetü'l-Ulûm', Halil el-Corr, Macid Fahri vdğr.: *el-Fikru'l-Felsefî fi Micti Sene* içinde, Beyrut-1962, s. 414-416.

221 Fahri, Macid, *Muhtasarü Tarihi'l-Felsefeti'l-Arabiyye*, Beyrut-1981, s. s. 161-162; Fahri, Macid, *Dirâsât fi'l-Fikri'l-Arabî*, Beyrut-1977, s. 266-267; Kurban, Melham, 'ed-Doktor Abdurrahman Bedevî beyne'l-İlhâd el-Arabî ve'l-İlhâd el-Garbî', *Mecelletü'l-Ebbâs*, Yıl: 10, S. 1, s. 83-92, Beyrut-1957.

222 Bedevî hakkında ayrıca bkz. Tâhir, Hâmid, *el-Felsefetü'l-İslâmiyye*, Kahire-ts., s. 49; Mahmud, Zeki Necib, 'el-Fikrî'l-Felsefî fi Mısır el-Mu'âsıra', *Mecelletü'l-Mecelle*, Yıl: 7, S. 79, Kahire-1963, s. 33-34; Atıyye, Abdülhalim, *el-Ab-lâk fi'l-Fikri'l-Arabî el-Mu'âsır*, Kahire-1990, s. 73-80; Abu-Rabî', İbrahim M., 'Islamic Philosophy in the Modern Islamic World: The Arab World', Seyyed Hossein Nasr, Oliver Leaman (ed.): *History of Islamic Philosophy* içinde, London, New York-1996, II, 1093; Tâhir, Hâmid, *el-Felsefetü'l-İslâmiyye*, Kahire-ts., s. 19, 49; Abdüllatif, Kemal, 'Tabî'atü'l-Hudûri'l-Felsefî el-Garbî fi'l-Fikri'l-Arabî el-Mu'âsır', İbrahim Bedrân, Sâlim Yefût, Fuad Zekerıyya vdğr.: *el-Felsefe fi'l-Vatani'l-Arabî el-Mu'âsır*, *Bubûsu'l-Mü'temeri'l-Felsefî el-Arabî el-Evvel ellezî Nazzamethü el-Câmi'atü'l-Ürdüniyye* içinde, Beyrut-1985, s. 206; Subhî, Ahmed Mahmud, 'İtticâhâtü'l-Felsefeti'l-İslâmiyye fi'l-Vatani'l-Arabî (1950-1980)', *a.e.* içinde, s. 107.

f- Abdülhalim Mahmud (ö.1978): 1932 yılında Ezher Üniversitesi'nden mezun olduktan sonra Fransa'ya gidip Sorbonne Üniversitesi'nde Haris el-Muhâsibî ile ilgili doktora tezini 1940 yılında tamamladı. Mısır'a dönüşünde Ezher Üniversitesi'ne bağlı Usûlüddin Fakültesi'nde göreve başladı. 1968 yılından sonra Ezher Üniversitesi Rektörlüğü ve İslâmî Araştırma Akademisi Genel Sekreterliği gibi görevlerde bulundu, nihayet 1973 yılında Ezher Şeyhi olarak atandı.²²³ Çalışmalarının büyük bir kısmı tasavvufu ilgili olan A. Mahmud'un Muhâsibî ve Gazzâlî gibi mutasavvıflar hakkında eserleri bulunmakta ve tasavvufu büyük bir samimiyetle benimsemektedir.²²⁴ Abdülhalim Mahmud ayrıca Fransız asıllı gelenekselci düşünür Reno Guenon (ö.1951), Kahire'de yaşadığı sırada (1940-1951) onun dar çevresi içinde bulunmuş, tasavvufu ilgili görüşlerinden etkilenmenin yanı sıra onu Arap dünyasına tanıtan ilk kişilerden biri olmuştur.²²⁵ Mustafa Abdürrâzık'ın tasavvuf, kelâm ve fıkıh usulünü felsefeyle ilişkilendiren ana tezini Abdülhalim Mahmud da kabul etmektedir.²²⁶ Ezher'in en üst kademelerinde görev yapan biri olarak tasavvuf ve felsefeyle ilgilenmesi, bu konuda yazması ve pek çok tasavvufi ve felsefi konuyu benimsemesi, başta Ezher olmak üzere dindar çevrelerde tasavvuf ve felsefenin yaygınlaşmasına katkıda bulunmuştur.

g- Ebu'l-'Alâ Afîfî (ö.1966): Kahire'de doğan Afîfî, 1921 yılında Dârululûm'dan mezun olduktan sonra tahsiline İngiltere'de devam etti. Cambridge Üniversitesi'nde Reynold Nicholson (ö.1945)'un nezaretinde hazırladığı *İbn Arabî'nin Tasavvuf Felsefesi* başlıklı tezini 1930 yılında tamamladı. Aynı yıl Mısır'a döndükten sonra Kahire Üniversitesi Felsefe Bölümü'nün kadrosuna katıldı. 1941-1957 yılları arasında İskenderiye Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü'nde görev yaptı. Çağdaş tasavvuf araştırmalarının Arap dünyasındaki en önemli öncülerinden biri

223 Donohue, John J., John L. Esposito, *Değişim Sürecinde İslâm*, çev. Ali Yaşar Aydoğan, Aydın Ünlü, İstanbul-1991, s. 259.

224 Abdülhalim Mahmud'un bazı çalışmaları için bkz. *el-Hamdü Lillâh Hâzibî Hayâtî*, Kahire-1989; *el-İslâm ve'l-Hüküm*, Kahire-1988; 'et-Tasavvuf ve'l-Lâ Edriyye', *Mecelletü's-Sekâfe*, Yıl: 1, S. 28, s. 11-12, Kahire-1939; *et-Tefkîrî'l-Felsefî fi'l-İslâm*, Kahire-ts., Dâru'l-Me'ârif; *Makâlât fi'l-İslâm ve's-Şüyû'iyye*, Kahire-ts., Dâru'l-Me'ârif.

225 Abu-Rabi', Ibrahim M., 'Al-Azhar Sufism in Modern Egypt: The Sufi Thought', *The Islamic Quarterly*, XXXII, S. 4, s. 218, 219-221, London-1988. Ayrıca bkz. Michon, Jian-Lous, 'In the Intimacy of Shaykh Abdul Wahid - Rene Guenon- in Cairo', *Journal of Sobbia*, III, S. 2, s. 2-16, Oakton, VA-1997.

226 Tâhir, Hâmid, *el-Felsefetü'l-İslâmiyye*, Kahire-ts., s. 20, 48-49; Campanini, Massimo, 'Islamic Philosophy in the Modern Islamic World: Egypt', Seyyed Hossein Nasr, Oliver Leaman (ed.): *History of Islamic Philosophy* içinde, London, New York-1996, II, s. 1119-1120; Cemel, Ahmed Abduh Hammûde el-, *el-Fikrî'l-Felsefî el-İslâmî fi Dirâsâti'l-Bâhisîn el-Mu'âsırîn fi Mısır*, Câmî'atü'l-Ezher, Külliyyetü Usûliddin, Kahire-1982, Yayınlanmamış doktora tezi, s. 30 vd.

olan Afîfî, özellikle Mısır'da tasavvufun ilmi seviyede araştırılmasına büyük katkılarda bulunmuştur.²²⁷

h- Mahmud el-Hudayrî: Kahire Üniversitesi Felsefe Bölümü'nden mezun olduktan sonra, bir yıl kadar Mısır'da kaldı ve bu sırada Dekart'ın *Me-tot Üzerine Konuşmalar (Makal mine'l-Menbec)* isimli eserini Arapça'ya çevirip 1930 yılında neşretti. Daha sonra Fransa'ya giderek, Sorbonne Üniversitesi'nde Nasîreddin Tûsî hakkındaki doktora tezini hazırladıysa da imtihan olamadan II. Dünya Savaşı çıktı ve Mısır'a dönmek mecburiyetinde kaldı. Dönüşte Kahire Üniversitesi Felsefe Bölümü'ne tayin edildi ve burada Yunan felsefesi, İslâm felsefesi ve kelâm dersleri verdi. Hocası Mustafa Abdürrâzık Ezher Şeyhi olunca 1945 yılında üniversiteyi bırakarak onun özel kalem müdürü oldu. Daha sonra çeşitli idarî görevlerde bulunmanın yanı sıra Ayn Şems Üniversitesi'nde felsefe dersleri vermeye devam etti. Daha çok kelâm alanında çalışan Hudayrî, çeşitli metinler neşretmiştir.²²⁸

ı- Mahmud Kâsım (ö.1972): Dârululûm'dan yurtdışına tahsil yapmak üzere gönderilen ilk öğrenci olup, Paris Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde psikoloji, sosyoloji, ahlâk, felsefe ve mantık alanlarında öğrenimde bulunmak üzere Fransa'ya gönderildi. 1941 yılında bu fakülteden lisans diplomasını aldı. 1945 yılında da aynı fakültede İslâm felsefesi alanında *İbn Rüşd'de Bilgi Nazariyesi ve Bununun Thomas Aquinas Felsefesinde Yorumu (Nazariyyetü'l-Ma'rife inde İbni Rüşd ve Te'vilühâ ledâ Tomas el-Akû-nî)* başlıklı teziyle doktorasını tamamladı.²²⁹ 1945 yılından itibaren Dâ-

227 Bedevî, Abdurrahman, 'Mâte Üstâzünâ Ebü'l-Alâ' Afîfî', *Mecelletü'l-Mecelle*, Yıl: 10, S. 120, s. 12-15, Kahire-1966; Ebü Reyân, Muhammed Ali, 'Ebü'l-Alâ Afîfî, Alemün min A'lâmi Medreseti el-İskenderiyye el-Felsefiyye el-Mu'âsıra, 1897-1966', *Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb*, XX (1966), s. 5-18, İskenderiye-1967; Taftazânî, Ebü'l-Vefâ et-, 'Ebü'l-Alâ Afîfî: el-Müfekkiri's-Sûfî el-İslâmî', *Mecelletü'l-Fikr el-Mu'âsır*, S. XXIII, s. 78-83, Kahire-1967; Celeyend, Muhammed es-Seyyid el-, '*Dârululûm ve Tarihu'd-Dersi'l-Felsefî fi Mısır*', Yayınlanmamış makale, s. 7.

228 Ehvânî, Ahmed Fuad, 'In Memoriam Mahmoud el-Khodeiri: Kelimetü'd-Doktor Fuad el-Ehvânî', *MIDEO*, VI, s. 548-551, 1959-1961, Kahire-1961; Taftazânî, Ebü'l-Vefâ el-Ganîmî et-, 'Medresetü Mustafâ Abdürrâzık', *eş-Şeyhu'l-Ekber Mustafâ Abdürrâzık, Müfekkiran ve Ediben ve Muslîban* içinde, Kahire-1982, s. 50.

229 Bazı kitap ve makaleleri için bkz. Kâsım, Mahmud Muhammed, 'Fî Nakdi Bertrand Rasil (Bertrand Russell)', *Mecelletü'l-Fikri'l-Mu'âsır*, S. 18, s. 6-13, Kahire-1966; 'Nez'atü't-Tefâ'ül beyne Leybnits (G. Wilhelm Leibniz) ve İbn Arabî', *a.e.*, S. 61, s. 37-45, Kahire-1970; 'Fikretü'l-İnsan fi Mezhebi Muhyiddin b. Arabî', *Mecelletü'l-Mecelle*, Yıl: 14, S. 159, s. 24-30, Kahire-1979; *el-Feylesuf el-Müftera Aleyh İbn Rüşd*, Kahire-ts., Mektebetü'l-Ancolo el-Mısıriyye; 'el-Hâris el-Muhâsibî, Lemhatün fi Sîretihî ve Menhecihî', *Mecelletü's-Sekâfe*, Yıl: 2, S. 96, s. 11-13, Kahire-1965; *el-Hayâl fi Mezhebi Muhyiddin Arabî*, Kahire-1969; *Fî'n-Nefs ve'l-Akl li Felâsifet el-İgrîk (Greek) ve'l-İslâm*, Kahire-1949; 'Fikret el-Lâ Mütinahıyyât inde Leybnits (G. Wilhelm Le-

rululüm'da çalışmaya başladı. Dârululüm'da 1946 yılında kurulan Felsefe Bölümü'nün ilk başkanı İbrahim el-Lebân'dan sonra ikinci başkan oldu ve bu görevini ölünceye kadar sürdürdü. Mahmud Kâsım, çalışmalarında dinle felsefeyi uzlaştırmak ve bunu yaparken de İbn Rüşd ve mutezile akılcılığını esas almakla tanınmaktadır.²³⁰

i- Muhammed Abdullah Dıraz (ö.1958): Doktorasını Fransa'da Paris Üniversitesi'nden 1947 yılında aldı. Ezher Üniversitesi'nin yetiştirdiği en önemli âlimlerinden biri olan Dıraz'ın, *Kur'an'da Ablâk İlkeleri (Düstûru'l-Ablâk fi'l-Kur'ân)* isimli doktora tezi daha sonra Arapça'ya tercüme edilmiştir.²³¹ Dıraz'ın bu kitabı, batı düşüncesinden, özellikle de Kant'tan hareketle İslâm ahlâk düşüncesini yeniden kurmayı deneyen çalışmalardan biri olup çağdaş Arap düşüncesinin en önemli eserlerinden biri addedilmeye layıktır.²³²

j- Muhammed Abdülhâdi Ebû Rîde (ö.1991): Ebû Rîde, Mustafa Abdürrâzık'ın en sadık öğrencilerinden biridir.²³³ Mısırlı olup Sinâ yarımadasının kuzeyindeki Arış'te 1909 yılında doğdu. 1934 yılında Kahire Üniversitesi Felsefe Bölümü'nden mezun oldu. 1936 yılında aynı bölüme asistan tayin edildi. 1937 yılında doktora yapmak üzere Fransa'ya gönderildiyse de ertesi yıl Mısır'a döndü. Mustafa Abdürrâzık'ın yönetiminde hazırladığı *İbrahim b. Seyyâr en-Nazzâm, Kelâmî ve Felsefî Görüşleri (İbrahim b. Seyyâr en-Nazzâm ve Ârâ'ühû'l-Kelâmiyye ve'l-Felsefiyye)* başlıklı yüksek lisans tezini tamamladıktan sonra doktora yapmak üzere tekrar Paris'e döndü. II. Dünya Savaşı'nın getirdiği sıkıntılardan dolayı 1940 yılında İsviçre'ye geçti ve Gazzâli hakkındaki doktora tezini 1945 yılında Almanca olarak burada tamamladı. Bir süre Kahire Üniversitesi Felsefe Bölümü'nde hoca olarak çalıştıktan sonra Mısır içinde ve dışında çeşitli idarî ve akademik görevlerde bulundu. Daha sonra Abdurrahman

ibniz) ve Muhyiddin b. Arabî', *Mecelletü'l-Mecelle*, Yıl: 14, S. 157, s. 34-40, Kahire-1970; 'Müşkiletü'l-Feyd fi'l-Felsefeti'l-İslâmiyye', *a.e.*, Yıl: 7, S. 82, s. 5-7, Kahire-1963; *İbn Rüşd ve Felsefetühû'd-Diniyye*, Kahire-1969; *Mezheb el-Gazzâli fi'l-Akl ve'l-Taklîd*, Hartum-1967; *Nazariyyetü'l-Ma'rife inde İbni Rüşd ve Te'vilühâ ledâ Tomas el-Akûnî (St. Thomas Aquinas)*, Kahire-1969; *Nusûs Muhtâra mine'l-Felsefeti'l-İslâmiyye*, Kahire-1969.

230 Celeyend, Muhammed es-Seyyid el-, *Dârululüm ve Taribu'd-Dersi'l-Felsefi fi Mısır*, Yayınlanmamış makale, s. 9-11; Tâhir, Hâmid, *el-Felsefetü'l-İslâmiyye*, Kahire-ts., s. 17, 48; Cegâvî, Ahmed Muhammed Abdül-Âl el-, *el-İtticâhü'l-İrîzâli fi'l-Fikri'l-İslâmî el-Hadîs*, Câmî'atü'l-Ezher, Külliyyetü Usûliddîn, Kahire-1986, Yayınlanmamış doktora tezi, s. 396-399.

231 Dıraz, Muhammed A., *La Morale du Koran*, Paris-1951; *Düstûru'l-Ablâk fi'l-Kur'ân*, çev. Abdüssabur Şahin, Beyrut-1973. Ayrıca şu çalışmalarına da bkz. Dıraz, Muhammed Abdullah, *Dirâsât İslâmiyye fi'l-Alâkâti'l-İctimâ'iyye ve'l-Devliyye*, Küveyt-1984; 'Mevkifü'l-İslâm mine'l-Edyân el-Uhrâ ve Alâkatühü Bihâ', *Mecelletü'l-Mecelle*, Yıl: 2, S. 14, s. 13-17, Kahire-1958.

232 Tâhir, Hâmid, *el-Felsefetü'l-İslâmiyye*, Kahire-ts., s. 19-20, 49; Atiyye, Abdülhalim, *el-Ablâk fi'l-Fikri'l-Arabî el-Mu'âsır*, Kahire-1990, s. 171-183.

233 Tâhir, Hâmid, *el-Felsefetü'l-İslâmiyye*, Kahire-ts., s. 18.

Bedevî ile birlikte Ayn Şems Üniversitesi'nde felsefe profesörü olarak çalışmaya başladı. Kuveyt Üniversitesi Felsefe Bölümü'nde yirmi yıla yakın hocalık yaptı. 1991 yılında İsviçre'de bir toplantı sırasında vefat etti. Din ile akıl/felsefe ilişkisi ve bunun uzlaştırılması, Ebû Rîde'yi de en çok meşgul eden sorunlardan biridir. Bunun çözümünde esas itibarıyla Eş'arîliğe dayanmaktadır. Bunun yanı sıra özellikle müsteşriklerden tercüme ettiği eserlere düştüğü dipnotlarda oryantalistlerin yaptıkları hataları göstermeye de büyük emek harcamıştır. Başta Kindî'ye ait risâlelerin neşri olmak üzere çeşitli telif, tercüme ve tahkik eserleri bulunmaktadır.²³⁴

k- Muhammed el-Behî: Ezher Üniversitesi Usûlüddîn Fakültesi'nde görev yapan en meşhur İslâm düşüncesi uzmanlarından biri olup özellikle batı medeniyeti, oryantalizm ve bu ikisinden etkilenen çağdaş Arap düşünürlerine yönelttiği tenkitleriyle tanınmaktadır.²³⁵ Muhammed Behî'nin 1975 yılında yayımladığı *Çağdaş İslâm Düşüncesi ve Batı Sömürgecilikleriyle İlişkisi (el-Fikrî'l-İslâmî el-Hadîs ve Slatühû bi'l-İsti'mâr el-Garbî* adlı eseri, sahasının en önemli çalışmalarından biridir.²³⁶

l- Muhammed Mustafa Hilmi (ö.1968): Mustafa Abdürrâzık'ın doğrudan öğrencilerinden biri olan M.M. Hilmi, Kahire'de 1904 yılında doğdu. Daha lise yıllarında iken Kahire Üniversitesi'nde Tâhâ Hüseyin ve

234 Atiyye, Ahmed Abdülhalim, 'Ebû Rîde ve Tedşinü'd-Dersi'l-Felsefî fi Mısır', *Mecelletü İbdâ'*, Yıl: 9, s. 138-140, Kahire-1991; Avn, Faysal Bedir, 'Ebû Rîde, Muhamed Abdülhâdî' md., *TDV. İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul-1994, X, s. 215-217; Taftâzânî, Ebû'l-Vefâ el-Ganimî et-, 'Medresetü Mustafa Abdürrâzık', *eş-Şeybu'l-Ekber Mustafa Abdürrâzık, Müfekkiran ve Edâben ve Mustahan* içinde, Kahire-1982, s. 50; Cemal, Ahmed Abduh Hammûde el-, *el-Fikrî'l-Felsefî el-İslâmî fî Dirâsâti'l-Bâbisîn el-Mu'âsırîn fî Mısır*, Câmî'atü'l-Ezher, Külliyyetü Usûlüddîn, Kahire-1982, Yayımlanmamış doktora tezi, s. 391; Tâhir, Hâmid, *el-Felsefetü'l-İslâmiyye*, Kahire-ts., s. 48. M.A. Ebû Rîde'nin bazı çalışmaları için bkz. 'el-Akl inde el-Gazzâlî', *Mecelletü'l-Arabî*, S. 249, s. 34-39, Küveyt-1979; 'el-Âtufe inde el-Gazzâlî, Mehabbetullah ve Mehabbetü'l-Cemâl', *a.e.*, S. 251, s. 50-56, Küveyt-1979; 'el-Gina' ve'l-Musikâ inde'l-İmâm el-Gazzâlî', *a.e.*, S. 252, s. 52-59, Küveyt-1979; *el-Kindî ve Felsefetühû*, Kahire-1950; Boer, T. J. De, *Tarihu'l-Felsefî fi'l-İslâm*, çev. M. A. Ebû Rîde, Beyrut-1981.

235 Fahri, Macid, *Dirâsât fî'l-Fikri'l-Arabî*, Beyrut-1977, s. 258-259; Tâhir, Hâmid, *el-Felsefetü'l-İslâmiyye*, Kahire-ts., s. 49.

236 Fahri, Macid, *Muhtasarü Tarihi'l-Felsefî'l-Arabîyye*, Beyrut-1981, s. 159-160; Neccâr, Muhammed Hüseyin en-, *Külliyyetü Usûlüddîn*, Kahire-1941, s. 86. Bazı çalışmaları için bkz. Behî, Muhammed el-, 'ed-Din ve'l-Felsefe', *Mecelletü'r-Risâle*, Yıl: 9, s. 406, s. 530-533, Kahire-1941; 'el-Ezher ve'l-Felsefetü'l-İslâmiyye', *a.g.e.*, Yıl: 4, S. 829, s. 900, Kahire-1949; 'el-Ezher ve'l-İmâm Muhammed Abduh', *a.e.*, Yıl: 10, S. 487, s. 1022-1023, Kahire-1942; 'Limâzâ Tefelsefe el-İnsân?', *a.e.*, Yıl: 13, S. 616, s. 410-412, Kahire-1945; 'es-Sirâ' beyne'l-İslâm ve'l-Veseniyye, Sirâ' min Ecli Takdisi'l-Mebâdî', *Düne'l-Eşhâs*, *a.e.*, Yıl: 13, S. 606, s. 145-147, Kahire-1945; *el-Fikrî'l-İslâmî el-Hadîs ve Slatühû bi'l-İsti'mâr el-Arabî*, Kahire-1991; *el-Cânibü'l-İlâhî mine't-Tefkîri'l-İslâmî*, Kahire-1982.

Mansûr Fehmî'nin derslerine katılıyordu. 1925 yılında Kahire Üniversitesi Felsefe Bölümü'ne girdi. Burada yabancı hocaların yanı sıra Mustafa Abdürrâzık ve Mansûr Fehmî'den dersler aldı. Bu bölümden 1929 yılında mezun oldu. Aynı bölümde 1932 yılında tamamladığı yüksek lisans tezi, *Dekart ve Spinoza'da Cevher Nazariyesi (Nazariyyetü'l-Cevher inde Dikart ve Sibinoza)* başlığını taşıyordu. Daha sonra Mustafa Abdürrâzık'ın yanında *İbn Fâruz ve İlâhî Sevgi (İbnü'l-Fârid ve el-Hubbü'l-İlâhî)* başlıklı tezini 1940 yılında tamamladı. Ezher Üniversitesi Usûlüddin Fakültesi'nde ve Kahire Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü'nde öğretim üyesi olarak çalıştı.²³⁷ Muhammed Mustafa Hilmi'nin çalışmaları daha çok tasavvuf ve mutasavvıflar hakkındadır.²³⁸

m- Osman Emin (ö.1978): Dekart'ın çeşitli eserlerini Arapça'ya tercüme etmesinin yanı sıra telif eserlerinde de Dekartçılığın Arap dünyasındaki temsilcilerinden biri olduğu görülmektedir. Bunun yanında Muhammed Abduh'a derinden bağlı olup çeşitli faaliyetlerle Abduh'un görüşlerinin yaygınlaşmasına çalışmıştır.²³⁹ Mustafa Abdürrâzık ekolünden Ab-

237 Taftazânî, Ebü'l-Vefâ et-, 'Muhammed Mustafa Hilmi, Dirâsâtü't-Tasavvuf el-İslâmî', *Mecelletü'l-Fikri'l-Mu'âsir*, S. 52, s. 16-23, Kahire-1969; Taftazânî, Ebü'l-Vefâ el-Ganimî et-, 'Medresetü Mustafa Abdürrâzık', *eş-Şeyhu'l-Ekber Mustafa Abdürrâzık, Müfekkiran ve Edîben ve Mustahhan* içinde, Kahire-1982, s. 50; Cemal, Ahmed Abduh Hammûde el-, *el-Fikrî'l-Felsefî el-İslâmî fî Dirâsâti'l-Bâhisîn el-Mu'âsirîn fî Mısır*, Câmî'atü'l-Ezher, Külliyyetü Usûlüddîn, Kahire-1982, Yayınlanmamış doktora tezi, s. 391.

238 Muhammed Mustafa Hilmi'nin bazı çalışmaları için bkz. Hilmi, Muhammed Mustafa, *İbnü'l-Fârid ve'l-Hubbü'l-İlâhî*, Kahire-1985; *el-Ahlâk beyne'l-Felâsîfe ve Hükemâ'î'l-İslâm*, Kahire-1986; *et-Tasavvuf, el-İtticâhü's-Selefi fî'l-Asri'l-Hadis*, Iskenderiye-1982; *İbn Teymiyye ve't-Tasavvuf*, Kahire-1982; 'Mefhumü's-Selefiyye beyne'l-Akîdeti'l-İslâmiyye ve'l-Felsefeti'l-Garbiyye', *Dirâsât Arabiyye ve İslâmiyye*, I, s. 71-96, Kahire-1983; *Menâhicü'l-Bahs fî'l-Ulûmi'l-İslâmiyye*, Kahire-1984; 'Tâhâ Hüseyin Müfekkiran', *Mecelletü'l-Fikri'l-Mu'âsir*, S. 12, s. 90-99, Kahire-1966.

239 Osman Emin'in telif, tahkik ve tercüme eserleri için bkz. Emin, Osman, *Şahsiyyât ve Mezâhib Felsefiyye*, Kahire-1944; *Şiller (Schiller)*, Kahire-1958; *Râidü'l-Fikri'l-Mısri el-İmâm Muhammed Abduh*, Kahire-1965; *Nahve Câmî'atin Efdal*, Kahire-1952; *Muhammed Abduh*, Kahire-1945; *Mubavelât Felsefiyye*, Kahire-1953; *Lights on Contemporary Moslem Philosophy*, Kahire-1958; *Dikart (Descartes)*, Kahire-1957; *el-Felsefetü'r-Revâkiyye*, Kahire-1959; 'Felsefeti Vilyem Ceymis (William James), Mülâhhasatün bi Kalemi Henri Bercson (Henri Bergson)', *Mecelletü's-Sekâfe*, S. 245, s. 12-14, Yıl: 5, S. 246, s. 20-23, Kahire-1943; 'Li Münasebeti'z-Zikrâ es-Sâmine ve's-Selâsîn li Vefât el-Üstâz el-İmâm Muhammed Abduh el-Muslihü'l-Ahlâki', *a.e.*, Yıl: 5, S. 237, s. 1-3, Kahire-1943; 'Li Münasebeti'z-Zikrâ et-Tâsi'a ve's-Selâsîn li Vefâti'l-Üstâz el-İmâm: el-Üstâz el-İmâm ve Ehlü't-Tasavvuf', *a.e.*, Yıl: 6, S. 289, s. 11-12, Kahire-1944; 'Şahsiyyetü Dikart (Rene Descartes)', *a.e.*, Yıl: 2, S. 99, s. 20-22, Kahire-1940; 'Cihâd eş-Şeyh Muhammed Abduh ve Hüve fî Menfâhi: Fi Baris (Paris)', *a.e.*, Yıl: 2, S. 83, s. 28-30, S. 84, s. 17-20, Kahire-1940; 'Dikart (Descartes) ve't-Tecdidü'l-Felsefi', *a.e.*, Yıl: 3, /

bas Mahmud Akkâd (ö.1965)'in vicdâniyye ve Zeki el-Ersözî'nin rahmâniyye adıyla geliştirmeye çalıştıkları²⁴⁰ spiritualist felsefelerin bir başka şeklini Osman Emin cüvâniyye adıyla savundu.²⁴¹

S. 124, s. 625-628, Kahire-1941; 'Havle Kitabi Dikart (Rene Descartes)', *a.e.*, Yıl: 10, S. 495, s. 1184, Kahire-1942; 'Li Münâsebeti'l-İhtifâl bi Mürûri 350 Sene alâ Milâdi Dikart (Rene Descartes): Dikart ve'l-Müctema' ', *a.e.*, Yıl: 8, S. 394, s. 20-22, Kahire-1946; 'Muhammed Abduh ve Muhaveletühü Islâh el-Ezher', *a.e.*, Yıl: 9, S. 406, s. 534-536, Kahire-1941; 'Müstatrefât ve Nevâdir min Hayat el-Üstâz el-Îmâm Muhammed Abduh', *a.e.*, Yıl: 5, S. 241, s. 12-13, S. 249, s. 21-23, S. 255, s. 9-11, Kahire-1943; 'Sîretü Dikart (Rene Descartes)', *a.e.*, Yıl: 2, S. 86, s. 29-33, Kahire-1940, S. 92, s. 24-27, Yıl: 2, S. 94, s. 13-17 Kahire-1940; 'Ve İrtefe'a Savtü'l-Üstâz el-Îmâm', *a.e.*, Yıl: 2, S. 91, s. 7-8, Kahire-1964; Hulûsî, Safâ', 'Havle Kitabi Dikart (Rene Descartes) li'l-Üstâz Osman Emin', *a.e.*, Yıl: 10, S. 493, s. 1152, Kahire-1942; 'Beyne'l-İlm ve'l-Ahlâk', *Mecelletü'l-Kâtib el-Mısri*, III, S. 9, s. 45-49, Kahire-1946; 'Fi'l-Hubb', *a.e.*, II, S. 5, s. 3-18, Kahire-1946; 'er-Revâkiyye fi'l-İslâm', *Mecelletü'l-Meşrik*, S. 1, s. 31-48, Beyrut-1945; 'Eserü'l-Felsefeti'l-Arabiyye fi'l-Garb', *Mecelletü'l-Mecelle*, Yıl: 2, S. 16, s. 15-18, Kahire-1958; Muhammad Abduh, *Essai sur ses Idées Philosophiques et Religieuses*, Kahire-1944; Atiyye, Abdülhalim, 'el-Misâliyyetü'r-Rûhâniyye fi Dikartiyeti (Descartes) Osman Emin', *Mecelletü'l-Fikri'l-Arabî*, Yıl: 10, S. 57, s. 77-91, Beyrut-1989; İbrahim Medkûr (ed.), *Dirâsât Felsefiyye Mühdât ilâ Rubi Osman Emin*, Kahire-1979; Dikart (Descartes), *et-Te'emmülât fi'l-Felsefeti'l-Ülâ*, çev. Osman Emin, Kahire-1956; Fârâbî, el-, *Ihsâ'ü'l-Ulûm*, thk. Osman Emin, Kahire-1968; İbn Rüşd, *Telhisü Mâ ba'de't-Tabî'a*, thk. Osman Emin, Kahire-1958; Kant, Immanuel, *Meşrû'u's-Selâm ed-Dâ'im*, çev. Osman Emin, Kahire-1952.

240 Abdüllatif, Kemal, 'Tabî'atü'l-Hudûri'l-Felsefi el-Garbi fi'l-Fikri'l-Arabî el-Mu'âsir', İbrahim Bedrân, Sâlim Yefût, Fuad Zekeriyya vdğr.: *el-Felsefe fi'l-Vatani'l-Arabî el-Mu'âsir*, *Buhûsu'l-Mü'temeri'l-Felsefi el-Arabî el-Evvel elle-zî Nazzamethü el-Câmi'atü'l-Ürdüniyye* içinde, Beyrut-1985, s. 206; Salibâ, Cemil, 'el-Intâcü'l-Felsefi -el-Felsefeti Umûmen ve Felsefeti'l-Ulûm', Halil el-Corr, Macid Fahri, Ferid Cebr vdğr.: *el-Fikrî'l-Felsefi fî Miete Sene* içinde, Beyrut-1962, s. 411.

241 'In Memoriam Osmane Amine', *MIDEO*, XIV, s. 398-404, Kahire-1980; Abu-Rabi', İbrahim M., 'Islamic Philosophy in the Modern Islamic World: The Arab World', Seyyed Hossein Nasr, Oliver Leaman (ed.): *History of Islamic Philosophy* içinde, London-1996, II, s. 1092; Taftâzânî, Ebü'l-Vefâ el-Ganimî et-, 'Medresetü Mustafa Abdürrâzık', *eş-Şeybu'l-Ekber Mustafa Abdürrâzık, Müfekkiran ve Edîben ve Musliban* içinde, Kahire-1982, s. 50; Cemil, Ahmed Abduh Hammûde el-, *el-Fikrî'l-Felsefi el-İslâmî fî Dirâsâti'l-Bâhisîn el-Mu'âsirin fî Mısır*, Câmi'atü'l-Ezher, Külliyyetü Usûliddîn, Kahire-1982, Yayınlanmamış doktora tezi, s. 391-392; Fahri, Macid, *Muhtasarü Taribi'l-Felsefeti'l-Arabiyye*, Beyrut-1981, s. 160-161; Fahri, Macid, *Dirâsât fi'l-Fikri'l-Arabî*, Beyrut-1977, s. 254-256; Mahmud, Zeki Necib, 'el-Fikrî'l-Felsefi fi Mısır el-Mu'âsira', *Mecelletü'l-Mecelle*, Yıl: 7, S. 79, s. 27-28, Kahire-1963; Hulûsî, Safâ', 'Havle Kitabi Dikart (Rene Descartes) li'l-Üstâz Osman Emin', *Mecelletü's-Sekâfe*, Yıl: 10, S. 493, s. 1152, Kahire-1942; Atiyye, Abdülhalim, 'el-Misâliyyetü'r-Rûhâniyye fi Dikartiyeti Osman Emin', *Mecelletü'l-Fikri'l-Arabî*, Yıl: 10, S. 57, s. 77-91, Beyrut-1989; İbrahim Medkûr (ed.), *Dirâsât Felsefiyye Mühdât ilâ Rubi Osman Emin*, Kahire-1979.

n- Zeki Necib Mahmud (ö.1993): Mısır'ın Dimyat şehrinde doğdu. 1933'de Öğretmen Okulu (Külliyetü'l-Muallimîn)'ndan mezun olduktan sonra 1936 yılında İngiltere'ye gönderildi. Londra Üniversitesi'nden 1945 yılında lisans ve 1947 yılında da doktorasını aldı. Mısır'a dönerek aynı yıl Kahire Üniversitesi Felsefe Bölümü'ne tayin edildi. Amerika Birleşik Devletleri'nde ve Kuveyt'te öğretim üyeliği yaptı. Z.N. Mahmud genel olarak pozitivistin özel olarak ise mantıkçı pozitivistin Arap dünyasındaki en önemli savunucusudur. Bu bakış açısıyla yazdığı *Metafizik Hurâfesi (Hurâfetü'l-Mitâfizikâ)* isimli eseri yayımlandıktan sonra büyük tenkitlere uğradı, daha sonra aynı eseri bazı değişikliklerle birlikte daha kabul edilebilir bir isimle (*Metafizîge Bir Bakış: Mevkif min Mitâfizikâ*) adıyla yeniden neşretti. Ancak 1971 yılından itibaren İslâm ve Arap düşüncesi tarihi, özellikle bu iki düşüncenin yenilenmesi gibi meselelerle daha çok ilgilenmeye başladı. Pek çok telif kitap ve makalenin yanı sıra batı felsefesinden ve edebiyatından muhtelif eserlerin tercümesine imza attı, veya tercüme edilmesine delâlette bulundu. Ayrıca *es-Sekâfe* ve *el-Fikrî'l-Mu'âsır* isimli dergilerin de uzun süre editörlüğünü yapmıştır. Bütün bu faaliyetleriyle Zeki Necib Mahmud, Mısır ve Arap dünyasında felsefi düşüncenin ve kültürün yaygınlaşmasına hizmet eden en önemli kişilerden biri sayılmaya layıktır.²⁴²

o- Muhammed Âbid el-Câbirî: 1936'da Fas'da doğdu. 1967'de yüksek lisansını aldı; 1970'de Rabat Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde (Külliyetü'l-Âdâb bi Câmi'ati'r-Rabat) felsefede doktorasını aldı; 1967 yılından beri aynı fakültede felsefe ve İslâm/Arap düşüncesi tarihi hocalığı yapmaktadır. Çağdaş Arap düşüncesinin halen yaşayan en büyük düşünürlerden biri olan Câbirî, özellikle kültürel mirasın tenkidi ve Arap/İslâm düşüncesiyle ilgili tahlil ve tenkitleriyle tanınmakta ve bunları epistemolojik bir temele oturtmaya çalışmaktadır. Câbirî, ayrıca faaliyetlerinin önemli

242 Campanini, Massimo, 'Islamic Philosophy in the Modern Islamic World: Egypt', Seyyed Hossein Nasr, Oliver Leaman (ed.): *History of Islamic Philosophy* içinde, London, New York-1996, II, s. 1121-1123; Abu-Rabi', Ibrahim M., 'Islamic Philosophy in the Modern Islamic World: The Arab World', Seyyed Hossein Nasr, Oliver Leaman (ed.): *History of Islamic Philosophy* içinde, London, New York-1996, II, 1093; 'Zeki Necib Mahmud: es-Sîretü'z-Zâtîyye ve'l-İlmiyye', *Mecelletü'l-Cedîd fî Âlemi'l-Kütüb ve'l-Mektebât*, Yıl: I, S. 3, s. 29-30, Amman-1994; 'Dr. Zaki Naguib Mahmoud: The Teacher, the Torch, and the Tears', *a.e.*, S. 3, s. 2, Beyrut-1994; Subhî, Ahmed Mahmud, 'İtticâhâtü'l-Felsefeti'l-İslâmiyye fi'l-Vatani'l-Arabî (1950-1980)', İbrahim Bedrân, Sâlim Yefût, Fuad Zekerîyya vdğr.: *el-Felsefe fi'l-Vatani'l-Arabî el-Mu'âsır, Buhûsu'l-Mü'temeri'l-Felsefî el-Arabî el-Evvel ellezâ Nazzamet-hü el-Câmi'atü'l-Ürdüniyye* içinde, Beyrut-1985, s. 109; Abdüllatif, Kemal, 'Tabî'atü'l-Hudûri'l-Felsefî el-Garbî fi'l-Fikrî'l-Arabî el-Mu'âsır', *a.e.* içinde, s. 210-211; Fahri, Macid, *Dirâsât fî'l-Fikrî'l-Arabî*, Beyrut-1977, s. 259-266; Fahri, Macid, *Muhtasarü Tarîhi'l-Felsefeti'l-Arabîyye*, Beyrut-1981, s. 162-163; Tâhir, Hâmid, *el-Felsefetü'l-İslâmiyye*, Kahire-ts., s. 20-21.

bir kısmını Arap milliyetçiliğine hasrederek Arap Birliği'ne bağlı teşkilatların kültürel ve bilimsel faaliyetlerinde aktif görev almaktadır.²⁴³

ö- Hasan Hanefi: 1935 yılında doğan Hasan Hanefi, 1956 yılında Kahire Üniversitesi'nden mezun olduktan sonra 1956-1966 yılları arasında Fransa'da kaldı. 1966 yılında *Tefsir Metodları (Les Methodes d'Exegese)* başlıklı teziyle Sorbonne Üniversitesi'nden doktorasını aldı.²⁴⁴ Daha sonra Kahire Üniversitesi Felsefe Bölümü'nde öğretim üyesi olarak çalışmaya başladı. Fransa, Belçika, Amerika Birleşik Devletleri, Fas, Japonya ve bazı Körfez ülkelerinde dersler verdi. Müslüman Kardeşler teşkilatının eski bir üyesi olmakla birlikte daha sonra ondan ayrıldı.²⁴⁵ Hanefi, Enver Sedat'ı Cemal Abdünnâsır'ın politikalarını bir kenara itmekle suçladı ve bunun üzerine 1979-1982 yılları arasında sürgüne gönderildi.²⁴⁶ Cemâleddin Afgânî'nin daha önce belirlediği projenin bir devamı olmak üzere 1981 yılında *Yesârü'l-İslâmî* adlı bir dergi ile İslâmî bir sol(culuk)²⁴⁷ kurmak istediye de dergi sadece tek sayı yayımlanabildi. Bu der-

243 Câbirî, Muhammed Âbid el-, *et-Türâs ve'l-Hadâse, Dirâsât ve Münâkaşât*, Beyrut-1991, s. (Eserin arka kapağı); a.yz., *Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı*, çev. Burhan Köroğlu, Hasan Hacak, Ekrem Demirli, İstanbul-1999, s. (Eserin iç kapağı); Boullata, Issa J., *Trends and Issues in Contemporary Arab thought*, Albany-1990, s. 45-55; Abu-Rabi', Ibrahim M., 'Islamic Philosophy in the Modern Islamic World: The Arab World', Seyyed Hossein Nasr, Oliver Leaman (ed.): *History of Islamic Philosophy* içinde, London, New York-1996, II, 1093-1096; Abu-Rabi', Ibrahim M., 'Islamic Philosophical Expression in Modern Arab Society', *Der Islam*, S. 72, 1995/1, s. 65-69, Berlin, New York-1995; Ben-Abde'l-Âli, Abdüsselam, 'Âfâku'l-Fikri'l-Felsefi fi'l-Magrib', İbrahim Bedrân, Sâlim Yefût, Fuad Zekerîyya vdğr.: *el-Felsefe fi'l-Vatani'l-Arabî el-Mu'âsır, Bubûsu'l-Mü'temeri'l-Felsefi el-Arabî el-Evvel ellezâ Nazza-methü el-Câmi'atü'l-Ürdüniyye* içinde, Beyrut-1985, s. 253-259; Vâkidî, Muhammed, *Hivâr Felsefi, Kıra'atün Nakdiyyetün fi'l-Felsefeti'l-Arabiyye el-Mu'âsıra*, Dârülbeydâ-1985, s. 103-137.

244 Bu tezin baskısı için bkz. Hanefi, Hasen, *Les Methodes d'Exeges, Essai sur la Science des Fondements de La Comprehension, Ilm Usûl al-Fiqh*, Paris-1965.

245 Güler, İlhami, 'Hasen Hanefi İle 'Tecdid' Projesi Üzerine Bir Söyleşi', *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, VI, S. 3, s. 149-156, Ankara-1992. H. Hanefi hakkında ayrıca bkz. Boullata, Issa J., 'Hanafi, Hasen', John L. Esposito (ed.): *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World* içinde, Oxford-1995, II, s. 97-99; Akhavi, Shahrough, 'The Dialectic in Contemporary Egyptian Social Thought: The Scripturalist and Modernist Discourses of Sayyid Qutb and Hasen Hanafi', *International Journal of Middle East Studies*, XXIX, S. 3, s. 377-401, London, New York-1997.

246 Akhavi, Shahrough, 'The Dialectic in Contemporary Egyptian Social Thought: The Scripturalist and Modernist Discourses of Sayyid Qutb and Hasen Hanafi', *International Journal of Middle East Studies*, XXIX, S. 3, s. 379, London-1997.

247 Arap düşüncesinde İslâmî sol tartışmaları Hasan Hanefi'nin bu dergiyi çıkarmasından çok önce başlamıştır. Örnek olarak bkz. Osman, Fethi, 'Havle'l-Yesâr el-İslâmî', *Mecellerü'l-Müslim el-Mu'âsır*, S. 3, s. 111-127, Beyrut-1975; Mahmud, Seyfülislam, 'el-Yesârü'l-İslâmî', *a.e.*, S. 14, s. 125-130, Beyrut-1978;

ğinin başında yazdığı makalede, İslâmî sol ve bu derginin, Afgânî'nin, sömürgecilik ve geri kalmışlıkla mücadele, hürriyet ve ictimâî adâlete çağırma ile müslümanları bir İslâm birliği veya Şark birliği altında birleşmeye çağırma şeklindeki projesinin bir devamı (tekmile) olduğunu belirtmektedir.²⁴⁸

Hem İslâm hem de batı düşüncesiyle ilgili çok miktarda kitap ve makaleleri bulunan²⁴⁹ Hasan Hanefî, batıdan etkilenmekle birlikte, batı düşüncesini çok kötü bir sekülerizme düştüğünden dolayı tenkit etmektedir. Dinî düşüncenin (İslâm düşüncesinin) radikal bir şekilde yeniden inşasını savunmakta²⁵⁰ ve özellikle kelâm ilmiyle ilgili yazılarında özgürlükçü te-

248 Hanefî, Hasen, 'Mâze Ya'nî: el-Yesâru'l-İslâmî?', *Mecelletü'l-Yesâr el-İslâmî, Kitâbât fî'n-Nehdat el-İslâmiyye*, S. 1, s. 5, Kahire-1981; Akhavi, Shahrough, 'The Dialectic in Contemporary Egyptian Social Thought: The Scripturalist and Modernist Discourses of Sayyid Qutb and Hasen Hanafi', *International Journal of Middle East Studies*, XXIX, S. 3, s. 387, London, New York-1997.

249 Hasan Hanefî'nin bazı kitap ve makteleleri için bkz. *Dirâsât İslâmiyye*, (Kahire)-ts., Mektetebetü'l-Ancolo el-Misriyye; *ed-Din ve's-Sevre fî Mısr 1952-1981*, Kahire-1989, c. 1-8; *el-Harekâtü'l-İslâmiyye fî Mısr*, Beyrut-1986; *et-Türâs ve't-Teccid*, Kahire-ts.; *Fî'l-Fikri'l-Garbi el-Mu'âsır*, Beyrut-1990; *Kaddâyâ Mu'âsıra*, Beyrut-1983, c. 1-2; *Mine'l-Akîde ile's-Sevre*, Beyrut-1988, c. 1-5; *Mukaaddime fî İlmî'l-İstigrâb*, Kahire-1991; *Religious Dialogue and Revolution*, Kahire-1977; *L'Exeges de La Phenomenologie, l'Etat Actuel de la Methode Phenomenologique et son Application au Phenomene Religieux*, Paris-1977; (Muhammed Âbid el-Câbirî ile birlikte), *Hivârü'l-Meşrik ve'l-Magrib, Telîhi Silsiletü'r-Rüdüd ve'l-Münâkaşât*, Kahire-1990; 'el-İgtirâb ed-Dinî inde Fiyorbah (Ludwig A. Feuerbach)', *Mecelletü Âlemi'l-Fikr*, X, S. 1, s. 41-68, Küveyt-1979; 'Metâ Temütü el-Felsefe ve Metâ Tahyâ?', *a.e.*, XV, S. 3, s. 211-248, Küveyt-1984; 'el-Eydiyolocya (Ideology) ev ed-Din, Münâkaşât li Kitabi Maksim Rodinson (Maxime Rodinson) ani'l-İslâm ve'r-Ra'simaliyye', *Mecelletü'l-Fikr el-Mu'âsır*, S. 44, s. 79-91, Kahire-1968; 'et-Tefkîrü'd-Dinî, İzdivaciyyetü'ş-Şahsiyye', *a.e.*, S. 50, 58-68, Kahire-1969; 'Veda' el-Feylesuf, Karl Yasberz (Karl Jaspers) Yersî Nefsehü', *a.e.*, S. 53, s. 10-21, Kahire-1969; 'Fenomenoloci (Phenomenology) ed-Din inde Husserl (E.G. Albert Husserl)', *a.e.*, S. 65, s. 10-19, Kahire-1970; 'Beyne Yasberz (Karl Jaspers) ve Nitşe (Friedrich Nietzsche)', *a.e.*, S. 56, s. 12-23, Kahire-1969; 'el-Efgânî: Bâ'isü'n-Nehdati'l-Fikriyye', *a.e.*, S. 51, s. 37-48, Kahire-1969; 'Hicel (G.W. Friedrich Hegel) ve'l-Fikrî'l-Mu'âsır', *a.e.*, S. 67, s. 28-42, Kahire-1970; 'et-Teccid ve't-Terdid fî'l-Fikri'd-Dinî el-Mu'âsır', *a.e.*, S. 62, s. 27-41, Kahire-1970; 'Risâletü'l-Câmi'a', *a.e.*, S. 73, s. 48-61, Kahire-1971; 'Teccidü'l-Luga Şartü'l-İbdâ', *Mecelletü İbdâ'*, S. X, s. 29-36, Kahire-1991; 'Ezmetü'l-Akl em İntisârü'l-Akl', *Mecelletü'l-Fikr*, S. 79, 24-40, Kahire-1971.

250 Akhavi, Shahrough, 'The Dialectic in Contemporary Egyptian Social Thought: The Scripturalist and Modernist Discourses of Sayyid Qutb and Hasen Hanafi', *International Journal of Middle East Studies*, XXIX, S. 3, s. 378, London-1997.

olojinin (el-lâhûtü't-tahrîr: liberation theology) ana tezlerinden hareketle yeni bir kelâm ilmi geliştirmeye çalışmaktadır.²⁵¹

Bu felsefecilerin yanı sıra Arap ülkelerinin değişik ülkelerinde faaliyette bulunan ve şimdiye kadar oldukça önemli çalışmalar yapmış olan pek çok kişinin ismi anılabilir. Bazı örnekler vermek gerekirse, evrimci bir psikolojiji benimseyen Yusuf Murad²⁵²; batı düşüncesi ve sekülerizmin Mısır'daki en büyük müdâfililerinden biri olan Fuad Zekeriya²⁵³; batı felsefesi tarihinin Arap dünyasındaki en büyük uzmanı ve İskenderiye Üniversitesi Felsefe Bölümü öğretim üyesi Yusuf Kerem (ö.1959)²⁵⁴; Lübnan

251 Hanefî hakkında bkz. Abu-Rabi', Ibrahim M., 'Islamic Philosophy in the Modern Islamic World: The Arab World', Seyyed Hossein Nasr, Oliver Leaman (ed.): *History of Islamic Philosophy* içinde, London-1996, II, 1102-1103; Campanini, Massimo, 'Islamic Philosophy in the Modern Islamic World: Egypt', *a.e. içinde*, II, s. 1123-1126; Akhavi, Shahrugh, 'The Dialectic in Contemporary Egyptian Social Thought: The Scripturalist and Modernist Discourses of Sayyid Qutb and Hasen Hanafi', *International Journal of Middle East Studies*, XXIX, S. 3, s. 387-394, London-1997; Güler, İlhami, 'Hasen Hanefî İle 'Tecdid' Projesi Üzerine Bir Söyleşi', *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, VI, S. 3, s. 149-156, Ankara-1992; Boullata, Issa J., 'Hanafi, Hasen', John L. Esposito (ed.): *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World* içinde, Oxford-1995, II, s. 97-99.

252 Abdüllatif, Kemal, 'Tabi'atü'l-Hudûri'l-Felsefi el-Garbî fi'l-Fikri'l-Arabî el-Mu'âsir', İbrahim Bedrân, Sâlim Yefût, Fuad Zekeriya vdğr.: *el-Felsefe fi'l-Vatani'l-Arabî el-Mu'âsir, Buhûsu'l-Mü'temeri'l-Felsefi el-Arabî el-Evvel ellezî Nazzamethü el-Câmi'atü'l-Ürdüniyye* içinde, Beyrut-1985, s. 206; Salibâ, Cemil, 'el-İntâcü'l-Felsefi -el-Felsefetü Umûmen ve Felsefetü'l-Ulûm', Halîl el-Corr, Macid Fahri, Ferid Cebr vdğr.: *el-Fikru'l-Felsefi fi Miete Sene* içinde, Beyrut-1962, s. 412.

253 Campanini, Massimo, 'Islamic Philosophy in the Modern Islamic World: Egypt', Seyyed Hossein Nasr, Oliver Leaman (ed.): *History of Islamic Philosophy* içinde, London, New York-1996, II, s. 1121.

254 Vakîdî, Muhammed, 'Yusuf Kerem: Mitâfizikâ Aristiyye Mu'âsıra', İbrahim Bedrân, Sâlim Yefût, Fuad Zekeriya vdğr.: *el-Felsefe fi'l-Vatani'l-Arabî el-Mu'âsir, Buhûsu'l-Mü'temeri'l-Felsefi el-Arabî el-Evvel ellezî Nazzamethü el-Câmi'atü'l-Ürdüniyye* içinde, Beyrut-1985, s. 215-236; İrakî, Muhammed Âtîf (ed.), *Yusuf Kerem Müfekkiran Arabiyyen ve Mü'errihan li'l-Felsefe (Buhûs ve Dirâsât Mühdât İleyhi)*, Kahire-1989; Abdüllatif, Kemal, 'Tabi'atü'l-Hudûri'l-Felsefi el-Garbî fi'l-Fikri'l-Arabî el-Mu'âsir', *a.e. içinde*, s. 206; Vakîdî, Muhammed, *Hivâr Felsefi, Kara'atün Nakdiyyetün fi'l-Felsefet el-Arabiyye el-Mu'âsıra*, Dârülbeydâ-1985, s. 59-88; Fahri, Macid, *Dirâsât fi'l-Fikri'l-Arabî*, Beyrut-1977, s. 261; Mahmud, Zeki Necib, 'el-Fikrî'l-Felsefi fi Mısır el-Mu'âsıra', *Mecelletü'l-Mecelle*, Yıl: 7, S. 79, s. 31-32, Kahire-1963; Ebû Reyân, Muhammed Ali, 'Ebü'l-Alâ Afîfi, Alemün min A'lâmi Medreset el-İskenderiyye el-Felsefiyye el-Mu'âsıra, 1897-1966', *Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb*, XX, s. 5, İskenderiye-1967; Fahri, Macid, *Muhtasarü Tarihi'l-Felsefeti'l-Arabiyye*, Beyrut-1981, s. 163.

Komünist Partisi Merkez Komite üyesi ve Sorbonne Üniversitesi mezunu Mehdî Âmil (Hasan Hamdân) (ö.1987)²⁵⁵; İslâm şahsiyetçiliği (eş-şahsâniyyetü'l-İslâmiyye) ve yarıncılık (el-gadiyye) isimleriyle bir felsefe geliştirmeye çalışan Faslı felsefeci Muhammed Aziz el-Habâbî (Lahbabi) (ö.1993)²⁵⁶; Gabriel Marcel'in temsil ettiği Katolik varoluşçuluğun tesiriyle şahsiyetçi ve ruhçu bir varoluşçuluğu (şahsâniyye-vücûdiyye-îmâniyye) savunmanın yanı sıra Hıristiyan ve İslâm medeniyetlerini uzlaştırmayı deneyen Lübnanlı Rine Habeşi²⁵⁷; İncil, Thomas Aquinas ve Eflatuncu idealizmden hareketle bir ruhçuluk/imancılık geliştirmeye çalışan Lübnanlı felsefeci Kemal Yusuf el-Hâc (ö.1976)²⁵⁸; yine benzer çizgide olup Einstein'in izafiyet nazariyesini dinî açıdan yorumlayan Lübnanlı

255 Mehdî Âmil hakkında bkz. Hatter, Nâhid, 'Mehdî Âmil ve Tanzîru Hareketi't-Teharrür el-Vatanî', Bedrân, İbrahim, Sâlim Yefût, Abdülkerim el-Yâfi vdğr.: *el-Felsefetü'l-Arabiyye el-Mu'âsıra, Mevâkıf ve Dirâsât, Buhûsu'l-Mü'temeri'l-Felsefi el-Arabî es-Sânî ellezî Nazzamethü el-Câmi'atü'l-Ürdüniyye* içinde, Beyrut-1988, s. 309-332.

256 Misbâhî, Muhammed el-, 'Habâbî, Muhammed Aziz el-' md., *TDV. İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul-1996, XIV, s. 338-340; Abu-Rabi', İbrahim M., 'Islamic Philosophy in the Modern Islamic World: The Arab World', Seyyed Hossein Nasr, Oliver Leaman (ed.): *History of Islamic Philosophy* içinde, London, New York-1996, II, 1097-1100; Abu-Rabi', İbrahim M., 'Islamic Philosophical Expression in Modern Arab Society', *Der Islam*, S. 72, 1995/1, s. 69-73, Berlin-1995; Abdüllatif, Kemal, 'Tabi'atü'l-Hudûri'l-Felsefi el-Garbî fi'l-Fikri'l-Arabî el-Mu'âsır', İbrahim Bedrân, Sâlim Yefût, Fuad Zeke-riyya vdğr.: *el-Felsefe fi'l-Vatani'l-Arabî el-Mu'âsır, Buhûsu'l-Mü'temeri'l-Felsefi el-Arabî el-Evvel ellezî Nazzamethü el-Câmi'atü'l-Ürdüniyye* içinde, Beyrut-1985, s. 206, 208-209; Yefût, Sâlim, 'el-Hâcisü's-Sâlisî fi Felsefeti Muhammed Aziz el-Habâbî', *a.e.* içinde, s. 261-273; Vâkidi, Muhammed, *Hıvâr Felsefi, Kıra'atün Nakdiyyetün fi'l-Felsefet el-Arabiyye el-Mu'âsıra*, Dârülbeydâ-1985, s. 89-101; Salîbâ, Cemil, "el-İntâcü'l-Felsefi-el-Felsefeti Umûmen ve Felsefeti'l-Ulûm", Halîl el-Corr, Macid Fahri, Ferid Cebr vdğr.: *el-Fikru'l-Felsefi fi Miete Sene* içinde, Beyrut-1962, s. 416-421.

257 Salîbâ, Cemil, *a.g.e.*, s. 416-421; Ferah, Süheyl, 'el-Hitabü'l-Felsefi el-Mu-âsır fi Lübnan (İşkâliyyetü'l-Akl ve'l-İlm ve'l-Îmân)', Bedrân, İbrahim, Sâlim Yefût, Abdülkerim el-Yâfi vdğr.: *el-Felsefetü'l-Arabiyye el-Mu'âsıra, Mevâkıf ve Dirâsât, Buhûsu'l-Mü'temeri'l-Felsefi el-Arabî es-Sânî ellezî Nazzamethü el-Câmi'atü'l-Ürdüniyye* içinde, Beyrut-1988, s. 264-267; Abdüllatif, Kemal, 'Tabi'atü'l-Hudûri'l-Felsefi el-Garbî fi'l-Fikri'l-Arabî el-Mu'âsır', *a.e.* içinde, s. 206; Fahri, Macid, *Muhtasarı Tarihi'l-Felsefeti'l-Arabiyye*, Beyrut-1981, s. 162; Fahri, Macid, *Dirâsât fi'l-Fikri'l-Arabî*, Beyrut-1977, s. 268-269.

258 Ferah, Süheyl, 'el-Hitabü'l-Felsefi el-Muâsır fi Lübnan (İşkâliyyetü'l-Akl ve'l-İlm ve'l-Îmân)', Bedrân, İbrahim, Sâlim Yefût, Abdülkerim el-Yâfi vdğr.: *el-Felsefetü'l-Arabiyye el-Mu'âsıra, Mevâkıf ve Dirâsât, Buhûsu'l-Mü'temeri'l-Felsefi el-Arabî es-Sânî ellezî Nazzamethü el-Câmi'atü'l-Ürdüniyye* içinde, Beyrut-1988, s. 260-264; Dâhir, Adil, 'el-Felsefe ve's-Siyâset fi Fikri Sa'âde', *a.e.* içinde, Beyrut-1988, s. 277/dn.3.

Şarl Mâlik (ö.1987)²⁵⁹; Zeki Mübârek²⁶⁰, Abdülaziz İzzet²⁶¹, Tevfik et-Tavîl²⁶²; Muhammed Âtîf el-İrâkî, Reşâd Sâlim, Osman Yahya, Kâmil eş-Şîbî, Muhsin Mehdi²⁶³; Muhammed Kâmil Hüseyin²⁶⁴; Necib Beledî²⁶⁵; Muhammed Yusuf Musa²⁶⁶; Süleyman Dünya²⁶⁷; Tayyib Tizyîni²⁶⁸; Âdil Avva, Zekeriya İbrahim, Zeki el-Ersözî (ö.1968), Ahmed Mahmud Subhî, Macid Fahri, Sahbân Halîfât, Nâcî et-Tikrîtî, Ahmed Abdurrahman, Abdullatif el-Abd, Muhammed es-Seyyid el-Celeyend, Ebû Yezîd el-Acemî²⁶⁹; Abdülkebir Hatîbî²⁷⁰; Muhammed Arkoun²⁷¹; Cemil Salîbâ²⁷²; Ahmed Abdülhamid Gurâb, Muhammed Kemal Cafer,

259 Şarl Mâlik hakkında bkz. Ferah, Süheyl, 'el-Hitâbü'l-Felsefî el-Muasır fi Lübnan (İşkâliyyetü'l-Akl ve'l-İlm ve'l-Îmân)', Bedrân, İbrahim, Sâlim Yefût, Abdülkerim el-Yâfi vdğr.: *a.g.e.* içinde, s. 262-264.

260 Cemel, Ahmed Abduh Hammûde el-, *el-Fikrî'l-Felsefî el-İslâmî fî Dirâsâti'l-Bâbisîn el-Mu'âsrîn fî Mısır*, Câmî'atü'l-Ezher, Külliyyetü Usûliddîn, Kahire-1982, Yayınlanmamış doktora tezi, s. 325.

261 Taftâzânî, Ebü'l-Vefâ el-Ganîmî et-, 'Medresetü Mustafa Abdürrâzık', *eş-Şeyhu'l-Ekber Mustafa Abdürrâzık, Müfekkiran ve Edîben ve Muslîban* içinde, Kahire-1982, s. 50.

262 Taftâzânî, Ebü'l-Vefâ el-Ganîmî et-, 'Medresetü Mustafa Abdürrâzık', *eş-Şeyhu'l-Ekber Mustafa Abdürrâzık, Müfekkiran ve Edîben ve Muslîban* içinde, Kahire-1982, s. 50; Tâhir, Hâmid, *el-Felsefetü'l-İslâmiyye*, Kahire-ts., s. 48. Ahlâk hakkındaki görüşleri için bkz. Atiyye, Abdülhalim, *el-Ahlâk fî'l-Fikrî'l-Arabî el-Mu'âsr*, Kahire-1990, s. 105-113.

263 Subhî, Ahmed Mahmud, 'İtticâhâtü'l-Felsefeti'l-İslâmiyye fî'l-Vatani'l-Arabî (1950-1980)', İbrahim Bedrân, Sâlim Yefût, Fuad Zekeriyya vdğr.: *el-Felsefe fî'l-Vatani'l-Arabî el-Mu'âsr, Buhûsu'l-Mü'temeri'l-Felsefî el-Arabî el-Evvel ellezî Nazzamethü el-Câmî'atü'l-Ürdüniyye* içinde, Beyrut-1985, s. 108-109.

264 Mahmud, Zeki Necib, 'el-Fikrî'l-Felsefî fî Mısır el-Mu'âsıra', *Mecelletü'l-Mecelle*, Yıl: 7, S. 79, Kahire-1963, s. 28-29.

265 Ehvânî, Ahmed Fuad, 'In Memoriam Mahmoud el-Khodeiri: Kelimet ed-Doktor Fuad el-Ehvânî', *MIDEO*, VI, s. 550, Caire-1961.

266 Cemel, Ahmed Abduh Hammûde el-, *el-Fikrî'l-Felsefî el-İslâmî fî Dirâsâti'l-Bâbisîn el-Mu'âsrîn fî Mısır*, Câmî'atü'l-Ezher, Külliyyetü Usûliddîn, Kahire-1982, Yayınlanmamış doktora tezi, s. 394; Neccâr, Muhammed Hüseyin en-, Külliyyetü Usûliddîn, Kahire-1941, s. 81. Ahlâkla ilgili eserleri ve görüşleri hakkında bkz. Atiyye, Abdülhalim, *el-Ahlâk fî'l-Fikrî'l-Arabî el-Mu'âsr*, Kahire-1990, s. 132-134.

267 Cemel, Ahmed Abduh Hammûde el-, *a.g.e.*, s. 394.

268 Boullata, Issa J., *Trends and Issues in Contemporary Arab Thought*, Albany-1990, s. 31-40.

269 Atiyye, Abdülhalim, *el-Ahlâk fî'l-Fikrî'l-Arabî el-Mu'âsr*, Kahire-1990, s. 81-93, 119-128, 134-155, 187-199.

270 Abu-Rabî', İbrahim M., 'Islamic Philosophy in the Modern Islamic World: The Arab World', Seyyed Hossein Nasr, Oliver Leaman (ed.): *History of Islamic Philosophy* içinde, London, New York-1996, II, 1105-1106.

271 Campanini, Massimo, 'Islamic Philosophy in the Modern Islamic World: Egypt', *a.e.* içinde, II, s. 1122.

272 Tâhir, Hâmid, *el-Felsefetü'l-İslâmiyye*, Kahire-ts., s. 21.

Yahya Hüveydî; Hasen Mahmud Abdüllatif eş-Şâfi'î, Hâmid Tâhir²⁷³; Sâlim Yefût.²⁷⁴; Nâsif Nassâr, Hüseyin Mürüvve (ö.1987)²⁷⁵; Ferid Cebr²⁷⁶; Corc Şehâta Kanavati (Georges Chehata Anawati) (ö.1994)²⁷⁷; Elbir Nasrî Nâdir²⁷⁸; Corc Tarabişi, Halil el-Corr, Ebu'l-Vefâ Ganîmî et-Taftazânî, Muhammed Hamdi Zakzûk, Zeyneb Mahmud el-Hudayrî, Emire Hilmi Matar, Fevkiye Hüseyin Mahmud, Kevkeb Âmir, Faysal Bedîr Avn, Fehmî Ced'an, Ahmed Mâdî, İrfan Abdülhamid, Hüsâm Muhyiddin Alûsî, Cafer Âl Yâsîn, Fethullah Huleyf, Muhammed Imâra, İmâm Abdülfettâh İmâm, Hüseyin Fevzi en-Neccâr, İzzet Karnî, Muhammed Sâbit el-Efendî, Muhammed Ali Ebû Reyân, Murad Vehbe, Abdülmün'im Hıfnî, Muhammed Huşt ve Abdülhalim Atiyye gibi pek çok kişinin isimleri anılabilir.

Sayıları çoğaltılabilecek bütün bu felsefecilerin en önemli özelliklerinden biri, hemen hemen hepsinin doğrudan veya dolaylı olarak çağdaş Arap düşüncesi tarihiyle ilgilenmeleri, bir Arap düşüncesi/felsefesi inşa etme gayretinde olmalarıdır. Bu yüzden de, çağdaş Arap düşüncesinin, ortaya çıkışı, gelişmesi, bugünkü durumu ve sorunlarıyla ilgili literatürün büyük bir kısmı, bizzat Arap felsefeciler tarafından oluşturulmuştur.²⁷⁹

273 Celeyend, Muhammed es-Seyyid el-, '*Dârululûm ve Taribu'd-Dersi'l-Felsefi fi Mısır*', Yayınlanmamış makale, s. 9.

274 Vâkıdî, Muhammed, *Hıvâr Felsefi, Kıra'atün Nakdiyyetün fi'l-Felsefet el-Arabiyye el-Mu'âsıra*, Dârülbeydâ-1985, s. 167-191.

275 Nâsif Nassar hakkında bkz. Ferah, Süheyl, 'el-Hitâbü'l-Felsefi el-Muasır fi Lübnan (İşkâliyyetü'l-Akl ve'l-İlm ve'l-İmân)', İbrahim, Bedrân, Sâlim Yefût, Abdülkerim el-Yâfi vdğr.: *el-Felsefetü'l-Arabiyye el-Mu'âsıra, Mevâkıf ve Dirâsât, Buhûsu'l-Mü'temeri'l-Felsefi el-Arabî es-Sânî ellezî Nazzamethü el-Câmi'atü'l-Ürdüniyye* içinde, Beyrut-1988, s. 267-269; Abdüllatif, Kemal, 'Tabî'atü'l-Hudûri'l-Felsefi el-Garbî fi'l-Fikri'l-Arabî el-Mu'âsır', *a.e.* içinde, s. 212; Boullata, Issa J., *Trends and Issues in Contemporary Arab Thought*, Albany-1990, s. 35.

276 Bedür, Selman el-, 'Müşkiletü'l-Mustalah el-Felsefi fi'l-Lugat el-Arabiyye', İbrahim Bedrân, Sâlim Yefût, Fuad Zekeriyya vdğr.: *el-Felsefe fi'l-Vatani'l-Arabî el-Mu'âsır, Buhûsu'l-Mü'temeri'l-Felsefi el-Arabî el-Evvel ellezî Nazzamethü el-Câmi'atü'l-Ürdüniyye* içinde, Beyrut-1985, s. 291-304.

277 Bekir Karlğa, Roger Arnaldez, Christian Troll ve Mahmud Hamdi Zakzuk gibi ilim adamlarının Anavati hakkındaki makalelerinin bulunduğu şu iki anı kitabına bkz. Morelon, Regis (ed.), *Le Pere Georges Chehata Anawati, Dominicain (1905-1994)*, Kahire-1996; a.yz., Hani Lebib (ed.), *Ebûnâ Kanavati, Mişvarü'l-Omr*, Kahire-1998.

278 Salibâ, Cemil, "el-İntâcü'l-Felsefi -el-Felsefetü Umûmen ve Felsefetü'l-Ulûm", Halil el-Corr, Macid Fahri, Ferid Cebr vdğr.: *el-Fikru'l-Felsefi fi Mîeti Sene* içinde, Beyrut-1962, s. 399.

279 Arap müellifler tarafından telif edilen ve bu makalede atıfta bulunulan kitap, makale veya tezler buna en iyi delildir. Daha özel olarak çeşitli Arap ülkelerindeki İslâm düşüncesi ve batı felsefesinin tarihi, mevcut durumu, konuyla ilgili literatür, okul kitapları, tahkik veya tercüme edilen eserler ile çeşitli

Arapça'da böyle büyük bir literatür meydana çıkınca bir yandan çağdaş Arap düşüncesinde ne olup bittiğini takip daha rahat olmakta, öte yandan ise bu kitap ve makaleler, Arap dünyasının dışında konuya ilgi duyanları da etkilemektedir. Bu yüzden de çağdaş İslâm düşüncesi alanında çeşitli dillerde yazılan eserlerin büyük bir kısmında çağdaş Arap düşünürlerinin ağırlıklı olmasına şaşmamak gerekir.

Hemen her Arap felsefecinin bir Arap düşüncesi/felsefesi kurma ve geliştirme düşüncesine sahip olması, bir yandan devamlı bir şekilde geçmişin muhasebesini yapma imkanını doğurmakta öte yandan ise geleceğe bakışla ilgili daha sistematik düşünme imkanı sağlamaktadır. Bunun sonucunda ise çağdaş Arap felsefecileri, büyük maddi sıkıntılara, ülkelerindeki okuma yazma oranının düşüklüğüne, diktatör yönetimler yüzünden hürriyet hasreti çekmelerine ve yaşadıkları toplumların pek çoğunda katı bir geleneksellik hâkim olmasına rağmen canlı ve gelişme ümidi gösteren bir düşünce hayatına sahip olabilmişlerdir.

Arap dünyasındaki felsefe bölümlerinde, şartlara, ilgilere ve anlayışlara göre birinden birine ağırlık verilse de İslâm felsefesi/düşüncesi ve batı felsefesi geleneklerinin her ikisi de okutulmakta ve bu alanlarda araştırmalar yapılmaktadır. Belki de bu yüzden, ister İslâm düşüncesi isterse batı felsefesi alanında ihtisaslaşsınlar, buraya kadar isimleri anılan felsefecilerin hemen hemen hepsinin hem batı düşüncesiyle hem de İslâm düşüncesiyle okuyucu veya yazar olarak ilgilendikleri görülmektedir. Bunun en iyi örneklerinden biri Abdurrahman Bedevî olup bir yandan Heidegger ve Ni-

akımlar hakkında bilgi bulunabilecek şu yayınlara örnek olarak bkz. Abdüllatif, Kemal, 'Tabi'atü'l-Hudûrî'l-Felsefi el-Garbi fi'l-Fikri'l-Arabî el-Mu'âsir', İbrahim Bedrân, Sâlim Yefût, Fuad Zekerriyya vdğr.: *el-Felsefe fi'l-Vatani'l-Arabî el-Mu'âsir, Bubiûsü'l-Mü'temeri'l-Felsefi el-Arabî el-Evvel ellezî Nazzamethü el-Câmi'atü'l-Ürdüniyye* içinde, Beyrut-1985, s. 203-214; Âlim, Mahmud Emin el-, 'Selâsetü Nüsûs ve Selâsetü Mevâkıf fi Menheci Tedrisi'l-Felsefe li's-Seneti's-Sâlise et-Tevcihiyye fi Mısır', *a.e.* içinde, Beyrut-1985, s. 121-149; Ben Saïd, Saïd, 'et-Teyyârâtü'l-Felsefiyye fi'l-Fikri'l-Arabî el-Mu'âsir ve'l-Mevâkıf mine't-Türâs: Mülâhazât Temhidiyye', *a.e.* içinde, s. 93-100; Ziyâb, Edîb Nâyif, 'Dirâsetünâ el-Ekâdemiyye ve Mevlidü'l-Felsefeti'l-Arabiyye el-Mu'âsıra', *a.e.* içinde, s. 151-169; Ferah, Süheyl, 'el-Hitâbü'l-Felsefi el-Muasır fi Lübnan (İşkâliyyetü'l-Akl ve'l-İlm ve'l-İmân)', *a.e.* içinde, s. 257-276; Medkûr, İbrahim Beyyûmî, 'Tarihu'l-Felsefe', Halil el-Corr, Macid Fahri, Ferid Cebr vdğr.: *el-Fikru'l-Felsefi fi Miete Sene* içinde, Beyrut-1962, s. 360-392; Nâdir, Elbir, 'İlmü'l-Kelâm', *a.e.* içinde, s. 102-241; Cebr, Ferid, 'Tercemetü'n-Nüsûs el-Arabiyye ile'l-Lügâti'l-Ecnebiyye', *a.e.* s. 71-101; Sali'bâ, Cemil, 'el-İntâcü'l-Felsefi -el-Felsefetü Umûmen ve Felsefetü'l-Ulûm', *a.e.* s. 432-446; Avvâ, Âdil el-, 'et-Tasavvuf', *a.e.*, s. 298-360; Cemel, Ahmed Abduh Hammûde el-, *el-Fikrî'l-Felsefi el-İslâmî fi Dirâsâti'l-Bâhişin el-Mu'âsirin fi Mısır*, Câmi'atü'l-Ezher, Külliyyetü Usûliddîn, Kahire-1982, Yayımlanmamış doktora tezi; Berekât, Mahmud Abdulmu'tî, *el-Felsefetü'l-İslâmiyye beyne'l-Esâle ve't-Taklid*, Câmi'atü'l-Ezher, Külliyyetü Usûliddîn, Kahire-1980, Yayımlanmamış doktora tezi; Hicâb, Vasfî, 'el-Fikrî'l-İlmî el-Arabî fi Mi'eti Sene', *Mecelletü'l-Ebhâs*, Yıl: 19, S. 3-4, s. 315-339, Beyrut-1966.

etzche'den etkilenerak Arap dünyasında ateist bir varoluşçuluk geliştirmeye çalışmış, öte yandan da başta Kant olmak üzere bazı batılı filozoflarla ilgili muhtelif eserler telif ve tercüme etmiştir. Öte yandan da, İslâm düşüncesinin çeşitli alanları ve dönemleriyle ilgili onlarca telif, tercüme ve tahkik kitap ve makaleye imza atmıştır.

Batı felsefecileriyle İslâm felsefecileri arasındaki bu müşterek noktanın en iyi tezahür ettiği konulardan birinin geleneksel kültür mirasının nasıl değerlendirileceğiyle ilgili tartışma (türas tartışması) olduğu söylenebilir. Batı medeniyetiyle ilgili alınacak tavır hakkındaki tartışmalarla birlikte son iki yüzyıldır Arap düşünürleri de dahil olmak üzere İslâm dünyasında hemen her düşünürün doğrudan veya dolaylı olarak ilgilendiği türas tartışması son yıllarda Arap düşünürleri tarafından daha sistematik bir şekilde incelenmeye başlanmıştır. Bu tartışmaları yapanlar, yüzyıllardır oluşan büyük bir tarihî miras hakkında düşüneceklerine ve yazacaklarına göre elbette İslâm'ı ve İslâm düşüncesini yeterli seviyede bilmeleri gerekirdi. İşte burada, Türkiye'de olduğu gibi, İslâm'ı ve İslâm düşüncesini bilmek ve araştırmak sadece İlâhiyat fakültelerine bırakılmadığı için, bu tartışmalara katılan Arap düşünürleri milliyetçilik, materyalizm, sosyalizm, İslâmcılık, liberalizm, lâiklik ve pozitivizm gibi akımlara mensup olmalarına, bazıları İslâm'a bazıları ise Hıristiyanlığa inanmalarına ve nihayet bir kısmı hayatları boyunca batı düşüncesinin Arap dünyasında yaygınlaşması için emek sarfetmesine rağmen, Arap/İslâm düşüncesinin nasıl yenileneceğine, türas karşısında nasıl sistematik ve tutarlı bir tavrın geliştirilebileceğine dair tartışmalara rahatlıkla katılabilmişlerdir. Söz gelimi Arap/İslâm düşüncesinin yenileşmesi tartışmasıyla ilgili eser verenlerden biri olan Zeki Necib Mahmud hayatının büyük bir kısmını pozitivizmi savunmaya harcamış, bu konuda metafiziği bir hurafe kabul eden meşhur kitabı (*Hurâfetü'l-Mitâfizikâ*) da dahil olmak üzere pek çok kitap ve makale telif etmiş, ancak aynı zamanda İslâm düşüncesine ilgisini hiçbir zaman koparmamış ve nihayet türas tartışmasına *Arap Düşüncesinin Yenilenmesi* (*Tecdidü'l-Fikri'l-Arabî*) ve *Arap Kültürünün Modernleşmesi* (*Fî Tahdîsî's-Sekâfeti'l-Arabiyye*) ve türası değerlendiren başka bir eserle (*Kıyem mine't-Türâs*)²⁸⁰ önemli katkılarda bulunmuştur.²⁸¹ Benzer tespitler tü-

280 Mahmud, Zeki Necib, *Tecdidü'l-Fikri'l-Arabî*, Kahire-1987; *Fî Tahdîsî's-Sekâfeti'l-Arabiyye*, Kahire-1987; *Kıyem mine't-Türâs*, Kahire-1989. Ayrıca şu eser ve makalelerine bkz. *Rü'yetün İslâmiyye*, Kahire-ts., Dârü's-Şürûk; *Sekâfetünâ fî Müvacebeti'l-Asr*, Kahire-1989; 'el-Fikrî'l-Felsefî fî Mısır el-Mu'âsıra', *Mecelletü'l-Mecelle*, Yıl: 7, S. 79, s. 23-37, Kahire-1963.

281 Arap dünyasının en büyük batı felsefesi uzmanlarından biri olan Zeki Necib Mahmud'un nasıl her iki alanda da birlikte çalıştığını daha iyi görebilmek için onun bazı kitap ve makalelerinin künyelerini burada vermek faydalı olabilir. Bkz. *Anî'l-Hürriyye Etehaddeü*, Kahire-1989; *Ard ve Ablâm*, Kahire-1952; *Bertrand Rasıl* (*Bertrand Russel*), Kahire-1956; *Cennetü'l-'Abît*, Kahire-1948; *David Hume*, Kahire-1958; *Efkâr ve Mevâkıf*, Kahire-1987; *el-Cebrü'z-Zâtî*, çev. İmâm Abdülfettâh İmâm, Kahire-1973; *el-Ma'kul ve'l-Lâ-Ma'kul fî Türâsina'l-Fikrî*, Kahire-1987; *el-Mantıku'l-Vad'î*, Kahire-

ras tartışmasına çeşitli açılardan yaklaşarak tenkitten geçirme, seçme, tamamen reddetme veya tamamen kabul etme gibi yöntemler öneren Muhammed Âbid el-Câbirî, Hüseyin Mürüvve, Hasan Hanefî, Tayyib Tizyîni²⁸², Muhammed Imâra, Fehmî Ced'an ve Âtuf el-İrâkî gibi felsefeciler için de söylenebilir.²⁸³

1980; *Fî Felsefeti'n-Nakd*, Kahire-1983; *Fî Hayâtinâ el-Akliyye*, Kahire-1989; *Fünûnü'l-Edeb*, Kahire-1945; *Hasâdü's-Sinîn*, Kahire-1991; *Hayatü'l-Fikr fî'l-Âlemi'l-Cedîd*, Kahire-1987; *Hurâfetü'l-Mitâfizikâ*, Kahire-1953; *Hümümü'l-Müsakkefîn*, Kahire-1989; *Kıssatü Nefsî*, Kahire-1988; *Kıssatü'l-Edeb fî'l-Âlem*, Kahire-1943-1948, c. 1-4; *Kıssatü'l-Felsefeti'l-Hadîse*, Kahire-1936, c. 1-2; *Kıssatü'l-Felsefeti'l-Yûnâniyye*, Kahire-1935; *Mevkif mine'l-Mitâfizikâ*, Kahire-1987; *Modern Egyptian Thought*, London-1947; *Mücteme'un Cedîd evi'l-Kârise*, Kahire-1987; *Nahve Felsefetin İlmîyyetin*, Kahire-1980; *Nazarîyyetü'l-Ma'rife*, Kahire-1955; *Self-Determination*, Kahire-1948; *Veçetü Nazar*, Kahire-1967; *el-Komedya el-Erdiyye*, Kahire-1989; 'Ayniyyetü Ibn Sînâ ev Kasidetü'r-Ruh', *Mecelletü'r-Risâle*, Yıl: 3, S. 93, s. 592-596, Kahire-1935; 'Beyne'l-Mu'cize ve'l-İlm', *a.e.*, Yıl: 3, S. 122, s. 1769-1771, Kahire-1935; 'Dersün fi't-Tasavvuf', *a.e.*, Yıl: 9, S. 400, s. 258-260, Kahire-1941; 'Bertrand Rasil (Bertrand Russel), eş-Şekk kable'l-Yakin', *Mecelletü's-Sekâfe*, Yıl: 1, S. 5, s. 26-27, 35, Kahire-1939; 'Dav' Cedîd alâ Fikretü'l-Urûba', *a.e.*, Yıl: 1, S. 30, s. 10-12, Kahire-1964; 'Edibün Mâte', *a.e.*, Yıl: 2, S. 96, s. 10-13, Kahire-1940; 'el-Bebgâ' ve'l-Kafes', *a.e.*, Yıl: 10, S. 495, s. 7-8, Kahire-1948; 'et-Tasavvuf ve'l-Ma'rife', *a.e.*, Yıl: 10, S. 522, s. 5-8, Kahire-1948; 'Min Vahyi'l-Mu'tezile', *a.e.*, Yıl: 11, S. 552, s. 8-10, Kahire-1949; 'el-Lahzatü'l-Meshûra', *a.e.*, Yıl: 14, S. 686, s. 3-6, Kahire-1952; 'Abe'ün Sakîl', *a.e.*, Yıl: 12, S. 619, s. 7-9, Kahire-1950; 'Azemâtü'l-İrade', *a.e.*, Yıl: 14, S. 681, s. 3-5, Kahire-1952; 'Tarîku'l-Akl fi't-Türâs el-İslâmî', Murad Vehbe (ed.): *Ebbâs el-Mü'temer ed-Düvelî el-Evvel li'l-Felsefet el-İslâmiyye: el-İslâm ve'l-Hadâra* içinde, Kahire-1982, s. 1-11; 'Bertrand Rasil (Bertrand Russel)', *Mecelletü'l-Mecelle*, Yıl: 5, S. 52, s. 17-23, Kahire-1961; 'Corc Mur (George E. Moore)', *a.e.*, Yıl: 5, S. 51, s. 42-48, Kahire-1961; 'Cedelü'l-İnsan', *Mecelletü'l-Fikr el-Mu'âsır*, S. 8, s. 6-11, Oktober 1965, Kahire-1965; 'Dav' alâ Ma'nâ es-Sirâ' el-Fikrî', *a.e.*, S. 24, s. 6-13, Kahire-1967; 'Fî Dünya el-Felsefet el-Arabiyye el-Mu'âsır', *a.e.*, S. 26, s. 25-27, Kahire-1967; 'Emin er-Reyhânî ve Felsefetühü el-İnsaniyye, bi Münasebet İnkâdâ'i Hamset ve İşrine Âmen alâ Vefâtihi', *a.e.*, S. 10, s. 6-13, Kahire-1965; 'Hareketü'l-Mukâveme fi Fikrinâ el-Arabî el-Hadîs', *a.e.*, S. 27, s. 12-24, Kahire-1967; 'Kiyâdâtü'l-Fikr el-Mu'âsır', *a.e.*, S. 2, s. 6-10, Kahire-1965; 'Nahnü ve Kadâyâ el-Fikr fi Asrınâ', *a.e.*, S. 26, s. 6-15, Kahire-1967; 'Nahve Şahsiyyetin Arabiyyetin Cedîdetin', *a.e.*, Yıl: 14, s. 6-15, Kahire-1966; 'Nazariyyetü Sevretü'l-Arabiyye', *a.e.*, S. 19, s. 6-17, Kahire-1966.

282 Bu müelliflerin türas hakkındaki fikirleri için bkz. Boullata, Issa J., *Trends and Issues in Contemporary Arab Thought*, Albany-1990, s. 11-56.

283 Konuyla ilgili literatüre örnek olarak bkz. Hassân, Abdulhâkim, 'et-Türâs ve'l-Usûl el-Evrubiyye li'l-Hadâse', *Dirâsât Arabiyye ve İslâmiyye* içinde, VIII, s. 181-199, Kahire-1989; Imâra, Muhammed, 'et-Türâs ve'l-Müstakbel', *Dirâsât İştirakiyye*, Yıl: 9, S. 3, s. 69-80, Kahire-1980; Imâra, Muhammed, *Nazaratün Cedîde ile'r-Türâs*, Beyrut-1974; İrâkî, Âtuf el-, 'Nahnü ve Kadiyyetü't-Türâsî'l-Felsefî el-Arabî', *Dirâsât Arabiyye ve İslâmiyye*, IX, s. 23-39, Ka-

Öte yandan, buraya kadar isimleri anılan ve çeşitli alanlarda eserler veren Arap düşünür ve felsefecilerinin eserlerini Arapça yazmaları da dikkat çekici bir husustur. Yurt dışında basılan tezleri, akademik hayatlarını batı üniversitelerinde sürdüren ilim adamlarının çalışmalarını ve zaman zaman başka dillerde yapılan yayınları istisna edersek, buraya kadar isimleri anılan çağdaş Arap düşünürlerinin hemen hemen hepsinin kendilerini esas meşhur eden eserlerini ana dilleri olan Arapça yazdıkları ve buna rağmen Arap ülkeleri içinde ve dışında büyük bir yer edindikleri görülür. Bu dil hassasiyeti ise, hem Irak'tan Fas'a kadar Arap dünyasının muhtelif bölgelerinden düşünürlerin aynı konuları tartışarak müşterek bir dil ve tartışma alanı oluşturmalarına imkan sağlamakta hem de onların aynı istikamette düşünmelerine yol açmaktadır.

Arapça ile ilgili bu tespit, Arap düşünürlerinin dil ile ilgili hiçbir sorunları olmadığı anlamına da gelmemelidir. Zira, hemen her Arap ülkesinde konuşma dili (âmmî) ile yazı dili (fusha) arasında büyük farklar olması, Arap düşünürlerinin bir yandan geniş halk kitlelerine ulaşmalarını engellemekte öte yandan ise okuma yazma oranının düşüklüğünün sebeplerinden birini teşkil etmektedir.²⁸⁴ Bu büyük soruna rağmen, bazı küçük ıstılah ve kelime farklılıkları hariç²⁸⁵, bütün Arap dünyasında yazı dilinin

hire-1989; Muhammed, Abdülhalim, 'et-Türâs beyne'l-Usûliyye ve'l-İlmâniyye', *Mecelletü'l-Menâr*, Yıl: 5, S. 50, s. 86-105, Kahire-1989; Câbirî, Muhammed Âbid el-, *et-Türâs ve'l-Hadâse, Dirâsât ve Münâkaşât*, Beyrut-1991; a.yz., *Nahnü ve't-Türâs, Kıra'at Mu'âsıra fî Türâsina el-Felsefî*, Dârülbeydâ-1986; 'et-Türâs ve Tehaddiyâtü'l-Asr', *Mecelletü'l-Mevkifî'l-Arabî*, Yıl: 8, S. 55, s. 104-110, Kahire-1984; Hamud, Mâcide, 'Kadiyyetü't-Türâs ledâ Zeki Necib Mahmud', *Mecelletü'l-Cedîd fî Âlemi'l-Kütüb ve'l-Mektebât*, Yıl: 1, S. 3, s. 17-20, Amman-1994; Hanefî, Hasen, *et-Türâs ve't-Tecdid, Mevkifün mine't-Türâsi'l-Kadîm*, Kahire-1987; a.yz., 'Hivâr Cedîd Havle't-Türâs ve't-Teharrür', *Mecelletü'l-Arabî*, S. 247, s. 34-39, Küveyt-1979; Hanefî, Hasen, 'Mevkifüna mine't-Turas el-Garbî', *Mecelletü'l-Fikr el-Mu'âsir*, S. 71, s. 10-27, Kahire-1971.

284 Yazı ve konuşma dili arasındaki bu büyük fark Arap ülkelerinin en büyük dil sorunlarından biridir. Bu sorunla ilgili olarak, yazı dilinin aynen muhafaza; yazı dilinin terkedilip konuşma dilinin kabul edilmesi; kültür dili ile konuşma dilinin karışımı yeni bir dil icat edilmesi ve asırlardır gelişen yazı dilinin günün ihtiyaçlarına göre ıslah edilmesi gibi muhtelif teklifler ileri sürülmüştür. Bu konuda özet bir makale için bkz. Ayyıldız, Erol, 'Mısır'da İngiliz İşgalinin Arap Dili Üzerindeki Tesirleri', *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I, S. 1, s. 69-74, Bursa-1986.

285 Klasik İslâm düşüncesiyle ilgili kavramlar hakkında Arap düşünürlerinin büyük bir sorunu bulunmamakla birlikte, batı dillerinden giren felsefî ve ilmi kavramların nasıl karşılanacağı hâlâ tartışılmaktadır. Arap Birliği'ne bağlı kültür teşkilatlarının ve hemen her ülkede bulunan dil kurumlarının bunu çözmeye matuf gayretlerine rağmen, zaman zaman bir ülkede kullanılan kavramın başka bir ülkede bilinmemesi gibi sorunlar ortaya çıkmaktadır. Arapça'daki ıstılah tartışmaları için bkz. Bedûr, Selman el-, 'Müşkiletü'l-Mustalah el-Felsefî fî'l-Lugat el-Arabiyye', İbrahim Bedrân, Sâlim Yefût, ✍

aynı olması hangi bölgeden olursa olsun Arap düşünürlerinin birbirini rahatlıkla anlamalarını sağlamaktadır.

6. Çağdaş Türk Düşüncesiyle İlgili Tartışmalar

Çağdaş Arap düşüncesiyle çağdaş Türk düşüncesi arasındaki ilişki, sınırları tespit oldukça zor olduğu için büyük bir problemler alanı olmanın yanı sıra, özellikle düşünürler dikkate alındığında pek çok bakımdan dramatik ve trajik unsurlar da taşır. Söz gelimi, Arap milliyetçiliğinin seküler kanadının en büyük ideologu olan Sâti' el-Husrî'nin, uzun yıllar bir Osmanlı düşünür ve eğitimcisi olarak hizmet ettikten sonra kendine yeni bir kimlik bularak Arap milliyetçiliğinin en büyük düşünürlerinden biri haline gelmesi başka hangi kelimelerle anlatılabilir? Böyle bir düşünürün nerede yer alacağı, sınırların nasıl çizileceği doğrusu tartışmaya değer bir husustur. Özellikle XIX. yüzyıl ile XX. yüzyılın ilk yarısına kadar faaliyette bulunan pek çok düşünür ve yazar için de benzer tartışmalar yapılabilir, yapılmalıdır.²⁸⁶

Öte yandan bazı Arap düşünürlerinin bizimle ilişkisi göz yaşartıcıdır da. Bu düşünürlerden biri olan Mısırlı Abdurrahman Azzâm (ö.1976), tıp tahsil etmek üzere Londra'ya gitmiş ancak öğreniminin sonuna doğru Balkanlarda müslümanların vahşice katledildiğini öğrenince tahsilini terk ederek o sırada devam etmekte olan II. Balkan Savaşı'nda Osmanlı ordusu saflarında yer almaya karar vermiştir. Bu gayeyle, önce İstanbul'a sonra

Fuad Zakeriyya vdğr.: *el-Felsefe fi'l-Vatani'l-Arabî el-Mu'âsır, Bubûsu'l-Mü'temeri'l-Felsefî el-Arabî el-Evvel ellezî Nazzamethü el-Câmi'atü'l-Ürdüniyye* içinde, Beyrut-1985, s. 291-304; İsamüddîn, Ahmed, *Hareketü't-Terceme fi Mısır fi'l-Karn el-Işrin*, Kahire-1986, s. 144-148; Hicâb, Vasfî, 'el-Fikrî'l-İlmî el-Arabî fi Mi'eti Sene', *Mecelletü'l-Ebhâs*, Yıl: 19, S. 3-4, s. 334-335, Beyrut-1966.

286 Söz konusu tarihler arasında fikirlerini yazan ve genellikle bu özelliklere sahip olan düşünürler Arap düşüncesi veya 'Osmanlılık' başlığı altında işlenmekte ya da milliyetçilik tartışmalarının içinde değerlendirilmektedir. Böylece de bu düşünürlerin ve tartışmaların Türk düşüncesiyle ilişkisi çoğu zaman gözden kaçmaktadır. Bu türden araştırmalara örnek olarak bkz. Cleveland, William L., *The Making of an Arab Nationalist, Ottomanism and Arabism in the Life and Thought of Sâti' al-Husrî*, Princeton-1971; Kayalı Hasan, *Jön Türkler ve Araplar: Osmanlı İmparatorluğu'nda Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslâmcılık, 1908-1918*, çev. Turkan Yoney, İstanbul-1998; Kurşun, Zakeriyya, *Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri*, İstanbul-1992; Commins, David Dean, *Islamic Reform, Politics and Social Change in Late Ottoman Syria*, New York, Oxford-1990; a.yz., 'Social Criticism and Reformist Ulama of Damascus', *Studia Islamica*, LXXVIII, s. 169-180, Paris-1993; Dawn, C. Ernest, *From Ottomanism to Arabism, Essays on the Origins of Arab Nationalism*, Urbana-1973; Saab, Hassan, *The Arab Federalists of the Ottoman Empire*, Amsterdam-1958; Simon, Rachel, *Libya between Ottomanism and Nationalism: the Ottoman Involvement in Libya During the War with Italy (1911-1919)*, Berlin-1987.

Edirne'ye gelmiş, orada Enver Paşa ile tanışmış ve ondan yakın ilgi görmüştür. Birara İstanbul Üniversitesi'nde okumak için kayıt yaptırdıysa da devam edememiş ve I. Dünya Savaşı'nın başlamasından önce Mısır'a dönmüştür. Daha sonraki tarihlerde Trablusgarb Harbi'ne de katılan ve Ömer Muhtar ile dost olan Abdurrahman Azzâm, 1938'de Vakıflar ve Sosyal İşler Bakanlığı yapmıştır. Aynı yıl Türkiye'ye orta elçi olarak tayin edilmiş 1944'de de Mısır Dışişleri Bakan Yardımcılığı'na getirilmiştir. Bütün bu faaliyetlerinin ve görevlerinin yanı sıra Arap Birliği'nin kuruluşunda da önemli rol oynamıştır.²⁸⁷

Sadece Sâtı el-Husrî ve Abdurrahman Azzâm'ın hayatları bile bizim Arap düşüncesine farklı bir açıdan bakmamız gerektiğini ve çağdaş Arap düşüncesiyle Türk düşüncesinin birbirinden tamamen ayrı birer düşünce gelenekleri olmadığını göstermeye yetebilir. Bu yüzden, asırlarca Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde yaşayan Arap düşünürlerinin ve yazarlarının XIX. yüzyılın tamamında ve XX. yüzyılın özellikle ilk çeyreğinin sonuna kadar Osmanlı Devleti, siyâseti, sorunları, Türklerle ilişkiler, Osmanlı düşüncesi vs. ile ilgilenmeleri, bu konularda fikir yürütmeleri, özellikle de çeşitli dergi ve gazetelerin bu alanlarda Arap kamuoyunu aydınlatmak gayesiyle yayın yapmaları beklenen bir husustur. Bundan dolayı ıslahatlar²⁸⁸, Osmanlı Sultanı Abdülaziz²⁸⁹, II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi dolayısıyla *Hilal Dergisi*'nin onun hakkında bilgi vermenin yanı sıra bir özel sayı çıkarması²⁹⁰, İttihâd ve Terakkî²⁹¹, II. Meşrutiyet²⁹²;

287 Günel, Fuat, 'Azzâm, Abdurrahman' md., *TDV. İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul-1991, IV, s. 351-352.

288 Örnek olarak bkz. Kayı, Abdülvahhâb Abbas el-, 'Hareketü'l-İslâh fi'd-Devlet el-Osmâniyye ve Te'siruhâ fi'l-Irak, 1839-1877', *Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb*, S. III, s. 111-126, Bağdad-1961.

289 Ahmed Saib Beg, 'el-İrtikâ'ü'l-Fikrî fi Türkiya, min Kitabi Vâkı'at es-Sultan Abdülaziz li Mü'ellifihî Ahmed Saib Beg', *Mecelletü'l-Muktataf*, XXVIII, s. 1008-1013, 1903.

290 'Abdülhamid es-Sâni', *Mecelletü'l-Hilâl*, 1 Yulyu 1909, s. 569-599, Kahire-1909 (II. Abdülhamid özel sayısı). Ayrıca bkz. 'Abdulhamid es-Sâni, Vülide Sene 1842 ve Tevellâ Sene 1876 ve Huli'a Sene 1909', *a.e.*, Yil: 17, S. 9, s. 514-534, Kahire-1909; Va'iz, Ra'ûf el-, 'Eser ed-Düstûr el-Osmâni ve Hal' es-Sultan Abdülhamid fi's-Şi'r el-Irakî', *Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb*, S. XV, s. 257-189, Bağdad-1972; Ebû Menne, Butrus, 'es-Sultan Abdulhamid es-Sâni ve's-Şeyh Ebü'l-Hüdâ es-Sayyâdi', *Mecelletü'l-İctihâd*, Yil: 2, S. V, s. 59-88, Beyrut-1989; Hüseyin, Abdullah Ahmed, 'es-Sultan Abdülhamid Tâgi-yetün ve Leyse Halife', *Mecelletü'l-Arabî*, S. 178, s. 52-58, Küveyt-1973.

291 'Cem'iyetü'l-İttihâd ve't-Terakkî ve'l-İnkılâb el-Osmâni', *Mecelletü'l-Hilâl*, Yil: 17, S. 8, s. 491-496, Kahire-1909.

292 'el-İnkılâbü's-Siyâsi el-Osmâni', *Mecelletü'l-Hilâl*, Yil: 17, S. 1, s. 3-41, Kahire-1908; 'el-İnkılâbü's-Siyâsi el-Osmâni: Hel Hüve Sahihun Sâbit', *a.e.*, Yil: 17, S. 4, s. 247-249, Kahire-1909; 'Mahmud Şevket Başa, Kâidü'l-Feylak es-Sâlis ve Müdürü Hareketi'l-Cünd ed-Düstûrî li Fethi el-Âsitâne ve Mü'eyyid ed-Düstûr bi's-Seyf', *a.e.*, Yil: 17S. 9, s. 535-536, Kahire-1909; Makdesi, Ruhi Beg el-Hâlidî el-, 'el-İnkılâb el-Osmâni ve Türkiya el-Fetât', *a.e.*, Yil: 17, S. 2, s. 67-83, S. 3, s. 131-171, Kahire-1908.

Midhat Paşa²⁹³; Mustafa Reşid Paşa²⁹⁴; Ahmed Cevdet Paşa²⁹⁵; Namık Kemal²⁹⁶ ve Arap-Türk ilişkileri²⁹⁷ gibi konu ve şahıslar hakkında makaleler yayımlanması şaşırtıcı değildir.²⁹⁸

Bu tür yazılara ilaveten pek çok Arap düşünür ve yazarı, İstanbul'u ziyaret etmiş, orada yaşamış, en azından Osmanlı Devleti'nin başkentindeki gelişmeleri takip etmeye çalışmıştır. Hatta bunlardan bazıları İstanbul'da okumuş, Meclis-i Meb'ûsân'da milletvekili olarak bulunmuştur. Benzer bir durum Türk düşünür ve ilim adamlarının Arap ülkelerine giderek oralarda faaliyette bulunmalarında da görülür. Abdullah Cevdet (ö.1932)'in çıkardığı ve Türk batılılaşma tarihinin en önemli dergilerinden biri olan *İctihâd Dergisi*, 1906-1908 yılları arasında Kahire'de yayımlanmıştır.²⁹⁹ Çağdaş Türk düşüncesinin en değerli klasiklerinden biri olan Yusuf Akçura (ö.1939)'nın *Üç Tarz-ı Siyâset* makalesi ile Ahmet Ferit ve Ali Kemal'in bu makaleye cevap mahiyetindeki yazıları da 1904 yılında Kahire'de *Türk Gazetesi*'nde yayımlanmıştır.³⁰⁰

Ancak XIX. yüzyıldan itibaren Araplarla Türklerin ilişkilerinin daha önceki asırlardakine göre oldukça farklılık arz ettiği de bir gerçektir. Bu yüz-

293 'Midhat Paşa (Paşa): Ebü'l-Ahrâr, Vülide Sene 1822 ve Tüvüffiye Sene 1883', *Mecelletü'l-Hilâl*, Yıl: 17, S. 4, s. 195-209, S. 5, s. 259-279, Kahire-1909. Ayrıca bkz. Emin, Ahmed, 'Zü'amâ' el-İslâh el-İslâmî fi'l-Karn et-Tâsi' Aşar: Midhad Paşa', *Mecelletü's-Sekâfe*, Yıl: 5, S. 260, s. 4-7, Kahire-1943; Yıl: 6, S. 262, s. 3-6, Kahire-1944.

294 'Mustafa Reşid Paşa (Paşa), Vülide Sene 1215 ve Tüvüffiye Sene 1274', *Mecelletü'l-Hilâl*, Yıl: 2, S. 22, s. 674-678, Kahire-1894.

295 Fethullah Efendi Câvîş (Çavuş), 'Devletlu Ahmed Cevdet Paşa', *Mecelletü'l-Muktataf*, VII, s. 97-100, 1882.

296 Ebuuzziya, 'Mehmed Namık Kemal Beg, Ektebü Küttâbi'l-Etrâk ve Eş'aru Şu'arâ'ihim fi Hâze'l-Karn', *Mecelletü'l-Hilâl*, Yıl: 5, S. 5, s. 162-167, 1896.

297 'el-Arab ve't-Türk kable'd-Düstür ve Ba'dehû', *Mecelletü'l-Hilâl*, Yıl: 17 S. 7, s. 408-417, Kahire-1909.

298 Bazı yayınlar için bkz. 'Nüvvâbü'nâ fi Meclisi'l-Meb'ûsân', *Mecelletü'l-Hilâl*, Yıl: 17, S. 3, s. 177-182, Kahire-1908; 'Tevarüsü'l-Mülk', *a.e.*, Yıl: 17, S. 6, s. 321-340, Kahire-1909; 'Vüsûbü'l-Müstebiddîn bi Ehli'd-Düstür, Sahvetü'l-Mevt', *a.e.*, Yıl: 17, S. 8, s. 484-490, Kahire-1909; 'el-Mü'temerâtü'd-Düvelîyye ve'l-Memleket el-Osmânîyye, ev Keyfe Haracet el-Memâlik el-Balkaniyye min Siyâdet ed-Devleti'l-Aliyye', *a.e.*, Yıl: 21, S. 4, s. 195-202, Kahire-1913; 'el-Etibba' el-Osmânîyyün es-Suriyyün', *Mecelletü'l-Muktataf*, Yıl: 8, s. 751, 1883; Famberi, el-Üstâz (Armin Vamberi), 'Celâlet es-Sultan Abdülhamid Han', *a.e.*, Yıl: 14, S. 11, s. 731-738; 'el-Mâ'idet et-Türkiyye', *a.e.*, Yıl: 16, s. 836-837, 1901; 'Üdebâ'ü'l-Lugat et-Türkiyye', *a.e.*, Yıl: 18, Oktober 1893, Kahire-1893; 'Sikekü'l-Hadîd fi Türkiya', *a.e.*, Yıl: 27, Oktober 1902, s. 996-999; 'Tarihu Harbi'd-Devlet el-Osmânîyye ma'a'l-Yünân', *a.e.*, Yıl: 27, s. 493-494, 1902.

299 Polat, Nazım H., 'İctihâd' md., *TDV. İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul-2000, XXI, s. 446.

300 Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul-1979, s. 383.

yılda Osmanlının hâkim olduğu Arap topraklarının Avrupa devletlerinin saldırılarına maruz kalması, Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde yer alan bütün topraklarda milliyetçilik cereyanlarının yavaş yavaş kendini göstermeye başlaması ve nihayet Avrupa'da ortaya çıkan çeşitli akımların tesiri gibi sebeplerle Araplar arasında milliyetçilik duyguları gittikçe yayılmaya başlamıştır. Milliyetçilik duygusunun bu gelişimine rağmen, Butrus el-Bustânî (ö.1883), Nâsîf el-Yâzicî (ö.1871), Halil el-Hûrî (al-Khuri) (ö.1907), Ahmed Fâris Şidyâk (ö.1887) gibi Hıristiyan asıllı yazarların yanı sıra³⁰¹, Muhammed Abdüh, Tunuslu Hayreddin Paşa (ö.1890), Ahmed Urâbi Paşa, Mustafa Kâmil (ö.1908) ve Hüseyin el-Cisr (ö.1909) gibi pek çok müslüman yazar da Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmayı savunmuşlardır. Bunlardan Mısır'daki Vatan Partisi (el-Hizbü'l-Vatanî)'nin lideri olan Mustafa Kâmil 1898 yılında basılan *Şark Meselesi (el-Mes'eletü's-Şarkıyye)* adlı eserinde Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmayı, bu devletin bekasının insanlık için gerekli olduğunu, çökmesinin ise evrensel bir savaşa yol açabileceğini ileri sürmüştür. Onun bu partideki halefi olan Muhammed Ferid (ö.1909) de *Osmanlı Devleti Tarihi (Tarihü'd-Devlet el-Osmânîyye)* adlı kitabında aynı görüşleri savunmanın yanı sıra Osmanlı Padişahlarından büyük övgü ile söz etmiştir.³⁰² Suriye asıllı Hüseyin el-Cisr de, eserlerinde Osmanlı Devleti ve özellikle de çağdaş II. Abdülhamid hakkında devamlı şekilde olumlu ifadeler kullanmış, bazı eserlerini bu sultana ithaf ederek, II. Abdülhamid'i ve siyâsetini tenkit eden Suriye asıllı ve Afgânî'nin talebelerinden olan Edîb İshak (ö.1885) ile *el-Mukat-tam* ve *el-Ebrâm* gazetelerinin yazarları gibi kişilere karşı, onun siyâsetini desteklemiştir.³⁰³

301 Jandora, John W., 'Butrus al-Bustânî, Arab Consciousness, and Arabic Revival', *The Muslim World*, LXXIV, S. 2, s. 72, Hartford, Conn-1984; Gassick, Trevor J. Le, *Major Themes in Modern Arabic Thought: An Anthology*, Ann Arbor-1979, s. 12; Hourani, Albert, *Çağdaş Arap Düşüncesi, 1798-1939*, çev. Latif Boyacı, Hüseyin Yıldız, İstanbul-2000, s. 272; Muhâfiza, Ali, *el-İtticâhâtü'l-Fikriyye inde'l-Arab fî Asri'n-Nehda, 1798-1914*, Beyrut-1978, s. 178; Khuri, Ra'if, *Modern Arab Thought: Channels of the French Revolution to the Arab East*, çev. İhsan Abbas, Princeton-1983, s. 98-101.

302 Muhâfiza, Ali, *el-İtticâhâtü'l-Fikriyye inde'l-Arab fî Asri'n-Nehda, 1798-1914*, Beyrut-1978, s. 118-121 ('et-Teyyârü'r-Râbitati'l-Osmânîyye' başlıklı kısım); Ömeri, Mahmud el-, 'Havle Kitab 'Mustafa Kâmil': Mustafa Kâmil ve's-Siyâdet el-Osmânîyye', *Mecelletü'r-Risâle*, Yıl: 7, S. 296, s. 445-446, Kahire-1939; Hourani, Albert, *Çağdaş Arap Düşüncesi, 1798-1939*, çev. Latif Boyacı, Hüseyin Yıldız, İstanbul-2000, s. 215.

303 Çelebi, İlyas, 'Hüseyin el-Cisr', md., *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul-1998, XVIII, s. 539; Hourani, Albert, *Çağdaş Arap Düşüncesi, 1798-1939*, çev. Latif Boyacı, Hüseyin Yıldız, İstanbul-2000, s. 273; Karnî, İzzet, *Dirâsât fî'l-Fikri'l-Hadîs*, ys.-ts., s. 105-160; Khuri, Ra'if, *Modern Arab Thought: Channels of the French Revolution to the Arab East*, çev. İhsan Abbas, Princeton-1983, s. 117, 142-151, 133.

Bu düşünürlerin yanı sıra Muhammed Abduh'un öğrencilerinden Abdülaziz Câvîş (ö.1929)³⁰⁴; Lübnanlı bir Hıristiyan (Mârûnî) olup Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu sorunların çözümü için 1876 Anayasası'na dönüşün gerekli olduğunu ileri süren Halil Ganîm³⁰⁵ ve *Semerâtü'l-Fünûn*'da Osmanlı yanlısı bir siyâset takip etmesine rağmen II. Meşrutiyet'ten sonra Arap milliyetçiliğini tahrik etmekle suçlanan Şeyh Abdülkâdir el-Kabbânî (ö.1935)³⁰⁶ gibi Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmayı savunan pek çok kişinin adını anmak mümkündür.

Bununla birlikte özellikle XX. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı Devleti'nden ayrılmayı savunan görüşler yavaş yavaş yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Önceleri Rifâ'a Râfî' et-Tahtâvî (ö.1873)'nin Mısır'ın geri kalışının suçunu önce Memluklulara sonra ise Osmanlı Türklerine yüklemesinde olduğu gibi bir tenkit olarak gelişen bu akım³⁰⁷, daha sonra git-tikçe güçlenerek Osmanlı Devleti'nden ayrılmayı talep eder hale gelmiştir. XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nden açıkça ayrılmayı talep eden ilk müslüman Arap yazarlarından biri olan Suriye asıllı Abdurrahman Kevâkibî (ö.1902), Arapların Osmanlı Devleti'nden ayrılmasını ve hilâfetin Türklerin elinden alınıp Araplara geri döndürülmesini ileri sürmüştür.³⁰⁸ Benzer görüşleri, Hıristiyan asıllı Necib Azûrî (ö.1916) de savunmuştur. İstanbul'da Mülkiye'den mezun olan Azûrî, gerek Paris'te gerekse daha sonra hayatını sürdürdüğü Beytül Mukaddes ve Kahire'de Türk karşıtı faaliyetlerine devam etmiştir. Azûrî, Arapların Osmanlı Devleti'nden ayrılmasını savunmakta ve bunu yaparken de Arapların Türklerden üstün olduğunu iddia etmektedir. Ona göre, Osmanlı Devleti'ni yok etmek için üç devrim gereklidir: Arap devrimi, Kürt devrimi, ve Ermeni devrimi.³⁰⁹ Muhammed Abduh'un öğrencilerinden biri olan Mısırlı Ahmed Lütî es-Seyyid (ö.1963) de Türk aleyhtar görüşlere sahip olup Mısırlıların Türklere karşı beslediği dini birlik duygularını onların kimlikleri için bir tehlike olarak görmüş ve bu yüzden Türkleri İngilizler kadar yabancı saymıştır.³¹⁰

304 Adams, Charles C., *el-İslâm ve't-Tecdid fî Mısır*, çev. Abbas Mahmud, Kahirets., s. 201; Hourani, Albert, *a.g.e.*, s. 218-219.

305 Hourani, Albert, *a.g.e.*, s. 274.

306 Nashabi, Hisham, 'Shaykh 'Abd al-Qadir al-Qabbani and Thamarat al-Funun', Marwan R. Buheiry (ed.): *Intellectual Life in the Arab East, 1890-1939* içinde, Beirut-1981, s. 86-88.

307 İnâyet, Hamid, *Arap Siyâsî Düşüncesinin Seyri*, çev. Hicâbi Kırlangıç, İstanbul-1991, s. 51.

308 *A.e.*, s. 182, 189, 193, 197-199.

309 *A.e.*, s. 259-261; Wild, Stefan, 'Negib Azoury and his Book Le Reveil de la Nation Arabe', Marwan R. Buheiry (ed.): *Intellectual Life in the Arab East, 1890-1939* içinde, Beirut-1981, s. 92-104.

310 İnâyet, Hamid, *Arap Siyâsî Düşüncesinin Seyri*, çev. Hicâbi Kırlangıç, İstanbul-1991, s. 243-245.

Bu düşünürlerden başka, pek çok Arap milliyetçisi de Arapların Türklere ayrılmalarını savunarak Türk karşıtı faaliyetlerde bulunmuştur.³¹¹ Bütün bu gayretlerin neticesinde de, I. Dünya Savaşı'nın sonunda Osmanlı Devleti yıkılmış ve Arap toprakları bu devletin hâkimiyeti altından çıkmıştır. Daha sonraki tarihlerde ise Arap topraklarının büyük bir kısmı önce sömürge durumuna düşmüş daha sonraki tarihlerde de bu topraklarda muhtelif isimlerle bağımsız devletler kurulmuştur. Ancak bu gelişmelerin olmasıyla, ne Araplar arasında Türklere ilgi ve onlarla ilgili tartışmalar, ne de Türkler arasında Araplara ilgi ve onlarla ilgili tartışmalar son bulmuştur.

Bununla birlikte, Osmanlı Devleti'nin yıkılması ve onun yerine Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla çağdaş Türk düşüncesi ve Arap düşüncesi arasındaki ilişkinin yeni bir döneme girdiği söylenebilir. Zira yeni Türk devletinin kuruluşundan sonra, dil, din, hukuk, iktisat vb. alanlarda girilen inkılaplar, Arap düşünürleri arasında bazen büyük tepki toplamış bazen ise hayranlıkla takip edilmiştir. Bu yüzden de, çağdaş Arap düşüncesinde Türkiye'deki değişiklikler karşısında alınacak tavırla ilgili olarak bugüne kadar devam eden bir tartışma ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı, denilebilir ki, Osmanlı Devleti'nin yıkılışından sonraki dönemde gelişen Arap düşüncesi içerisinde çeşitli akımlarca tartışılan batı medeniyeti, düşüncesi ve bilimi; doğu dünyasının hali ve geleceği; İslâm düşüncesinin yenilenmesi; İslâm'ın toplum ve siyâsetteki yeri; milliyetçilik; eğitim ve kültür gibi pek çok konuda Türkiye'deki değişikliklerin, dolayısıyla da Cumhuriyet dönemi Türk düşüncesinin doğrudan veya dolaylı tesiri vardır.

Türkiye'deki değişikliklerle ilgili bu tartışmalara katılanlardan Türkiye'deki inkılapları tasvip eden bazıları, Türklerin doğru yolda olduklarını, bu uygulamalarla birlikte Türkiye ve Şarkın büyük bir sıçrama yaptığını veya yapacağını, bu yüzden de Şark dünyasının ve kendi ülkelerinin bu değişiklikleri alıp uygulaması gerektiğini savunarak başta Atatürk olmak üzere bu inkılapları tatbik edenlere hayranlıklarını ifade etmişlerdir.³¹² Bazıları ise siyaset, iktisat, dile önem verme vb. alanlardaki gelişmeleri onaylayıp benzerlerinin ülkelerinde de uygulanmasını savunurken özellik-

311 Muhâfiza, Ali, *el-İtticâbâtü'l-Fikriyye inde'l-Arab fî Asri'n-Nehda, 1798-1914*, Beyrut-1978, s. 129-135.

312 Bu konuyla ilgili olarak İsmail Muzahhir'in sahibi olduğu dergide dikkat çeken makaleler yayımlanmıştır. Bkz. 'Vesbetü'ş-Şark, Bahsün fi Enne el-Akliyyet et-Türkiyye el-Hadîse Hiye Misal el-Akliyyet es-Selime elletî Yecibü En Yentahilühâ eş-Şark li Yücârî Seyr el-Hadâret el-Âlemiyye', *Mecelletü'l-Usûr*, VI, S. 29, s. 2-16, Kahire-1930; Muzahhir, İsmail, 'Felsefetü'l-İnkılâb et-Türki el-Hadîs, Bahsün Felsefiyyün İctimâ'iyiyyün Tarihiyyün', *Mecelletü'l-Usûr*, I, S. 2, s. 113-132, Kahire-1927; Huncyn, T.H., 'Türkiya', *a.e.*, III, S. 4, s. 697-702, Kahire-1928; A.A., 'en-Nehdat et-Türkiyye', *a.e.*, III, S. 16, s. 577-580, Kahire-1928; Şarkâvî, Mahmud Ali eş-, 'Nahnü ve Türkiya', *a.e.*, S. 21, s. 599-600, Kahire-1929.

le eğitim-öğretim, dinî ve toplumsal alandaki inkılaplara ve insan hürriyetiyle ilgili kısıtlamalara itirazlarını belirtmişlerdir.³¹³

Atatürk, Kemalizm ve lâiklik gibi isimler altında yapılan bu tartışmaların³¹⁴ başında din-siyâset ilişkisi, başka bir deyişle hilâfetin kaldırılması gelmektedir. 1924 yılında hilâfetin kaldırılması, başta Mısır olmak üzere bütün Arap dünyasında siyâsî, fikrî, dinî ve hatta toplumsal açıdan büyük bir şoka sebep oldu. Bu yüzden de, daha önceki yıllarda da Osmanlı halifeliğinin durumu ve geleceği gündemde olmasına rağmen, bu tarihten sonraki tartışmalarda din-siyâset ilişkisi, halifeliğin dindeki yeri, Osmanlı halifeliğinin faydaları ve zararları gibi tartışmalarda büyük bir patlama görülür.

Osmanlı hilâfeti kaldırıldıktan sonra, Şâir Şevki, Şâir Hafız İbrahim (ö.1932), Mustafa Sâdik er-Râfi'î, Şeyh Muhammed Şâkir ve Ezher âlimlerinden pek çok kişi konuyla ilgili görüşler beyan etmişlerdir.³¹⁵ Bunların yanı sıra, Hicaz Kralı Hüseyin kendini halife ilan ettirmeye çalışmış,

313 *Hilâl Dergisi*'nde yapılan bir anket bu husustaki görüşlere iyi bir örnektir. 'Türkiye'yi Takip Edelim mi, Nereye Kadar?' başlıklı bu ankete Dr. Abdurrahman Şehbender, Muhammed Ferid Vecdî, Emir Mustafa eş-Şehâbî, Abdülaziz es-Se'âlibî, Ebb Anastas Mâri el-Keremli (?) ve İsa İskender el-Ma'lûf katılmıştır. Bu anket/makale için bkz. 'Hel Naktedî bi Türkiye ve ilâ Eyyi Haddin? Sittetü Ârâ' li Sittet min Müfekkirîn?', *Mecelletü'l-Hilâl*, Yulyu 1935, s. 1001-1016, Kahire-1935. Türkiye'deki inkılaplara karşı çıkan yazarlardan biri, makalenin adından da anlaşılacağı üzere bu uygulamaları İslâm'a karşı açık bir savaş olarak görmektedir. Bkz. Annân, Muhammed Abdullah, 'es-Sevre ale'l-İslâm: Harbün Münazzâmatün Yeşhurühâ el-Kemaliyyün ale'l-İslâm', *Mecelletü'r-Risâle*, Yıl: 3, S. 80, s. 45-47, Kahire-1935.

314 Bu konudaki yayınlara örnek olarak bkz. Şubâşi, Muhammed Müfid eş-, *Sükûtu Kostantiniyye fi Eydi el-Osmâniyyin Âmm 1453*', *Mecelletü's-Sekâfe*, Yıl: 3, S. 102, s. 16-21, Kahire-1940; Menfelûtî, Hasen Lutfî'l-, 'Türkiya el-Mu'âsıra', *a.e.*, Yıl: 10, S. 489, s. 18-20, Kahire-1948; 'Nehdatü's-Şa'b et-Türki, Mâzâ Temme Minhâ el-Ân?', *Mecelletü'l-Hilâl*, s. 429-432, Kahire-1928; Tefvik, Muhammed Muhammed, 'Mekânetü 'Atatürk' mine't-Tarih', *a.e.*, Disember 1938, s. 150-155, Kahire-1938; Şerif, Hasen eş-, 'Ma'reketü Sakarya ve Eserühâ fi Kiyani Türkiye el-Hadise', *a.e.*, Mars 1939, s. 497-506, Kahire-1939; Zeyyât, Ahmed Hasen ez-, 'İla Eyne Yusâk el-Etrâk?', *Mecelletü'r-Risâle*, Yıl: 3, S. 88, s. 361-362, Kahire-1935; Şeyha, Abdülhamid Rifât, 'en-Nehdat et-Türkiyye el-Ahıra ve'l-Musika eş-Şarkiyye', *a.e.*, Yıl: 3, S. 111, s. 1339-1341, Kahire-1935; Vecdî, Muhammed Ferid, 'el-İslâm fi Türkiye', *a.e.*, Yıl: 4, S. 809, s. 7-8, Kahire-1949; Jumaily, Qassam Kh. al-, *Irak ve Kemalizm Hareketi (1919-1923)*, Haz. İzzet Öztoprak, Ankara-1999; Öz, Baki, *İslâm Dünyası ve Kemalizm*, İstanbul-1996; Zeki, Ahmed Hilmi, *Gazi Mustafa Kemal ve Müstakbel el-İslâm*, Beyrut-ts. Ayrıca Atatürk Devrimlerinin Mısır'daki yankılarını gazetelere dayanarak inceleyen, bu yüzden de tartışmaları bütün boyutlarıyla yansıtmayan şu makaleye bkz. Hattemer, Richard, 'Atatürk and the Reforms in Turkey as Reflected in the Egyptian Press', *Journal of Islamic Studies*, XI, S. 1, s. 21-42, Oxford-2000.

315 Sâfûrî, Mecdî Abdülmeccid el-, *Sükûtü'l-Hilâfet el-Osmâniyye ve Eserühâ ale'd-Daveti'l-İslâmiyye*, Câmî'atü'l-Ezher, Külliyyetü Usûliddin, Kahire-1987, Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, s. 150, 152, 153-162.

Ezher Üniversitesi'nden Şeyh Mustafa el-Merâgî gibi Mısırlı âlimler ise, kendi krallarının hilâfe seçilmesi için faaliyette bulunmuşlardır.³¹⁶ Ayrıca Türkiye'de hilâfetin kaldırılmasından sonra ortaya çıkan tartışmaların bir ürünü olan ve yukarıda hakkında bilgi verilen Ali Abdürrâzık'ın *İslâm ve Siyâsetin İlkeleri (el-İslâm ve Usûlü'l-Hükem)* adlı eserinde savunulan görüşleri redd veya kabul eden kişilerin doğrudan veya dolaylı olarak Osmanlı hilâfeti ve Cumhuriyetten sonra Türkiye'de yapılan değişiklikleri konu edindikleri söylenebilir.

Türkiye'deki değişikliklerle ilgili tartışmalar bunlarla da sınırlı kalmamıştır. Türkiye ve Türk düşüncesiyle yakından ilgilenenlerden biri olan Mısırlı Abdülvehhâb Azzâm (ö.1959), Kahire Üniversitesi'nde Farsça ve Türkçe'yi ilk okutan kişidir. Mehmet Âkif Ersoy Mısır'da bulunduğu sırada onun yakın komşusu ve dostu oldu. Mehmet Âkif'in bazı şiirlerini Arapça'ya çevirmesinin yanı sıra ölümünden sonra *Risâle Dergisi*'nde *İslâm Şairi Mehmet Âkif* başlıklı bir dizi makale neşretti.³¹⁷ Bunların yanı sıra Abdülvehhâb Azzâm, Celal Nuri'nin *İslâm Birliği (İttihâd-ı İslâm)* başlıklı eserini³¹⁸ Hamza Tâhir ile birlikte Arapça'ya *Müslümanların Birliği (İttihâdü'l-Müslimîn)* adıyla 1920 yılında tercüme etti.³¹⁹ Türk düşüncesiyle ilgili bu faaliyetlerinin yanı sıra A. Azzâm, Abdülaziz Fehmi Paşa'nın Türkiye'deki harf değişikliklerinden etkilenerek Arapça'nın da Latin harfleriyle yazılmasını Dil Kurumu'na (Mecmau Fu'âd el-Evvel li'l-Lugat el-Arabiyye) teklif etmesi üzerine onunla büyük bir tartışmaya girişti.³²⁰ Bunun dışında, Türkiye'deki yeni dönemde uygu-

316 Perry, Glenn E., 'Caliph', John L. Esposito (ed.): *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World*, Oxford-1995, I, s. 241-242. Bu konuda ayrıca bkz. Öke, Mim Kemal, *Hilâfet Hareketi: Mustafa Kemal Paşa ve İslâm Dünyası*, İstanbul-1999.

317 Azzâm, Abdülvehhâb, 'Şair el-İslâm Mehmed Âkif', *Mecelletü'r-Risâle*, Yıl: 5, S. 187, s. 181-182, S. 188, s. 226-227, S. 189, s. 267, S. 194, s. 469-470, S. 201, s. 782-783, Kahire-1937.

318 İstanbul-1331/1913.

319 Günel, Fuat, 'Azzâm, Abdülvehhâb' md., *TDV. İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul-1991, IV, s. 352-353.

320 İsmâüddîn, Ahmed, *Hareketü't-Terceme fi Mısır fi'l-Karn el-İsrîn*, Kahire-1986, s. 274-276. Türkiye'deki harf değişikliği hakkında ayrıca bkz. 'el-Etrâk ve'l-Harf el-Arabî', *Mecelletü'r-Risâle*, Yıl: 7, S. 310, s. 1177, Kahire-1939. Latin harflerinin kabulüyle ilgili iki büyük yazarın görüşleri hakkında bkz. Akkâd, Abbas Mahmud, 'el-Hurûfu'l-Lâtiniyye', *a.e.*, Yıl: 12, S. 585, s. 761-763, Kahire-1944; Emin, Ahmed, 'el-Hurûfu'l-Arabiyye ve'l-Hurûfu'l-Latiniyye', *Mecelletü's-Sekâfe*, Yıl: 10, S. 507, s. 1-2, Kahire-1948. Arapça'nın Latin harfleriyle yazılması XIX. yüzyılın sonlarında da gündemdedir. Bkz. 'el-Hurûfu'l-Efrençiyeye li'l-Hatt el-Arabî ve Üslûbün Cedîd', *Mecelletü'l-Muktataf*, XXI, s. 687-694, 1897; 'el-Hurûf el-Efrençiyeye li'l-Hatt el-Arabî', *a.e.*, XXI, s. 768, Oktober 1897; Şakir, Selim, 'el-Hurûfu'l-Efrençiyeye li Hatt el-Arabî', *a.e.*, XXI, s. 852, 1897.

lanan batılılaşma, kültür ve din gibi alanlardaki çeşitli değişiklikleri de tenkit etti.³²¹

Öte yandan Arapça'nın Latin harfleriyle yazılmasıyla ilgili bu tartışmanın benzeri fes ve fötr giymek veya başı açık gezmek hususunda da olmuştur. Mahmud Azmi, fötr (şapka) giymeyi seçmiş, Mustafa Sâdık er-Râfi'î fesi tercih edip fötr giymeyi ictimâî bozukluk olarak kabul etmiş, buna karşılık Kâsım Emin ise hem fesi hem de fötr giymeyi reddedip başı açık olmanın en iyisi olduğunu hem savunmuş hem de uygulamıştır.³²²

Bunların yanı sıra, Müslüman Kardeşler teşkilatının önde gelen düşünürlerden biri olan Seyyid Kutub (ö.1966)'un savunduğu görüşlerin önemli bir kısmında Türkiye'deki tatbikata açık veya gizli itirazlar ve tenkitler mevcuttur. Bu yüzden hilâfetin kaldırılmasından sonra geliştirilmeye çalışılan İslâm devleti nazariyesinin en güçlü savunucularından biri olan Seyyid Kutub'un Atatürkçülüğü temel bir seküler kötülük olarak mahkum etmesine şaşırılmamalıdır.³²³

Çağdaş Arap düşüncesindeki, Türkiye'deki tatbikat ve Atatürk'le ilgili tartışmalar şüphesiz bunlardan ibaret değildir. Daha sonraki yıllarda gerek tenkit etmek gerekse kabul etmek gayesiyle bu konularda pek çok araştırma ve yazı yayımlanmıştır. Söz gelimi, Abdülmaksud Abdülganî çağdaş İslâm düşüncesiyle ilgili yazdığı eserinin *Batılılaşma (Hareketü't-Tağrib)* bölümünde Mustafa Kemal Atatürk'e özel bir bölüm ayırır ve bu bölümde Atatürk'ün kısaca hayatını ve çeşitli meselelerdeki görüşlerini anlattıktan sonra onun 'küçüklüğünden itibaren Allah'a ihtiyaç olmadığına inandığını' ve İslâm'ı 'yıkıcı bir âmil' kabul ettiğini ileri sürmekte ve bu yanlış bilgileri esas alarak tenkitlerde bulunur.³²⁴ Aynı şekilde, 1987 yılında Ezher Üniversitesi'nde *Osmanlı Halîfeliğinin Yıkılışı ve Bunun İslâmî Davete Tesiri* başlıklı bir tez de doğrudan doğruya Türk düşüncesiyle ilgilidir. Daha özel olarak ise bu tezde, halîfeliğin kaldırılmasında Atatürk'ün rolü müstakil bir başlık altında incelenmektedir. Ayrıca Osmanlı hilâfetinin ortadan kalkmasında Türklerin ve Arapların sorumluluklarına da ayrı bir bölüm ayrılmaktadır.³²⁵

321 Azzâm, Abdülvehhâb, 'en-Nehdat et-Türkiyye el-Ahîra', *Mecelletü'r-Risâle*, Yıl: 3, S. 101, s. 941-943, S. 103, s. 1009-1011, S. 104, s. 1053-1056, S. 106, s. 1135-1138, S. 107, s. 1173-1174, S. 108, s. 1210-1212, S. 109, s. 1253-1254, Kahire-1935.

322 Râfi'î, Mustafa Sâdık er-, 'et-Tarbûş emî'l-Kubbe'a?', Ra'yânî li Kâtibeyni Kadireyn: 1- Limâzâ Estemsikü bi't-Tarbuş?, *Mecelletü'l-Menâr*, Yıl: 5, S. 56, s. 128-130, Kahire-1989; Azmi, Mahmud, 'et-Tarbûş emî'l-Kubbe'a?' Re'yânî li Kâtibeyni Kadireyn: 2-Limâzâ Lebistü el-Kubbe'a', *a.e.*, Yıl: 5, S. 56, s. 131-133, Kahire-1989.

323 Smith, D. Charles, 'Secularism', John L. Esposito (ed.): *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World*, Oxford-1995, IV, s. 20-30.

324 Abdülganî, Abdülmaksud, *Dirâsât fi'l-Fikri'l-İslâmî el-Hadîs*, Küveyt-ts., Dâru'l-Urûba, s. 109-115.

325 Sâfûrî, Mecdî Abdülmecid el-, *Sükûtü'l-Hilâfet el-Osmânîyye ve Eseruhü ale'd-Daveti'l-İslâmîyye*, Câmî'atü'l-Ezher, Külliyyetü Usûliddin, Kahire-1987, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, s. 96-121, 122-139.

Bu tartışmaların yanı sıra, eğitim, siyâset, idarî teşkilatlanma vb. pek çok alanda da Türkiye'nin Arap ülkelerine tesirli olduğu söylenebilir. Bu tesir ile ilgili çarpıcı örneklerden biri Irak eğitim-öğretim tarihinde görülür. Irak'ta eğitim öğretimin yaygınlaşması ve teşkilatlanması hususunda büyük gayretleri olan, Şî'i Arap milliyetçisi Fâdıl el-Cemâli'nin eğitim-öğretim alanında yaptıkları büyük ölçüde aynı dönemde Türkiye'de yapılanlara benzemektedir. Cemâli, Irak'ta öğrenimini tamamladıktan sonra 1929 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde Columbia Üniversitesi Teacher's College'da okumaya başladı. Burada okuduğu sırada Amerikan eğitim metodlarının, özellikle de John Dewey'in tesirinde kaldı. Doktorasını buradan aldıktan sonra Irak'a döndü ve oradaki ilk işi, kendi doktora tezinin jürisinde başkanlık yapan ve John Dewey'in eğitim anlayışını savunan Paul Monroe'yu Irak'a davet ettirmek oldu. 1932-1943 yılları arasında Irak Eğitim Bakanlığı'nda önemli görevlerde bulunan Cemâli, 1937-1939 yılları arasında eğitim-öğretimle ilgili bir kanunu kabul ettirmekte başarılı oldu. Bu kanun, devletin kontrolünü özel ve misyoner okullarına yaygınlaştırdı, hiçbir Iraklı çocuğun ilkokul seviyesinde iken yabancı okullara katılmamasını şart koştu ve bütün öğrencileri tek bir devlet imtihanına girmeye mecbur kıldı. Ayrıca bu kanuna göre, bütün yabancı ve özel okullar, devletin talimatlarına göre, Arapça ve Arap tarihi öğretmek mecburiyetindeydi. Bütün bu faaliyetlerinde esas olarak, Sâtu el-Husrî'nin elitist eğitim anlayışına karşı çıkarak, milliyetçiliğin tek bir ideoloji olarak yaygınlaşabilmesi için eğitimi eyaletlere ve kırsal bölgelere yaymaya çalıştı.³²⁶

Görüldüğü üzere, Fâdıl Cemâli'nin Irak eğitiminde gerçekleştirmeye çalıştıkları Türkiye'de Atatürk döneminde uygulanan eğitim-öğretim siyâsetine ve uygulamalarına çok benzemektedir. Türkiye'de Atatürk döneminde eğitim öğretim yaygınlaştırılmak istendi, Cemâli de bunu yapmaya çalışmıştır. Cemâli'nin kanunlaştırmak için büyük gayret sarf ettiği kanun ile bizdeki Tevhid-i Tedrisat Kanunu arasında büyük benzerlikler bulunmaktadır. Üstelik 1924 yılında John Dewey Türkiye'ye davet edilip Türk millî eğitimi hakkında bir rapor hazırlattırılmış³²⁷, Cemâli de John Dewey'in görüşlerinin en önemli savunucularından birini Irak'a davet ederek aynı eğitim felsefesini Irak'ta uygulamaya çalışmıştır.

Arap dünyasındaki Osmanlı, Türkiye ve çağdaş Türk düşüncesinin muhtelif konularıyla ilgili tartışmaların günümüze kadar devam ettiği rahatlıkla söylenebilir. Türkiye, Osmanlı tarihi, Sultan Abdülhamid, Türk-Arap ilişkileri, Türk edebiyatı, Türkçe'nin çeşitli Arap ülkelerindeki konuşma dillerine tesiri, Türkiye'de düşünce hayatı, dinî cemaatler, siyâsî

326 Marr, Phebe, "The Development of a Nationalist Ideology in Iraq, 1920-1941", *The Muslim World*, LXXV, S. 2, s. 85-101, 1985.

327 Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul-1979, s. 426.

gelişmeler vb. alanlarda ihmal edilemeyecek kadar önemli ve gittikçe gelişen Arapça literatür bunun en açık örneğidir.³²⁸

- 328 Abdülcelil et-Temimî (ed.): *el-Hayatü'l-Fikriyye fî'l-Vilâyâtî'l-Arabiyye Esna' el-Ahd el-Osmânî*, Zagvan-1990; Abdülhamid, Muhammed Harb, 'el-Osmâniyyün el-Müfterâ Aleyhim', *Mecelletü'l-Arabî*, S. 244, s. 37-48, Küveyt-1979; Abdüllatif, Abdurrahman, 'Te'sirü'l-Lugat et-Türkiyye fî'l-Lehce et-Tunisiyye', *Mecelletü'l-Fikr*, Yıl: 27, S. 6, s. 83-86, Tunus-1982; Abdülvehâb, Hasen, 'et-Te'sirât el-Osmâniyye ale'l-Imâret el-İslâmiyye fi Mısır', *Mecelletü'l-Mecelle*, Yıl: 3, S. 33, s. 42-54, Kahire-1959; Afifi, Muhammed, *el-Evkâf ve'l-Hayat el-İktisâdiyye fi Mısır fî'l-Asrî'l-Osmânî*, Kahire-1991; Armstrong (Armstrong), H.S., *ez-Zi'bü'l-Egbar: Mustafa Kemal*, Kahire-1952; Cüme'yî, Abdülmün'im İbrahim ed-Desûkî el-, 'Mevkifü'd-Devlet el-Osmâniyye mine's-Sevret el-Urâbiyye', el-*Mecelletü't-Tarihîyye el-Mısriyye*, XXVI, s. 141 vd., 1979, Kahire-1979; Hamza, Abdülmelik Beg, 'Ba'du Mâ E'rîfû an Kemal Atatürk', *Mecelletü'l-Hilâl*, Febrayir 1939, s. 386-389, Kahire-1939; Şerif, Hasen eş-, 'Muhammed es-Sâdis, Âhirü Selâtini Âl-i Osman', *a.e.*, Mayu 1939, s. 657-666, Kahire-1939; *el-Arab ve't-Türk fî Abdî'd-Düstür el-Osmânî, 1908-1914*, Kahire-1960; *el-Mü'temer ed-Düvelî es-Sâmin li'l-Fenn et-Türkî*, Kahire-ts., Matbaatü Hey'eti'l-Âsâr el-Mısriyye; Ferid, Abdülmecid, 'en-Nedvetü'd-Düvelîyye es-Sâlise 'Türkiya ve'l-Arab', Durham-İnciltere 14-15 Kanun es-Sânî-Yenayir 1982', *Mecelletü'l-Müstakbel el-Arabî*, Yıl: 5, S. 45, s. 158-169, Beyrut-1982; Safve, Necde Fethi, 'Mevkifü Türkiya min Kadiyyeti Filistin', *a.e.*, Yıl: 5, S. 45, s. 85-100, Beyrut-1982; Hiyl, William (William Hale), 'el-Avâmilü'l-İktisâdiyye fî'l-Alâkat et-Türkiyye el-Arabiyye', *a.e.*, Yıl: 5, S. 45, s. 70-84, Beyrut-1982; Cemil, Seyyâr el-, 'Mü'temerü 'el-Vilayatü'l-Arabiyye ve'l-İmbaratoriyet el-Osmâniyye: el-Hayatü'l-İdariyye el-Milel ve'l-Ekalliyat et-Tanzimât ve Bürûz el-Kavmiyyat', *a.e.*, S. 138, s. 148-168, Beyrut-1990; Davud, Mahmud Ali ed-, 'el-Alâkâtü'l-Arabiyye-et-Türkiyye ve'l-Avâmil el-Mü'essire Fihâ', *a.e.*, Yıl: 5, S. 45, s. 62-69, Beyrut-1982; Husrî, Sâtî' el-, 'Mes'eletün Tarihiyyetün fi Mecelletin Türkiyyetin Havle Ma'bed el-Cühenî', *Mecelletü's-Sekâfe*, Yıl: 10, S. 497, s. 9-11, S. 498, s. 11-13, Kahire-1948; İhsanoğlu, Ekmeleddin, *Mine'l-Âdâb et-Türki el-Hadîs Muhtârât min el-Kıssati'l-Kasîre*, Kahire-1970; Mahfuz, Hüseyin Ali, *el-Elfâz et-Türkiyye fî'l-Lehce el-İrakiyye: Irak Lehcesinde Türkçe Kelimeler*, Bağdad-1964; Mahfuz, Muhammed, 'es-Siyâset et-Türkiyye ve'l-Fransiyye Gadâte İhtilâl el-Cezâ'ir', *Mecelletü'l-Fikr*, Yıl: 8, S. 2, s. 44-52, Tunus-1962; Ma'luf, Rüşdi, 'Dersün min Mustafa Kemal', *Mecelletü'l-Ebhâs*, Yıl: 5, S. 2, s. 353-363, Beyrut-1952; Mısrî, Hüseyin Mucib el-, *Min Âdâb el-Furs ve't-Türk*, Kahire-1950; Mısrî, Hüseyin Mucib el-, *Sıla beyne'l-Arab ve'l-Furs ve't-Türk: Dirâsetün Tarihiyyetün Edebiyyetün*, Kahire-1971; Mısrî, Hüseyin Mucib el-, 'et-Türkiyye fî'l-Âmmiyyet el-Mısriyye', *el-Mecelletü't-Tarihîyye el-Mısriyye*, XXIII, 1976, s. 385-393, Kahire-1976; Mukaddem, Şakir el-, *Taribü's-Sadâka beyne'l-Irak ve Türkiyye*, Bağdad-1955; Nu'aymî, Ahmad Nûrî, *el-Harekâtü'l-İslâmiyye el-Hadîse fî Türkiyye: Hâdirühâ ve Müstakbelühâ: Dirâsetün Havle es-Sıra' beyne'd-Din ve ed-Devle fî Türkiyye*, Amman-1992; Remzi Beg, Ahmed, 'el-Gâzi Mustafa Kemal, Bahsün ve Tahlîlün li'd-Difâ' en-Nefsiyye elletî Defe'athü ile'z-Ze'âme', *Mecelletü'r-Risâle*, Yıl: 14, S. 698, s. 1274-1278, Kahire-1946; a.y.z., 'Mustafa Kemal ez-Za'im et-Türkî bi Kalem el-Kont Seforza Vezir Hâriciyyeti İtalya', *a.e.*, Yıl: 4, S. 836, s. ✎

Cumhuriyet dönemi Türk düşüncesi Arap düşüncesine bu şekilde tesirde bulunurken, çağdaş Arap düşüncesi de Cumhuriyet dönemi Türk düşüncesine tesir etti. Özellikle siyâsî, ideolojik, dinî, ahlâkî ve ilmî alanda görülen bu etki, 1960'lardan sonra yüzlerce Arapça eserin Türkçe'ye tercüme edilmesine sebep oldu.³²⁹ Bu tercümelerin büyük bir kısmı daha çok dinî alanda olmakla birlikte, Türkiye'de tartışılan İslâmcılık ve laiklik gibi konularda Cumhuriyet ideolojisini desteklemek ve Türk İslâmcılarına seküler Arap düşünürlerinin tezleriyle cevap vermek gibi gayelerle de kitaplar tercüme edilmiştir.³³⁰

1084-1087, S. 837, s. 1118-1120, S. 838, s. 1139-1142, Kahire-1949; a.yz., 'Yevmün min Eyyâmi Mısır el-Halide bi Ankara: el-Gâzi Mustafa Kemal bi Dâri'l-Müfavvediyeti'l-Melikiyet el-Misriyye', a.e., Yıl: 14, S. 665, s. 375-378, Kahire-1946; Keşk, Muhammed Celal, 'el-Kavmiyyetü'l-Arabiyye beyne't-Türk ve'l-İsti'mâr', a.e., Yıl: 21, S. 1101, s. 27-31, Kahire-1965; Ali, Muhammed Muhammed, 'es-Sırâ'ü'l-Fikrî fi Türkiyye', a.e., Yıl: 4, S. 811, s. 87-90, Kahire-1949; Husrî, Ebû Haldun Sâtî, 'Bakâyâ et-Türkiyye fi Lugat Mısır er-Resmiyye', a.e., Yıl: 5, S. 189, s. 249-248, Kahire-1937; Sa'id, Nesib, 'es-Sırâ' beyne'l-Arab ve't-Türk', a.e., Yıl: 10, S. 478, s. 836-838, Kahire-1942; Sabri, İbrahim, 'Havle Te'siri'l-Arabiyye ve'l-Fârisiyye fi Tekvini'l-Lugat et-Türkiyye', *Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb*, III, s. 109-118, İskenderiye-1946; Şitâ, İbrahim ed-Desûkî, *el-Hareketü'l-İslâmiyye fî Türkiya*, Kahire-1986. Türkiye'deki siyâsî, sosyal ve dinî gelişmeleri kapak yapan veya bu konularda yazılar yayımlayan popüler Arapça dergilerden bazılarının künyelerini vermek ilgili literatür hakkında bir fikir verebilir. Bkz. *Mecelletü'l-Vasat*, S. 164, Londra-1995; a.e., S. 350, Londra-1998; *Mecelletü'l-Arabî*, Yıl: 22, Beyrut-1998; *Mecelletü'l-Müctema*, Yıl: 25, S. 1135, Küveyt-1995; a.e., S. 1144, Küveyt-1995; a.e., S. 1185, Küveyt-1996; a.e., S. 1179, Küveyt-1995; *Mecelletü'l-Mecelle*, S. 852, Londra-1996; *Mecelletü'l-Âlem*, S. 455, Londra-1992; a.e., S. 480, Londra-1993; *Mecelletü'l-Üsbü' el-Arabî*, S. 2040, Beyrut-1998; *Mecelletü'ş-Şa'b*, S. 36, 1998.

329 Eserleri Türkçe'ye çevrilen bazı çağdaş Arap düşünürleri şunlardır: Muhammed Abduh, Muhsin Abdülhamid, Muhammed Abdülmennân; Ali Abdür-râzık; Abdülhalim Mahmud; Enver Abdülmelik, Ebü'l-Alâ Affî, Abbas Mahmud Akkâd, Muhammed Imâra, Muhammed Arkoun, Emir Şekip Arslan, Muhammed Said el-Aşmâvî, Muhammed el-Behî, Hasan el-Bennâ, Ahmed b. Bellâ, Mâlik b. Nebî, M. Said Ramazan el-Bûtî, Muhammed Âbid el-Câbirî, Fehmî Ced'ân, Halil Cibrân, Nedim el-Cisr, Hüseyin el-Cisr, Enver el-Cündî, Abdülaziz Câviş, M. Abdullah Dıraz, Abdülfettah Ebû Gudde, Muhammed Ebû Zehra, Ahmed Emin, Mâcid Fahri, İsmail Fârûkî, Râşid el-Gannûşî, Muhammed Gazzâlî, Zeynep Gazzâlî, Macid Haddûrî, Tevfik el-Hâkim, Hasan Hanefî, Saîd Havvâ, Tâhâ Hüseyin, Yusuf Kardâvî, Muhammed Kutub, Seyyid Kutub, Muhammed Aziz el-Habâbî (Lahbâbî), Mustafa Meşhur, Takiyyüddin en-Nebhânî, Abdürrezzâk Nevfel, Muhammed Bâkir es-Sadr, Mustafa es-Sibâ'î, Subhî es-Sâlih, Ömer Tilmisânî, Abdülkadir Üdeh, Muhammed Ferid Vecdî, Fethi Yeken, Abdülkerim Zeydân, Vehbe Zuhaylî; Nâsır Hâmid Ebû Zeyd.

330 Örnek olarak bkz. Abdurrâzık, Ali, *İslâmiyet ve Hükkümet*, çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul-1927; a.e. (*İslâm'da İktidarın Temelleri: Bir İdeolojik* ✎

Bütün bu tercümeleler, özellikle dine ilgi duyan kesimler için büyük ölçüde, Türk sekülerleri için de pratik sebeplerle, çağdaş Arap düşüncesinin bir referans olduğunu göstermektedir.³³¹ Cumhuriyet dönemindeki bu tercümeleler ve karşılıklı etkilenmeler, daha önceki tarihlerde Arap düşüncesiyle hiç ilişkiye girmemiş olsaydık bile, bundan sonra çağdaş Arap düşüncesine özel önem vermemizi gerekli kılmaya yeterlidir. Zira bu kadar tercümenin yapıldığı bir dönemin düşünce tarihi Arap düşüncesiyle karşılaştırılmadan, en azından Arap düşüncesi dikkate alınmadan, yazılamaz.

KISALTMALAR

- a.e. : Aynı eser.
a.g.e. : Adı geçen eser.
a.yz. : Aynı yazar, adı geçen yazar.
c. : Cilt.
Dr.T. : Doktora Tezi.
ed. : Editör.
Haz. : Hazırlayan.
s. : Sayı.
s. : Sayfa.
thk. : Tahkik, tahkik eden.
ts. : Tarihsiz, yayın tarihi yok.
vdğr. : Ve diğerleri.
Y.L.T. : Yüksek Lisans Tezi.
ys. : Yayın yeri yok.

Devlet Eleştirisi) İstanbul-1995; Aşmâvî, Muhammed Saîd el-, *İslâma Karşı İslâmcılık*, çev. Sibel Özbudun, İstanbul-1993; Arkoun, Mohammed, *İslâm Üzerine Düşünceler*, çev. Hakan Yücel, İstanbul-1999. Sadece bu seküler düşünörlere değil Mısırlı feminist yazar Neval Sa'dâvî'nin görüşlerine de ilgi duyulmaktadır. N. Sa'dâvînin Türkçe'ye çevrilen eserleri için bkz. *Havva'nın Örtül Yüzü*, çev. Sibel Özbudun, İstanbul-1991; a.yz., *Kabire Saçlarımı Geri Ver*, çev. Osman Akınhay, İstanbul-2001; a.yz., *Sıfır Noktasında Kadın*, çev. Selma Demiröz, İstanbul-1998.

331 Türkçe'ye çevrilen bu eserleler ile çağdaş Arap düşüncesinin çağdaş Türk düşüncesine tesiri başka bir makalede ele alınacaktır.